

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ КОНДРАТЮКА

КАФЕДРА УКРАЇНОЗНАВСТВА, КУЛЬТУРИ ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

Ірина Передерій

ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

для студентів напряму підготовки *6.020105*
«Документознавство та інформаційна діяльність»
денної та заочної форм навчання

ПОЛТАВА 2015

УДК 930.85:94
ББК ТЗ(0)-7я7
П 27

Рецензенти:

Петренко І.М. – доктор історичних наук, професор (ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»),

Сажко В.В. – кандидат історичних наук, доцент (Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка).

П 27 Передерій І.Г. Історія зарубіжної культури: навч. посіб. для студентів напряму підготовки 6.020105 «Документознавство та інформаційна діяльність» денної та заочної форм навчання / Ірина Григоріївна Передерій. – Полтава: ПолтНТУ, 2015. – 330 с.

Рекомендовано до друку науково-методичною радою ПолтНТУ
Протокол № 12 від 2 липня 2015 р.

Навчальний посібник крім безпосереднього лекційно-теоретичного масиву містить якнайширший комплекс методичних матеріалів із курсу, а саме: перелік наукової та навчально-методичної літератури, контрольні тестові завдання для самоперевірки студента із кожної теми, ілюстровані додатки, котрі унаочнюють як теоретичний, так і фактологічний матеріал. У посібнику розкрито зміст всіх періодів розвитку провідних культурних регіонів світу, що включає характеристику найважливіших здобутків у всіх культурних галузях – освіті, науці, літературі, архітектурі, образотворчому мистецтві, театрі, музиці тощо. Важливу увагу приділено також знаковим історичним постатям, видатним культурним діячам різних країн світу. Видання рекомендовано для студентів напряму підготовки «Документознавство та інформаційна діяльність» ступеня вищої освіти «бакалавр» денної та заочної форм навчання, а також тих, хто цікавиться історією культури.

© Полтавський національний
технічний університет імені
Юрія Кондратюка, 2015
© Передерій І.Г.

ЗМІСТ

Вступ	4
Глава 1. Культура і мистецтво в системі науки	5
Глава 2. Первісна культура	27
Глава 3. Культура стародавнього Єгипту і Близького Сходу	44
Глава 4. Культура стародавньої Індії	68
Глава 5. Культура Китаю і Японії	92
Глава 6. Культура давньогрецької цивілізації	109
Глава 7. Культура давньоримської цивілізації	139
Глава 8. Культура Візантії. Середньовічна культура Західної Європи	173
Глава 9. Культура арабо-мусульманського Сходу	208
Глава 10. Культура Європи періоду Відродження, Реформації та Просвітництва	229
Додатки	257

ВСТУП

Сучасна людина живе в умовах глобалізації світової цивілізації. Всі процеси, що відбуваються у світі, мають значення не лише для однієї країни, а й для всього людства. Глобальні комунікативні, інформаційні системи, банківсько-фінансові структури, транснаціональні корпорації впливають на всіх людей у всіх країнах. Економічні, екологічні, сировинні, фінансові кризи давно перестали носити регіональний характер і стали загальносвітовими проблемами. Сучасне людство може існувати, лише усвідомивши свою єдність і визнаючи за іншими народами і культурами право на своєрідність. При цьому поліваріантність світу не повинна розглядатися як підстава для ворожнечі і протистояння. Саме в цьому різноманітті містяться потенції множинних стратегій розвитку, що дозволяє розглядати світову культуру як діалог рівних партнерів, жоден із яких не володіє правом на абсолютну істину.

Саме це робить вивчення дисципліни «Історія зарубіжної культури» особливо актуальним. Запропонований навчальний посібник представляє світову культуру як діалог культурних парадигм, котрі змінюють одна одну. Коротка характеристика окремих періодів світової культури та мистецтва дозволяє виявити особливості європейського та східного менталітету.

Відповідно до загальної концепції курсу показано втілення світоглядних настанов різних епох у художній творчості. Зміна основних стилів, таких як архаїка і класика античності, візантійський, романський і готика, ренесанс, бароко, класицизм та інші – обґрунтовується з конкретно-історичних позицій. Головний акцент у висвітленні особливостей зарубіжної художньої культури зроблений на зміні світобачення кожної конкретної епохи.

Опис найвідоміших художніх творів, їх живописних і стилістичних особливостей, творчої манери художника дозволяє зв'язати загальні естетичні уявлення епохи з конкретним матеріалом і відійти від загальних схем.

Можливість ознайомитися з досягненнями зарубіжної культури допоможе усвідомити основні цінності вітчизняної культури, пробудить гордість і повагу до її багатства, унікальності її мистецтва, й одночасно дозволить зрозуміти її місце у світовій культурі, а також побачити культуру власного народу в загальносвітовому й загальноєвропейському контекстах.

ГЛАВА 1. КУЛЬТУРА І МИСТЕЦТВО В СИСТЕМІ НАУКИ.

§1. Сутність культури, її функції та структура.

§2. Мистецтво як феномен культури. Його функції. Класифікація видів мистецтва: провідні наукові підходи.

§ 3. Виразові засоби різних видів мистецтва.

§1. Сутність культури та її функції

Існує багато підходів до розуміння такого феномена як культура. Одні розуміють під культурою все створене людьми в процесі матеріальної та духовної діяльності, інші – лише результати духовного виробництва. Частина вчених наполягає на думці, що головним у культурі є не результат, а спосіб людської діяльності.

У широкому сенсі культура – це притаманний людині спосіб життєдіяльності, система знань та цінностей, що дозволяє організувати її саме таким, а не іншим чином; спосіб, безпосередньо відбитий у результатах людської діяльності.

У зв'язку з цим культуру можна розглядати з точки зору її антропологічного й етнологічного змісту. В рамках етнокультури, основу котрої складають певні стійкі архетипи (універсальні форми людської уяви), можна виявити субкультури (типи культури різних соціальних груп), що відчули тією чи іншою мірою трансформаційний вплив з боку інших культурних субстратів.

Вивчення історії світової культури передбачає насамперед знайомство з архетипами культур, що дозволяють виявити духовні передумови як розквіту, так і деградації тих чи інших суспільств. Культура єдина, в ній злито історичне і сучасне, специфічне і загальне, традиційне і нетрадиційне. Порушення цієї єдності загрожує спотвореннями в її розвитку. Така ж єдність спостерігається і в людській історії, у минулому і сьогодні. Чому нам цікаві давньогрецькі міфи і східна поезія, середньовічна музика і мудрість Корану? Мабуть тому, що людство, по суті, єдине. І питання, як влаштувати своє життя найкращим чином, вирішуване мислителями давнини, актуальне і для нас.

Слово “культура” походить від латинських слів *colo*, *colere* (щось вирощувати, доглядати, обробляти). Звідси *culturare* (вирощений, оброблений людською працею, доведений до досконалості). Спочатку ці слова стосувалися праці на землі (землеробства), однак згодом усе частіше стали вживатись у ширшому значенні – стосовно духовно-практичної діяльності людини. Так, відомий римський оратор Ціцерон у своїй праці “Тускуланські бесіди” називає філософію культурою душі. Щоб стати філософом, вважає він, треба наполегливо вдосконалювати свої розумові здібності, плекати розум, обробляти його, як селянин землю. Отже,

основний зміст культури Цицерон вбачав у розвитку мислинневої діяльності людини, вдосконаленні її духовного світу. І це перша відома спроба вживання слова “культура” як теоретичного терміна.

В епоху Середньовіччя поняття культури набуває світоглядно-морального змісту. Німецький філософ С.Пуффендорф у 1684 р. уперше вживає слово “культура” як самостійний термін для означення духовного світу людини, що відрізняє її від звичайного тваринного існування. Культура пов’язується зі світоприйняттям, світобаченням, світовідчуттям того чи іншого народу, який займає певний географічний простір.

В епоху Відродження та Просвітництва поняття культури набуває ще ширшого змісту. Італійський мислитель Джакомо Віко (1668-1744) відводив культурі вирішальну роль у суспільному розвитку. Французький філософ Шарль Монтеск’є (1689-1755) у праці “Про дух законів” доводив, що розвиток культури того чи іншого народу залежить від розміру території держави, від клімату, географічного середовища, ґрунту. Французький просвітитель Жан-Жак Руссо (1712-1778) протиставляв культуру “чистій природі”. Згідно з його теорією культуру почали розуміти як “людяність” на противагу “природності”, “тваринності”. Звідси віра в те, що культура – це чиста духовність, яка можлива лише у філософській, науковій та художній творчості. Вважалося, що культуру в суспільстві можна утвердити шляхом піднесення рівня освіти народу, звільнення його від усіляких забобонів, релігійних вірувань, утопічних уявлень з метою побудови “розумної держави” і встановлення таких же суспільних відносин. Однак просвітницькі уявлення про культуру розвіялися під тиском реального суспільного життя ранньобуржуазного суспільства.

Пізніше теоретики наштотувались на проблему суперечностей у культурному прогресі людства. Німецький поет, драматург і теоретик мистецтва Фрідріх Шіллер досить точно побачив суперечність між природою і культурою, однобічність людини, яка відірвалася від природи і замкнулася у штучно витвореному нею світі культури. З осмислення суперечностей культури і цивілізації починає відлік сучасний підхід до культури як складного суспільно-історичного явища.

Перше, що слід зафіксувати при розгляді поняття “культура” у тому його вигляді, в якому воно закріплене сьогодні у свідомості, це багатозначність, розмитість меж, використання і вживання в різних відношеннях. Не так багато існує понять, які були б настільки невизначені, доступні для використання у найрізноманітніших (часто протилежних один одному) смислах, ніж те, яке ми розглядаємо. Усі дослідники культури з абсолютною одноставністю констатують цю обставину.

Ще у 60-х рр. ХХ ст. американські культурологи А.Кребер і К.Клакхон, аналізуючи лише американську культурологію, наводили цифру 237 дефініцій (визначень). Зараз ці підрахунки безнадійно застаріли

і підвищений інтерес до вивчення культури потяг за собою лавиноподібне зростання позицій щодо його визначення. Ледве не кожен автор дає власне визначення культури.

Таке семантичне (мовне) і змістовно-теоретичне розмаїття визначень свідчить про поліфункціональність, складність світу культури і того поняття, яке його виражає.

У повсякденному житті слово “культура” розуміють і як те, що характеризує людину в сфері соціальної поведінки, зокрема, її тактовність, повагу до інших людей, делікатність, уміння завжди знайти міру свого вчинка. Широко розповсюджене ототожнювання культури з освіченістю. При цьому не з тим типом освіченості, який виступає синонімом ерудиції, накопиченою розумом інформацією, а з тим її змістом, що начебто “осідає” у внутрішньому світі особистості, роблячи її носієм якостей, прийнятих як культурні. У цьому разі культура ставиться на один щабель з внутрішньою інтелігенцією, практично ототожнюється з нею.

Іноколи у повсякденному вжитку слово “культура” застосовується для характеристики якісного стану тих чи інших явищ. У цьому ключі й випускаються книги з найменуваннями: “Культура мовлення”, “Культура почуттів”, “Про культуру продажу товарів”, “Культура житла” тощо. І хоча це не зовсім буденне, швидше літературно-публіцистичне слововживання, але його витoki слід вбачати саме у буденній свідомості.

Прийнято й розуміння культури як того, що є специфічним для міського способу життя на протигагу сільському.

Досить часто термін “культура” наближається до оціночної характеристики форм зовнішньої поведінки людини, виступає як інша назва для дотримання норм етикету. “Некультурно поводитесь” – ця поширена фраза явно виражає негативну оцінку тому, хто порушує загальноприйняті норми.

Філософи ж намагаються трактувати слово “культура” у широкому розумінні. Згідно з цим трактуванням культура охоплює всю сукупність матеріальних і духовних цінностей, які вироблені упродовж історії людства. Спробуємо дати прийнятне визначення терміну “культура”.

Культура – це сукупність матеріальних і духовних цінностей, вироблених людством протягом усієї історії, яка визначає рівень розвитку суспільства, а також сам процес творення та розподілу цих цінностей.

Яким би обмеженим не було це визначення, все ж воно дає змогу з’ясувати основний зміст культури як з пізнавальної (гносеологічної), так і з оцінної (аксіологічної) сторони.

Функції культури. Складний і багатоплановий характер культури як суспільно-історичного явища зумовлює її поліфункціональність. Серед розмаїтих функцій, які виконує культура у суспільному житті, можна виділити кілька найбільш суттєвих.

1. **Пізнавальна функція** полягає в тому, що культура розкриває перед людиною досягнення людства в історичному пізнанні світу. Через культуру, яка об'єднує в органічну цілісність природничі, технічні й гуманітарні знання, людина пізнає світ і саму себе. Кожен етап пізнання є сходинкою до храму культури. Так, через казки людина розвиває здатність сприймати і переживати уявне як дійсне, вчиться розрізняти на конкретно-образному рівні добро і зло, правду і кривду. Історичні знання формують розуміння історичного процесу, виховують усвідомлення причетності до свого народу, нації, людства. Філософія закладає логічний і методологічний фундамент осмислення індивідом законів буття і сенсу свого життя. Великим культурологічним потенціалом наділені також природничі та технічні науки, оскільки вони озброюють людину знаннями про природу і досягненнями цивілізації. Проте поступ цих наук може створювати і загрозу технократизації людського мислення, дегуманізації змісту пізнавальної діяльності.

2. **Інформативна функція** культури полягає в тому, що культура передає знання і досвід попередніх поколінь. У культурі проявляється соціальна негенетична спадковість людства, його історична пам'ять. Культура опрем'ячена в знакових системах: усних переказах, літературних пам'ятках, «мовах» науки і мистецтва. Приходячи в цей світ, людина застає усталену систему відносин, традицій, звичаїв. Все це негенетична пам'ять людства, яку не можна засвоїти від народження, а лише в ході набуття індивідом власного соціального досвіду.

3. **Світоглядна функція** культури проявляється у тому, що вона синтезує в цілісну і завершену форму всю сукупність чинників духовного світу особи – пізнавальних, емоційно-чуттєвих, оцінних, вольових. Світогляд забезпечує органічну цілісність елементів свідомості через сприйняття і розуміння світу не в координатах фізичного простору і часу, а в соціокультурному вимірі. Слід відзначити також, що і світоглядне мислення, і світоглядне уявлення в історичному плані черпають свій зміст у міфології, згодом у релігії, й нарешті у науковому пізнанні, тобто у тих формах суспільної свідомості, що складають зміст культури. Отже, культура і світогляд перебувають у діалектичній єдності.

4. **Комунікативна функція** культури полягає в тому, що вона не існує поза суспільством, а формується через спілкування. Це спілкування може бути синхронним (одночасним) і діахронним (послідовним). Культура завжди пов'язана з історією, і навіть не підозрюючи про це, сучасна культура відтворює «голоси» попередніх епох. Адже всі об'єкти, що оточують людину, сприймаються і як фізичні функції, але і як знаки. Таким чином, усі феномени буття можуть бути зрозумілі і прочитані як «тексти», що несуть інформацію. Це дає можливість обмінюватися не тільки самими речами, а й інформацією про них, знанням, досвідом, тобто здійснювати соціокультурну комунікацію.

5. **Нормативно-регулююча функція** культури реалізується через систему цінностей і норм, які служать регуляторами суспільних відносин, культурно-духовними орієнтирами на певному етапі розвитку суспільства. Якщо, скажімо, для епохи Ренесансу цінністю була універсалізація особи, то для індустріальної доби – її вузька спеціалізація. Однак є цінності, не обмежені історичними рамками, наділені статусом вічності. До них можна віднести, наприклад, християнські 10 заповідей.

Норми у формі моралі, права, звичаїв, традицій, обрядів, ритуалів служать засобами пристосування цінностей до вимог життя в певному історичному вимірі. Так, цінність “демократія” і античній Греції виражалася зовсім в інших культурних нормах, ніж, скажімо, в ліберальній Англії.

6. **Інтегративна функція** культури виражається в здатності об’єднувати людей незалежно від їх світоглядної й ідеологічної орієнтації, національної приналежності у певні соціальні спільноти, а народи – в світову цивілізацію. Слід, однак, зауважити, що в культурному розвитку має місце тенденція не лише до взаємопритягання, а й до взаємовідштовхування, що проявляється як на рівні культурних типів, так і окремих культурних напрямів. Історія засвідчує, що зближення культур, як правило, проходило на основі генетичної або функціональної спорідненості. Взяти хоча б культурну близькість народів Прибалтики і Скандинавії або Азербайджану і Туреччини.

Особливо велика потреба в інтеграційній функції культури відчувається в сучасних умовах, коли в одних регіонах зростає соціальна напруга, а в інших відбувається бурхливий процес інтеграції (Західна Європа). Сьогодні культурний прогрес спрямований, з одного боку, на інтеграцію народів, соціальних і культурних систем, з іншого – на здобуття національного суверенітету і збереження культурної самобутності.

7. **Виховна функція** виражається в тому, що культура не лише пристосовує людину до природного та соціального середовища, сприяє її соціалізації, але й виступає ще й фактором саморозвитку людства. Засвоївши попередній досвід, людство не припиняє саморозвитку, а репродукує культуру, ставить перед собою нові життєві цілі для задоволення матеріальних і духовних потреб.

Структура культури. Культуру традиційно прийнято поділяти на духовну і матеріальну. Такий поділ, значною мірою, є умовним, оскільки всякий прояв культури має духовну основу. Під **матеріальною культурою** зазвичай розуміються штучно створені предмети, які дозволяють людям оптимальним способом пристосуватися до природних і соціальних умов життя.

Предмети матеріальної культури створюються для задоволення різноманітних потреб людини. Говорячи про матеріальну культуру того чи іншого народу, зазвичай мають на увазі такі конкретні предмети, як *одяг*,

зброю, речі повсякденного вжитку, продукти харчування, прикраси, влаштування житла, архітектурні споруди. Сучасна наука, досліджуючи такі артефакти (об'єкти, створені людиною), здатна реконструювати стиль життя навіть давно зниклих народів, про яких не залишилося згадок у письмових джерелах.

При ширшому розумінні матеріальної культури в ній розрізняють три основні елементи:

- Власне *предметний світ*, створений людиною, – знаряддя праці, будівлі, дороги, комунікації, прилади, предмети мистецтва та побуту. Розвиток культури виявляється в постійному розширенні та ускладненні світу артефактів, «одомашнення» середовища проживання людини. Життя сучасної людини важко уявити без найскладніших штучних пристроїв – комп'ютера, телебачення, мобільних телефонів і т.д., які лежать в основі сучасної інформаційної культури.

- *Технології* – засоби та технічні алгоритми створення та використання об'єктів предметного світу. Технології матеріальні, оскільки втілені в конкретних практичних способах діяльності.

- *Технічна культура* – це конкретні навички, вміння, здібності людини. Культура зберігає ці навички та вміння поряд зі знаннями, транслюючи з покоління в покоління як теоретичний, так і практичний досвід. Однак на відміну від знань навички та вміння формуються в практичній діяльності, зазвичай на власному прикладі. На кожному етапі розвитку культури поряд з ускладненням технологій ускладнюються і навички.

Духовна культура на відміну від матеріальної не втілена у предметах. Сфера її буття – не речі, а ідеальна діяльність, пов'язана з інтелектом, емоціями, почуттями.

До складових духовної культури відносять *науку, освіту мову, усталені норми моралі і права, релігію (у ранній період людської історії – міфологію), філософію, мистецтво*. Суб'єктивна духовність являє собою переломлення об'єктивних форм в індивідуальній свідомості кожної конкретної людини. У цьому відношенні можна говорити про культуру окремої людини (її багаж знань, здатність до морального вибору, релігійні почуття, культуру поведінки тощо).

Поєднання духовного і матеріального формує загальний простір культури як складної взаємозалежної системи елементів, що постійно переходять один в один. Так, духовна культура – ідеї, задуми художника – може втілюватися в матеріальних речах – книгах або скульптурах, а читання книг або спостереження предметів мистецтва супроводжується зворотним переходом – від матеріальних речей до знань, емоцій, почуттів. Якість кожного з цих елементів, а також тісний зв'язок між ними визначають рівень морального, естетичного, інтелектуального, а в результаті – культурного розвитку будь-якого суспільства.

Взаємозв'язок матеріальної та духовної культури. Матеріальна культура – це вся сфера матеріально-виробничої діяльності людини і її результати – навколишнє штучне середовище. Речі – результат матеріально-творчої діяльності людини – є найважливішою формою її існування. Як і людське тіло, річ одночасно належить двом світам – природному і культурному. Як правило, речі виробляються з природних матеріалів, а частиною культури стають після обробки людиною. Саме так колись діяли наші далекі предки, перетворюючи камінь у рубало, палицю в спис, шкуру вбитого звіра в одяг. При цьому річ набуває дуже важливу якість – здатність задовольняти певні людські потреби, бути корисною людині. Можна сказати, що корисна річ – початкова форма буття речі в культурі.

Але речі від самого початку були ще й носіями соціально значимої інформації, знаками і символами, які пов'язували людський світ зі світом духів, текстами, що зберігають інформацію, необхідну для виживання колективу. Це було особливо характерно для первісної культури з її синкретизмом – цілісністю, нерозчленованістю всіх елементів. Тому поряд з практичною корисністю існувала символічна корисність, що дозволяла використовувати речі в магічних обрядах і ритуалах, а також надавати їм додаткові естетичні властивості. У давнину з'явилася ще одна форма речі – іграшка, призначена для дітей, за допомогою якої ті опановували необхідний досвід культури, готувалися до дорослого життя. Найчастіше це були мініатюрні моделі реальних речей, іноді вони мали додатково естетичну цінність.

Поступово протягом тисячоліть утилітарні і ціннісні властивості речей стали відокремлюватися, що призвело до утворення двох класів речей – «прозових», чисто матеріальних, і речей-знаків, що використовуються в ритуальних цілях, наприклад, прапори і герби держав, ордени тощо. Між даними класами предметів ніколи не було непереборної перешкоди. Так, в церкві для обряду хрещення використовують спеціальну купіль, але при необхідності її можна замінити будь-якою відповідною за розміром ємністю. Таким чином, будь-яка річ зберігає свою знакову функцію, виступаючи культурним текстом. Із часом все більшого значення стала набувати естетична цінність речей, тому краса довго вважалася однією з найважливіших їх характеристик. Але в індустріальному суспільстві краса і користь стали розділятися. Тому з'являється безліч корисних, але негарних речей і в той же час естетичних дорогих дрібничок, що підкреслюють багатство їх власника.

Можна сказати, що матеріальна річ стає носієм духовного сенсу, оскільки в ній закріплюється образ людини конкретної епохи, культури, соціального стану та т.п. Так, лицарський меч може служити чином і символом середньовічного феодала, а в сучасній складній побутовій техніці легко побачити людину початку ХХІ ст. Портретами епохи є й

іграшки. Наприклад, сучасні технічно складні іграшки, серед яких багато моделей зброї, досить точно відображають обличчя нашого часу.

Соціальні організації також є плодом людської діяльності, ще однією формою матеріальної предметності, матеріальної культури. Становлення людського суспільства проходило в тісному зв'язку з розвитком соціальних структур, без яких неможливе існування культури. У первісному суспільстві в силу синкретизму і однорідності первісної культури існувала лише одна соціальна структура – родова організація, що забезпечувала все буття людини, його матеріальні і духовні потреби, а також передачу інформації наступним поколінням. З розвитком суспільства стали формуватися різні соціальні структури, які відповідали за повсякденне практичне життя людей (праця, громадське управління, війна) і за задоволення його духовних потреб, насамперед релігійних. Вже у країнах Стародавнього Сходу чітко виділяються держава і культ, тоді ж з'явилися школи.

Розвиток цивілізації, пов'язаний із удосконаленням техніки і технології, будівництвом міст, формуванням класів, вимагав більш ефективної організації суспільного життя. У результаті з'явилися соціальні організації, в яких набували предметної форми економічні, політичні, правові, моральні відносини, технічна, наукова, художня, спортивна діяльність. В економічній сфері першою соціальною структурою став середньовічний цех, у Новий час його замінила мануфактура, що розвинулася сьогодні до промислових і торгових фірм, корпорацій і банків. У політичній сфері, крім держави, з'явилися політичні партії та громадські об'єднання. Правова сфера створила суд, прокуратуру, законодавчі органи. Релігія сформувала розгалужену церковну організацію. Пізніше з'явилися організації вчених, художників, філософів. Всі існуючі сьогодні сфери культури мають мережу створених ними соціальних організацій і структур. Через ці структури людина здійснює управління і самоврядування, створює основу для спільного життя людей, для збереження і передачі накопиченого досвіду наступним поколінням.

Речі і соціальні організації в сукупності створюють складну структуру матеріальної культури, в якій виділяють кілька найважливіших напрямів: сільське господарство, будівлі, інструменти, транспорт, зв'язок, технології і т.п. Сільське господарство включає в себе виведені в результаті селекції сорти рослин і породи тварин, а також культивовані ґрунти. З цією сферою матеріальної культури безпосередньо пов'язане виживання людини, оскільки вона дає продукти харчування та сировину для промислового виробництва. Тому людина постійно піклується про виведення нових, більш продуктивних видів рослин і тварин.

Будівлі – місця проживання людей з усім розмаїттям їх занять і буття (житло, приміщення для управлінської діяльності, розваг, навчальної діяльності), та споруди – приміщення для виробництва, мости, греблі

тощо. Як будівлі, так і споруди є результатом будівництва. Людина повинна постійно піклуватися про підтримку їх у порядку, щоб вони могли успішно виконувати свої функції.

Знаряддя праці, інструменти й обладнання призначені для забезпечення всіх видів фізичної та розумової праці людини. Так, інструменти прямо впливають на опрацьований матеріал, пристосування служать додаванням до інструментів, обладнання являє собою комплекс інструментів і пристосувань, розташованих в одному місці і використовуваних для однієї мети. Вони різняться в залежності від того, який рід діяльності вони обслуговують – сільське господарство, промисловість, зв'язок, транспорт. Історія людства свідчить про постійне вдосконалення цієї галузі матеріальної культури – від кам'яного рубила і палиці-копачки до сучасних складних машин і механізмів, що забезпечують виробництво всього необхідного для життя людини.

Транспорт і шляхи сполучення забезпечують обмін людьми і вантажами між різними областями і населеними пунктами, сприяючи їх розвитку. До цієї сфери матеріальної культури входять: спеціально обладнані шляхи сполучення (дороги, мости, насипи, злітні смуги аеропортів), будівлі та споруди, необхідні для нормальної роботи транспорту (залізничні станції, аеропорти, порти, гавані, бензоколонки тощо), всі види транспорту (гужовий, автомобільний, залізничний, повітряний, водний, трубопровідний).

Зв'язок тісно пов'язаний із транспортом і включає пошту, телеграф, телефон, радіо та комп'ютерні мережі. Він, як і транспорт, пов'язує людей, дозволяючи їм обмінюватися інформацією.

Технології – знання та навички у всіх перерахованих галузях діяльності. Найважливішим завданням є не лише подальше вдосконалення технологій, а й передача наступним поколінням, що можливо тільки через розвинену систему освіти, а це свідчить про тісний зв'язок матеріальної культури і духовної.

Знання, цінності та проекти як форми духовної культури. Знання являють собою продукт пізнавальної діяльності людини, що фіксує отриману людиною інформацію про навколишній світ і самій людині, його погляди на життя і поведінку. Можна сказати, що рівень культури як окремої людини, так і суспільства в цілому визначається обсягом і глибиною знань. Сьогодні знання набуваються людиною у всіх сферах культури. Але отримання знань в релігії, мистецтві, повсякденному житті і т.д. не є першочерговим завданням. Тут знання завжди пов'язані з певною системою цінностей, яку вони обґрунтовують і захищають: крім того, вони носять образний характер. Тільки наука як спеціальна сфера духовного виробництва має своєю метою отримання об'єктивних знань про навколишній світ. Виникла вона в часи античності, коли з'явилася потреба в узагальнених знаннях про навколишній світ.

§2. Мистецтво як феномен культури. Його функції. Класифікація видів мистецтва: провідні наукові підходи.

Яке місце в культурі займає мистецтво? Вже зазначалося, що мистецтво виступає як один з елементів духовної культури. У ньому якому акумулюються художньо-естетичні цінності. З точки зору науки *мистецтво (художня культура) – це форма духовного відображення світу через створення художнього образу*. Мистецтво осмислює явища буття особливим, властивим тільки йому способом, створюючи художній образ, тобто образ світу і людини, перероблений у свідомості художника і виражений ним у звуках, фарбах, формах, словах. У художніх образах відбивається не тільки безпосередньо побачена дійсність, а й світовідчуття, світогляд цілих епох і народів.

Мистецтво виконує в суспільстві цілу низку *функцій*. Виступаючи складним культурним феноменом, воно втілює в собі безліч соціокультурних смислів.

Насамперед, мистецтву властива *пізнавально-евристична функція*, яка полягає в тому, що воно має здатність пізнавати світ у його чуттєвому різноманітті через створення художнього образу. На відміну від інших форм пізнання, зокрема науки, мистецтво апелює не до розуму, а до почуття. І чим талановитіший художник, тим більшою мірою через унікальне, індивідуальне, простежується в його творчості загальне.

Мистецтво виконує і *художньо-концептуальну функцію*, яка полягає в тому, що художня культура виражає світогляд художника, його особисту позицію щодо дійсності. Мистецтво здатне через розповідь про долю окремої людини розповісти про долі народів, країн та епох.

Функція передбачення полягає в тому, що мистецтво конструює, передбачає майбутнє, попереджає людство про прийдешні небезпеки. Дуже точно окреслив цю функцію мистецтва відомий фантаст Рей Бредбері, сказавши, що мистецтво не лякає, а застерігає людей.

Мистецтво виступає як засіб комунікації (*комунікативна функція*), бо знайомлячись із творами мистецтва ми вступаємо в діалог як з сучасними художниками, так і з творцями минулого, завдяки чому ми знайомимося з культурами інших народів та епох.

Естетичні смаки, розуміння краси, притаманне даній епосі і країні, формуються у людей через мистецтво. Це *естетична функція* мистецтва.

Мистецтво володіє також і *компенсаторною функцією*, сутність якої зводиться до того, що художні твори мають здатність виводити нас зі світу повсякденності, звертати в світ мрії і нереалізованих можливостей.

Сприйняття творів мистецтва приносить нам задоволення. Насолода, яку ми отримуємо, знайомлячись із художніми творами, являє собою *гедоністичну функцію* мистецтва.

Існує кілька **класифікацій видів мистецтва**.

За способом утілення художнього образу мистецтва ділять відповідно до сприйняття їх у часові та просторі. **Часові мистецтва** відрізняються тим, що їхні твори розгортаються і сприймаються в часі. Твір мистецтва в цьому випадку часто виявляється не відокремлюваним від людини: автора або виконавця. До часових мистецтв відносяться *мистецтво слова (поезія), музика, радіо*. До **просторових** – *живопис, графіка, скульптура, архітектура, декоративно-прикладне мистецтво, дизайн, художнє фото*. *Театр* займає проміжне місце – вистава розгортається в певному просторі, але дія розгортається в часі. Отже, *театр* (так само, як і *кіно, танець, цирк*) є **просторово-часовим** видом мистецтва.

За формою чуттєвого сприймання розрізняють **слухові** (*музика, радіо*), **зорові** (*архітектура, скульптура, живопис, графіка, художня фотографія, дизайн, декоративно-прикладне мистецтво, каліграфія*), **зорово-слухові** (*театр, кіно, танець*).

Ще одна поширена класифікація поділяє мистецтва *за використовуваними ними засобами виразності*. Згідно з нею виокремлюють такі великі групи видів мистецтва:

- **Тонічне або звукове** мистецтво (*музика, поезія*) – творяться й сприймаються через звук.
- **Образотворче** мистецтво (*живопис, графіка, скульптура, каліграфія*) – мистецтва, котрі зображують.
- **Просторово-пластичне** мистецтво (всі види образотворчого – *живопис, графіка, скульптура*, а також *архітектура*). Його твори існують у просторі, не змінюючись і не розвиваючись у часі; мають предметний характер; сприймаються глядачем безпосередньо і візуально.
- **Декоративно-ужиткове** мистецтво (*вишивка, гончарство, килимарство, художнє скло, художній метал, ювелірне мистецтво* та ін.) – покликане зробити гарним речове середовище людини, її побут.
- **Синтетичне** мистецтво (*кіно, театр, телебачення, радіо*). Його види поєднують у собі (синтезують) одразу кілька різновидів мистецтва.
- **Хореографічне** мистецтво (*танок, пантоміма*) – базується на послідовності кроків, рухів людського тіла для створення найкращого сценічного ефекту.

§3. Виразові засоби різних видів мистецтва. Специфіка окремих видів мистецтва полягає в тому, що кожен з цих видів втілює певне коло життєвих явищ відповідно до можливостей своїх виразово-образотворчих засобів. Розглянемо її конкретно до різних видів мистецтва.

Живопис – зображення на площині, виконане найчастіше фарбами. Поділяється на *станковий живопис* (має самостійне мистецьке значення,

виконується на полотні, папері, дошці) та *монументальний* (пов'язаний із архітектурним середовищем, є елементом його оздоблення, виконується на стіні, стелі, підлозі, віконному склі).

До монументального живопису відносяться фреска, мозаїка, вітраж, що, в основному, створюються на *історичну, релігійну або міфологічну* тематику (*жанри*). Станковий живопис поділяється на такі жанри, як *портрет, пейзаж* (його різновидом є *мариністичний жанр* – морський пейзаж), *натюрморт* (зображає застигли, нерухомі (*morte*) предмети – букети квітів, композиції овочів, фруктів, посуду, килимів, меблів тощо), *побутовий* (сюжети повсякденного життя), *батальний* (на тему військової історії), *аніمالістичний* (зображення тварин), *іконопис*.

Панорама відноситься до монументального живопису, але включає в себе й елементи станкового живопису. Треба пам'ятати, що будь-яка класифікація на абстрактному рівні недостатня, деякі явища виходять за її межі. Наприклад, мозаїки й фрески можуть носити й камерний характер.

Виділяють різні **техніки живопису**:

- *олійний живопис* – різновид художньої техніки з використанням фарб на органічній олії, яка здатна добре сохнути й утворювати тривалі плівки на поверхні. У Західній Європі олійний живопис отримав поширення на початку XV століття завдяки нідерландському художнику Яну ван Ейку (див. додаток 1);
- *темпера* – зображення, виконане фарбами, що готуються на основі сухих порошкових мінеральних пігментів і (або) їх синтетичних аналогів. Сполучною речовиною темперних фарб слугують емульсії (розведений водою жовток цільного курячого яйця, сік і рослин тощо). Темперні фарби – одні з найдавніших. До винайдення та поширення олійних фарб вони були основним матеріалом станкового живопису. Історія використання темперних фарб налічує понад 3 тисячі років. Так, знамениті розписи саркофагів давньоєгипетських фараонів виконані темперними фарбами. Темперні фарби були основними у станковому живописі візантійських майстрів. У Росії техніка темперного живопису була переважаючою в мистецтві аж до кінця XVII століття (див. додаток 2);
- *пастель* – спресовані, стерті у порошок фарби, які найчастіше випускаються у вигляді м'яких кольорових олівців. Назву «пастель» мають як самі фарби, так і малюнки, створені в цій техніці (див. додаток 3);
- *енкавстика* – техніка малювання, в якій сполучною речовиною для фарб є віск. Відома з часів античності та еллінізму (див. додаток 4).

- *акварель* – техніка живопису, що використовує спеціальні фарби, які при розчиненні у воді утворюють прозору суспензію тонкого пігменту, що дозволяє створювати ефект легкості і тонких колірних переходів. Спосіб малювання акварельними фарбами виник у Китаї близько III століття. В Європі техніка стала використовуватися з XVI століття (див. додаток 5).

Графіка – вид образотворчого мистецтва, котрий в якості основних зображувальних засобів використовує лінії, штрихи, плями, що наносяться на папір, картон олівцем, вуглиною або тушшю (додаток 6). **За колористикою** виділяють *поліхромну* (різнокольорову) та *монохромну* (одноколірну) графіку. **За призначенням** прийнято розрізняти *станковий малюнок* (має самостійне мистецьке значення і виконує насамперед естетичну функцію), *книжкову мініатюру* (ілюстрації до стародавніх книг, виконувані від руки), *книжково-журнально-газетну графіку*, *ужиткову* (плакат, реклама, поштові марки, паперові гроші), а також *комп'ютерну графіку*. **За способом виконання** виділяють *оригінальну* графіку (малюнок, що існує в єдиному екземплярі) й *друковану* (гравюра, виконувана, як відтиск зі спеціальної заготовки, котра може мати багато екземплярів, кожен із яких вважається оригіналом).

Техніки виконання гравюри:

- *ксилографія* (гравюра на дереві) – найдавніша техніка гравірування по дереву або відбиток на папері, зроблений з такої гравюри;
- *літографія* – фарба під тиском переноситься з плоскої друкарської форми (вапнякової пластини) на папір. Техніку винайшов у 1798 р. німець Алоїз Зенефельдер;
- *офорт* – різновид гравюри на металі, котрий дозволяє отримувати відтиски з друкарських форм, які попередньо оброблені кислотами. Винайдена на зламі XV – XVI ст.
- *ліногравюра* (гравюра на ліноліумі) – відбиток з малюнка, вирізаного на лінолеумі або на схожому з ним пластичному матеріалі. (Додатки 7 – 10.).

Скульптура (пластика) – вид образотворчого мистецтва, твори якого мають об'ємний вигляд і виконуються з твердих і пластичних матеріалів. Від використовуваних художником матеріалів залежать **техніки скульптури:**

- *ліплення* (глина, гіпс, пластилін);
- *висікання* (мармур, граніт, лід);
- *вирізування* (дерево, кістка);
- *литво* (метал, скло);
- *кування* (метал);
- *чеканка* (метал).

За формою виділяють *круглу* та *рельєфну* скульптуру. **Кругла скульптура** має повні трьохвимірні об'єми. Її можна розглядати з усіх боків, оскільки вона оточена вільним простором (додаток 11 – 14.).

Різновиди круглої пластики:

- *статуетка* – вид дрібної пластики; статуя настільного (кабінетного) розміру, набагато менше натуральної величини, що служить для прикраси інтер'єру;
- *бюст (погруддя)* - погрудне, поясне або оплічне зображення людини в круглій скульптурі.
- *статуя* – об'ємне зображення людської фігури в ріст, а також тварини або фантастичної істоти. Зазвичай статуя поміщається на постаменті. Так звана кінна статуя зображує вершника;
- *скульптурна група* – група з двох або більше фігур, пов'язаних між собою за змістом та композиційно.

Рельєф – це скульптурне зображення, розташоване на площині. Виділяють такі **різновиди рельєфної пластики:**

- *горельєф* – різновид скульптурного опуклого рельєфу, в якому зображення виступає над площиною фону більше, ніж на половину об'єму, а деякі елементи можуть бути зовсім відокремлені від площини;
- *барельєф* – вид скульптури, в якому опукле зображення виступає над площиною фону не більше ніж на половину об'єму;
- *контррельєф* (від лат. contra – «проти» і «рельєф») – вид поглибленого рельєфу, що представляє собою «негатив» барельєфа (додатки 15 – 17).

Головні **жанри скульптури** – *портрет, історичні, міфологічні, релігійні зображення, анімалістичний жанр.*

За призначенням скульптура поділяється на *станкову, монументальну, декоративну та пластику малих форм* (додатки 18 – 21). **Монументальна скульптура** (пам'ятники, монументи) пов'язана з архітектурним середовищем, відрізняється значущістю ідей, високим ступенем узагальнення, великими розмірами; монументально-декоративна скульптура включає всі види оздоблення архітектурних споруд і комплексів (атланти, каріатиди, фризи, фронтонна, фонтанна, садово-паркова скульптура). **Станкова скульптура**, яка не залежить від середовища, має розміри, близькі до природи чи менші, і конкретний поглиблений зміст. **Декоративна скульптура** – це статуї, рельєфи, ліпні прикраси, надбрамні герби, які встановлюють в інтер'єрах і зовнішніх нішах будинків, у парках, садах. Декоративна скульптура не тільки прикраса, вона розвиває і поглиблює задум зодчого. **Скульптура малих форм** – невеликі скульптурні зображення з фігурками тварин, статуетками якими можна прикрасити житловий інтер'єр.

Архітектура – мистецтво будувати будинки і їхні комплекси, призначені для громадського та приватного життя людей, в якому втілено єдність функціональної, конструктивної і художньої сторін. До новітньої доби в архітектурі канонічними та навіть взірцевими вважались архітектурні формули Вітрувія (римський архітектор та інженер другої половини 1 ст. до н. е.), що відповідали потребам свого часу (бароко, класицизм, готика, романський стиль та ін.). Саме Вітрувій обґрунтував, що першоосновами архітектури є *міцність, користь та краса*. За його уявленнями краса будь-якої споруди залежить від пропорцій, які мають співвідноситись із певними, визначеними ним, гармонічними відношеннями пропорцій людського тіла.

Виразні засоби: симетричність, асиметричність, масштаб, композиція, колір, ритм (співвідношення вертикальних і горизонтальних членувань). Будівельні конструкції – основа архітектурної виразності.

Типи архітектури за функціональним призначенням:

- *житлова*
- *цивільно-громадська*
- *культова (релігійного призначення)*
- *палацова*
- *фортифікаційна (оборонна)*
- *промислова*
- *ландшафтна (організовує сади, парки, сквери та інші середовища, в яких матеріалом є ландшафт і природна рослинність)*. (Додатки 22 – 28).

Естетичні та функціональні особливості особливості архітектури тієї чи іншої епохи об'єднуються поняттям **архітектурного стилю**, що являє собою сукупність основних рис і ознак архітектури певного часу й місця, котрі проявляються в особливостях її функціональної, конструктивної та художньої сторін. Поняття «архітектурного стилю» входить у загальне поняття «мистецького стилю» як художнього світогляду, що охоплює всі сторони мистецтва і культури суспільства на певних етапах його соціального й економічного розвитку як сукупності головних ідейно-художніх особливостей творчості майстра. Архітектурний стиль, як і стиль у мистецтві взагалі – поняття доволі умовне. Він зручний для осмислення історії європейської архітектури. Однак для зіставлення історії архітектури декількох регіонів (наприклад, Європи й Азії) стиль як описовий засіб не підходить. Однак за його допомогою все ж таки можна простежити глобальний вектор розвитку архітектурної думки. Відповідно прийнято виділяти **архітектурні стилі глобального значення:**

- **Античний стиль** (VIII ст. до н.е. – V ст. н.е.) – архітектура Стародавньої Греції та Риму. Давньогрецька архітектура була настільки гармонійною і цілісною, що згодом сприймалася пізнішими стилями

(ренесанс, класицизм, неокласицизм) як першоджерело, як еталон для наслідування. Важливою рисою цього стилю було опертя на ідею обов'язкових правильних пропорцій як міри гармонії. В архітектурі використовувалися лише правильні геометричні форми (перевага надавалася прямокутнику), а внутрішній простір будівлі ділився рядами *колон* (обов'язковий елемент античних монументальних споруд) на повздовжні нефи (додаток 29). Найбільшим досягненням грецьких зодчих було винайдення *ордера* (художньої системи оформлення стійково-балкової конструкції) – *доричного* (Парфенон), *іонічного* і *коринфського*.

- **Візантійський стиль** припадає на час формування європейських держав (друга половина I тис. н.е.). Виник у Візантії – державі, що утворилася на уламках Римської імперії. Поширився у Східній та південній Європі, частині Азії. Цей стиль характеризується монументальністю споруд, зовнішньою їх аскетичністю та пишністю інтер'єрів (додаток 30). Такий підхід був пов'язаний із пануванням у Візантії християнської ідеології, згідно з якою естетика архітектурної споруди повинна була мати своєрідну співзвучність із пропагандованим християнством ідеалом людини – скромної зовні і багатой духовно (тобто внутрішньо). Внутрішнє убранство будівель забезпечувалося фресками та мозаїкою.

- **Романський стиль** розвивається в добу феодалізму (X – XII ст.), характеризується спорудженням лицарських замків-фортець у важкодоступних місцях, з ровами та підвісними мостами, будівництвом могутніх монастирів та церковних споруд, котрі у разі необхідності могли перетворитися на неприступні фортеці. Звідси такі риси архітектурного стилю, як монументальність і великий розмір форм, товсті й міцні стіни, приземкуватість будівель, стриманість в оздобленні інтер'єрів, аскетизм зовнішнього декору (Додаток 31).

- **Готичний стиль** (кінець XII – XV ст.) пов'язаний із добою розквіту середньовічних міст. Це період творення міст і міського самоврядування, коли будувалися ратуші із високими шпильчастими вежами, величаві собори, прикрашені вітражами. Одна з характерних рис готики в архітектурі – стрільчастоподібність усіх отворів будівлі – віконних, дверних, аркових проїомів. Яскравими зразками готичного стилю в Європі є Собор Паризької богоматері (Франція), Старий Град у Празі (Чехія), Кельнський собор (Німеччина) тощо (додаток 32).

- **Ренесанс або Відродження** (XIV – XVI ст.) після середньовіччя розпочинає нову, гуманістичну добу в історії і мистецтві Європи. Цей стиль повертається до античності, як до ідеального зразка. В архітектурі характеризується спорудженням величних палаців, соборів, церков (додаток 33).

- **Бароко** як стиль в архітектурі виникає у Європі наприкінці XVI ст. і панує до кінця XVIII ст. Це доба абсолютної монархії в Європі.

Саме її і був покликаний оспівувати стиль бароко. Характеризується вагавитою пишністю, надмірністю зовнішніх форм, вигадливістю, химерністю споруд (додаток 34). В стилі бароко творив архітектор італійський архітектор Б. Растреллі. Він збудував у Росії знаменитий Зимовий палац (тепер – музей «Ермітаж»). В Україні за його проектом зведена Андріївська церква в Києві. В Україні стиль бароко набув особливого поширення і певних особливостей, завдяки яким його нерідко називають українським (козацьким, мазепинським) стилем. Характеризується широким використанням традиційних українських елементів флори (грон калини, листя калини, квітів мальв і ін.) в архітектурному оздобленні будівель. На Полтавщині збереглися пам'ятки архітектури, виконані в бароковому стилі: головний собор Полтавського Хрестоздвиженського монастиря, Мгарський монастир біля Лубен, Спасо-Преображенська церква Святої Богородиці у Великих Сорочинцях.

- **Стиль рококо** («рокайль» із франц. – мушля, раковина) розвивається в добу освіченого абсолютизму (XVIII ст.), розглядається істориками мистецтва як продовження стилю бароко у декоративно-прикладному мистецтві. Він є своєрідним відходом від реальності у світ фантазій, коли акцент повністю переноситься зі змісту на форму (додаток 35).

- **Класичний стиль** виникає у середині XVIII ст. як своєрідна реакція на бароко і характеризується запозиченням із античності її раціоналізму, строгості, пропорційності, підпорядкування офіційним потребам людей. Панував протягом першої половини XIX ст. Для класичного стилю в архітектурі характерний ордерний стиль (наявність колон із портиком), симетричність, обов'язкове планування адміністративного центру міста (додаток 36). В класичному стилі споруджене м. Санкт-Петербург, архітектурний ансамбль Круглої площі м. Полтави та будівля Інституту шляхетних дівчат (центрального корпусу Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка).

- **Стиль ампір** виникає як продовження класичного стилю в декоративно-прикладному мистецтві і поширюється в XIX ст. Для ампіру характерним було звернення до мистецьких традицій імператорського Риму (ампір з франц. – імперія) з його прагненням до суворої величі та помпезності, холодної елегантності і обов'язкового прагнення звеличити абсолютну владу військових монархій (імперія Наполеона у Франції, царя Олександра I у Росії). В декоративному оформленні архітектурних споруд застосовуються військові емблеми, зброя часів Стародавнього Риму, лаврові вінці, крилаті грифони, сфінкси, леви та ін. (додаток 37).

- **Стиль еkleктизм** (суміш різних стилів) поширюється в архітектурі протягом 1830 – 1890 рр. і характеризується неоригінальним поєднанням різних попередніх стилів. Саме еkleктика дала початок таким

напрямам в архітектурі XIX ст. як неоготика, необароко, неоренесанс, неорококо, неовізантійський стиль). Отже, еkleктика «багатостильна» (додаток 38).

- На зміну еkleктиці прийшов **стиль модерн** (з франц. – сучасний), який панував протягом 1890 – 1910 рр. У різних країнах набув різних назв – у Бельгії й Франції — «ар-нуво», у Німеччині — «югендштіль», в Італії — стиль ліберті, у Великобританії — «modern style», у США — стиль Тифера, в Україні – «сецесія». Прагнучи створити новий стиль, представники модерну відмовлялися від історичних запозичень стилю еkleктики, використовували умисно примхливі, мінливі форми, вигадливі лінії, принципи асиметрії і вільного планування, нові технічні та конструктивні засоби для створення незвичайних, підкреслено індивідуалізованих будівель, де всі рішення підпорядковані єдиному образно-символічному задумі й орнаментальному ритмові. Одним із найяскравіших представників цього стилю був іспанський архітектор Антоніо Гауді, більшість вигадливо-фантастичних творінь котрого зосереджена в Барселоні (додаток 39).

- **Стиль модернізм** пов'язаний із рішучим оновленням форм і конструкцій в архітектурі, відмовою від стилів минулого. Охоплює період із початку 1900-х років і по 70-ті-80-ті роки XX ст. (у Європі), коли в архітектурі виникли нові тенденції. Архітектурний модернізм включає такі архітектурні напрямки, як європейський функціоналізм 1920-30-их років, конструктивізм і раціоналізм 1920-их рр. у Росії, рух «баухауз» у Німеччині, архітектурний ар-деко стиль, інтернаціональний стиль, бруталізм, органічна архітектура. Кредо архітектурного модернізму закладено в самій його назві – це творення нового, чогось такого, що відповідало б сьогоденню. Тобто, присутня принципова настанова на новизну архітектури, – як конструктивних і планувальних ідей, закладених у проєкті, так і зовнішніх форм. Образний вислів «призми з бетону і скла» – добре передає загальний характер споруд модернізму. Основні принципи архітектурного модернізму: використання найсучасніших будівельних матеріалів і конструкцій, раціональний підхід до вирішення внутрішніх просторів, відсутність тенденцій прикрашання, принципова відмова від історичних ремінісценцій в зовнішності споруд, їх «інтернаціональний» характер (додаток 40).

- Остання третина XX ст. – початок XXI ст. характеризується створенням художнього архітектурного стилю **постмодернізм**, у якому сповідується ідея деконструктивізму, тобто поєднання новітніх технологій і будівельних матеріалів із історичними стилістичними елементами. Постмодернізм приходить в історію світової архітектури на зміну ультрасучасних (модерністських) стилів, таким як мінімалізм, функціоналізм і хай-тек. Суспільство гостро відчувало необхідність воскресити історичні стилі. Проте це звернення до історії дещо іншого

роду, ніж за часів Ренесансу. Успішний сплав технологічного сучасного мистецтва з історією дав вражаючі результати. Історичні форми творчо переосмислені і сповнені гротеску, свої творіння новий стиль втілює в ігрову форму, стираючи межу між елітарністю та масовістю. Архітектура постмодерну представлена такими спорудами, як «Горбатий будинок» в Сопоті, «Будинок-робот» в Бангкоку, «Дом-куб» у Роттердамі, Танцюючий дім у Празі (додаток 41).

Література – мистецтво слова, її тема – людина і суспільство в їх взаєминах. Літературна творчість поділяється на три **роди**:

- **епос** – оповідає про події, котрі нібито відбувалися у минулому. Його **провідні жанри** – *епічна поема, казка, білина, історико-героїчна пісня, роман, повість, оповідання, новела, нарис, байка*. До XVIII ст. віршована епічна поема була головним жанром високої літератури. Потім вона поступилася прозовому роману;

- **лірика** – один із родів художньої літератури, в якому у формі естетизованих переживань осмислюється сутність людського буття. **Провідні жанри лірики**: *ода* (вірш, що виражає піднесені почуття, викликані важливими історичними подіями, діяльністю історичних осіб), *елегія* (вірш медитативного, меланхолійного, часом журливого змісту), *гімн* (урочиста пісня, яка вихваляє та прославляє кого-небудь або що-небудь), *балада* (поезія фантастичного, історико-героїчного або соціально-побутового характеру з драматичним сюжетом), *сонет* (вірш, що складається з чотирнадцяти рядків – двох чотиривіршів (катрени) з перехресним римуванням та двох тривіршів (терцети) з усталеною схемою римування), *епіграма* (жанр сатиричної поезії дотепного, дошкульного змісту), *мадригал* (вірш на любовну тему) та ін.

- **драма** – рід літератури, орієнтований на сценічне втілення. Його **провідні жанри**: *трагедія* (драматичний твір, який ґрунтується на гострому конфлікті особистості, що прагне максимально втілити свої творчі потенції, з об'єктивною неможливістю їх реалізації), *комедія* (драматичний твір, у якому засобами гумору та сатири викриваються негативні суспільні та побутові явища, розкривається смішне в навколишній дійсності чи людині), *драма* (п'єса соціального, історичного чи побутового характеру з гострим конфліктом, який розвивається в постійній напрузі), *водевіль* (невелика комедійна п'єса, якій притаманна проста композиція, динамічний сюжет, дотепність).

Музика – мистецтво звукове і часове, що рухається, передає емоційний стан людини в звуко-інтонаційному вираженні. Засоби музичної виразності: мелодія, лад, гармонія, тембр, динаміка, артикуляція, темп, ритм, фактура. Всі **музичні жанри** діляться на дві категорії: «первинні жанри» – породжені народною творчістю (*пісня, танець*) і

«вторинні жанри» – народилися в процесі розвитку професійної музики (*опера, симфонія, концерт, соната, поліфонія, сюїта, п'єса* і т. д.).

Театр (від грец. «theatron» місце для видовищ, видовище) – це вид мистецтва, що образно відбиває дійсність, художньо опановує світ у формах драматичної дії.

Природа мистецтва театру синтетична, адже його художній образ виникає завдяки синтезу драматургії, архітектури живопису, скульптури, музики, майстерності актора. Отже, можна простежити певну закономірність у розвитку процесу синтезації видів мистецтва.

Важлива специфічна особливість театру, яка відрізняє його переважно від усіх видів мистецтва (виняток – хореографія), полягає у тому, що глядач має змогу стати свідком процесу художньої творчості, спостерігати створення художнього образу власними очима.

Естетичний вплив справжнього театрального мистецтва, що викликає почуття емпатії – співпереживання у глядача, приводить його до катарсису – духовного очищення, а саме в цьому і полягає надзавдання мистецтва взагалі.

Витоки європейського театру слід шукати в античній культурі. Саме там зародилися провідні **театральні жанри** – *трагедія, комедія та драма*.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Борзова Е. П. История мировой культуры: Учеб. пособие для вузов / Е.П. Борзова. –СПб, 2001.
2. Передерій І.Г. Історія української культури: навч. посіб. для студентів усіх напрямів підготовки денної та заочної форм навчання / І.Г.Передерій, О.В.Тєвікова, А.В.Нарадько; за ред. І.Г.Передерій. – Полтава: ПолтНТУ, 2015. – 274 с.
3. Гуревич П.С. Культурология: Учеб. Пособие / П.С. Гуревич. – М.: Знание, 1999.
4. Емохонова Л.Г. Мировая художественная культура: Учеб. пособие для пед. училищ/ Л.Г. Емохонова. – 5-е изд., испр. – М.:Академия, 2001.
5. История мировой культуры: Учеб. пособие для вузов / Г.В. Драч, В.Д. Бакулов, В.К. Королев и др.; Под науч. ред. Г.В. Драча. – Ростов- на-Дону: Феникс, 2000.
6. Культурология: Учебное пособие для вузов / Г.В. Драч, Ю.Г. Борцов, В.Е. Давидович и др. Под ред. Драча Г.В. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998.
7. Петрухинцев Н.Н. XX лекций по истории мировой культуры: Учебное пособие для вузов / Н.Н. Петрухинцев. – М.: Владос, 2001.
8. Арнольдov А.И. Человек и мир культуры. Введение в культурологию / А.И. Арнольдov. – М.: Высшая школа, 1992.

9. Давидович В.Е. Жданов Ю.А. Сущность культуры / В.Е. Давидович. – Ростов-на-Дону, 1979.
10. Межуев В.М. Актуальные проблемы теории культуры / В.М. Межуев. – М.: Политиздат, 1984.
11. Философский энциклопедический словарь. – М.: Академия, 1990.

Тестові завдання для самоперевірки:

1. Хто з науковців першим ужив слово “культура” як самостійний термін для означення духовного світу людини?
  - a) Марк Тулій Ціцерон;
  - b) Марк Порцій Катон Старший;
  - c) Семюель Пуффендорф;
  - d) Жан-Жак Руссо.

2. Яка з функцій культури полягає у тому, що культура передає знання і досвід попередніх поколінь, закарбовуючи їх в історичній пам’яті?
  - a) нормативно-регулююча;
  - b) світоглядна;
  - c) комунікативна;
  - d) інформативна.

3. Яким терміном прийнято позначати засоби та технічні алгоритми створення й використання об’єктів предметного світу?
  - a) технології;
  - b) предметний світ;
  - c) технічна культура;
  - d) артефакти.

4. Засобом відображення світу в мистецтві є:
  - a) знання;
  - b) талант;
  - c) художній образ;
  - d) уява.

5. Яка функція мистецтва виражається в його здатності приносити людині насолоду, задоволення?
  - a) компенсаторна;
  - b) гедоністична;
  - c) евристична;
  - d) естетична.

6. Яку назву має техніка малювання, в якій сполучною речовиною для фарб є віск?

- a) акварель;
- b) темпера;
- c) олійний живопис;
- d) енкавстика.

7. Гравюра – це:

- a) різновид ужиткової графіки;
- b) вид графічного зображення, виконаний в одному кольорі;
- c) відтиск зі спеціальної заготовки, котрий може мати багато екземплярів, кожен із яких вважається оригіналом;
- d) малюнок, що існує в єдиному екземплярі.

8. Вид поглибленого рельєфу позначають терміном:

- a) контррельєф;
- b) барельєф;
- c) горельєф;
- d) бюст.

9. Яку термінологічну назву має архітектура релігійного призначення?

- a) церковна;
- b) фортифікаційна;
- c) ландшафтна;
- d) культова.

10. Жанром якого з родів літератури є мадригал?

- a) лірика;
- b) епос;
- c) драма;
- d) трагедія.

ГЛАВА 2. ПЕРВІСНА КУЛЬТУРА

§1. Загальна характеристика первісної епохи. Культура збирання та полювання.

§ 2. Неолітична революція та культура раннього землеробства.

§ 3. Первісна писемність, форми релігійних вірувань, їх специфіка та особливості.

§ 4. Первісне мистецтво, його синкретичний характер, перші здобутки.

§1. Загальна характеристика первісної епохи. Культура збирання та полювання.

Первісна епоха властива усім без винятку формам людської спільноти. Звичайно, кожній з них притаманний свій історичний шлях розвитку, однак доцільно виходити з того, що первісна історія суспільства, його культура мають узагальнюючий характер. Поєднуючи в одне ціле усе первісне суспільство, культура виступає як загальнолюдський здобуток, а вся людська спільність – як носій цієї культури.

Важливими джерелами для вивчення культури первісного суспільства є археологічні, етнографічні та антропологічні матеріали, а також фольклорні пам'ятки, здобутки лінгвістики, геології, палеоботаніки. Саме на їх основі розроблено періодизацію первісного суспільства, його культури. Водночас, слід підкреслити, що проблема періодизації, історії та культури первісного суспільства сьогодні є однією з найбільш дискусійних, хоча перший крок у цьому напрямі був зроблений ще в античному світі. Зокрема, давньоримський філософ Тит Лукрецій Кар (близько 99-55 рр. до н.е.) у поемі “Про природу речей” зробив припущення про наявність в історії культури первісного суспільства кам'яної, мідної та залізної епох. Критерієм такої періодизації він вважав поступову заміну кам'яних знарядь мідними, а останніх – залізними.

В “Етимології” іспанського єпископа Ісидора Севільського (570-636 рр.) історія культури людського суспільства поділена на шість епох, а саме – від Адама до Ноя; від Ноя до Авраама; від Авраама до Давида; від Давида до Вавилонського полону євреїв; від Вавилонського полону євреїв до народження Ісуса Христа, від народження Ісуса Христа до кінця світу.

У XVIII ст. французький філософ-просвітник Ж. Кондорсе (1743 – 1794) поділив історію людської культури на послідовно змінні форми господарювання (полювання, рибальство, скотарство, землеробство). Започаткована у XIX ст. класифікація первісних пам'яток матеріальної культури спонукала створення науково обґрунтованої археологічної періодизації, яка підтвердила правильність гіпотези Лукреція. Датський вчений К.Томсен (1788-1865), спираючись на археологічні дані, впровадив поняття трьох віків: кам'яного, бронзового та залізного. Сьогодні до них

додають і четвертий – мідний, а кожен із віків, у свою чергу, поділяють на етапи.

Над проблемою періодизації культури працювали також інші вчені, відомі як у галузі природознавства, так і в розробці питань еволюції суспільства. Так, у першій половині XIX ст. свої варіанти періодизації запропонували шведський природодослідник С. Нільсон, видатний американський історик, етнограф і археолог Л.Морган. С. Нільсон виділив у процесі історичного розвитку культури чотири стадії: дикунство, номадизм (кочове скотарство), землеробство і цивілізацію. Натомість Л.Морган поділив історію культури на дикунство, варварство і цивілізацію.

Найбільш усталеною точкою зору вважається така, згідно з якою археологічна періодизація узгоджується із загально історичною, а саме – кам'яний вік відповідає первісному ладові, бронзовий – виникненню найдавніших держав, ранній залізний – державам вторинного типу. За цією періодизацією кам'яний вік на території нинішньої України розпочався приблизно 800 тис. років тому і тривав до неоліту включно (IV тис. до н.е.), епоху мідного віку датують IV-III тис. до н.е., епоху бронзового віку – II тис. до н.е. – VIII ст. до н.е., а епоху раннього залізного віку – VIII ст. до н.е. – IV ст. н.е.

Первісне суспільство було найтривалішим в історії людства, більша частина якої припадає якраз на період первісності. За найновішими даними воно (суспільство) бере початок не менш як півтора мільйони років тому – від появи людини, а закінчується в межах останніх 5 тисяч років до виникнення перших цивілізацій.

Приблизно 5 тисяч років тому серед величезного моря первісних суспільств і архаїчних культур з'являються перші суспільства-цивілізації. Дві перші цивілізації виникли приблизно одночасно (на межі IV і III тис. до н.е.) на Близькому Сході (Шумер) і в Північній Африці (Стародавній Єгипет), третя – в Південній Азії (індійська цивілізація) в III тис. до н.е., четвертий і п'ятий цивілізаційні центри – відповідно в Китаї та в басейні Егейського моря (в II тис. до н.е.). В останні століття до н.е. і перші століття н.е. вони утворюють вже майже суцільну зону стародавніх цивілізацій. Вона простягалася від Атлантичного океану на Заході (Римська імперія) до Тихого океану на Сході (імперія Хань у Китаї). В Америці перші цивілізації виникли в I тис. н.е.

У період становлення первісного суспільства виникають початкові форми його організації, починає зароджуватися як матеріальна так і духовна культура. Початкова форма організації суспільства називається “первісним людським стадом” або “праобщиною”. Для первісного суспільства характерні три кам'яні віки:

- палеоліт (700 –12 тис.років тому); «палео» з грецького – давній;
- мезоліт (X-VI тис. до н.е.); «мезо» – середній;

- неоліт (VI – III тис. до н.е.); «нео» – новий; «літ» – камінь.

Вчені виділяють ще добу бронзи – (III-II тис. до н.е. бронза – сплав міді з оловом) і добу заліза (I тис. до н.е.).

Як видно, палеоліт – найбільш значний у часовому вимірі період історії людства. Саме тоді почалося масове розселення людини з Африканського континенту на нові території. Близько 40 тис. років тому з'явився сучасний тип людини – “*Homo sapiens*” або “людина розумна”, яку за місцем знахідки її кісток у печері Кроманьйон (Франція) називають кроманьйонцем. Фізичною будовою він нічим не відрізнявся від сучасної людини.

Для первісного стада був властивий ще неупорядкований, так званий ендогамний шлюб, що укладався між членами однієї й тієї ж общини, в тому числі й між досить близькими родичами. Природно, що все це призводило до кровозмішування та фізичного виродження людства.

Пізньопалеолітична “людина розумна” створює родову організацію із більш впорядкованою системою екзогамного шлюбу. Вступати в шлюбні відносини тепер в межах одного роду заборонялось. Але, екзогамія, як правило, не поширювалась на таку суспільну групу, як плем'я. В межах останнього людина була вільною вступати в шлюбний зв'язок.

За етнографічними матеріалами відомо, що екзогамія мала нерідко груповий характер, коли всі жінки одного роду виходили заміж за чоловіків іншого роду. Родичі визначалися по материнській лінії, адже через групові статеві стосунки часто була відома тільки мати дитини. Жінка виступала також як берегиня сімейного вогнища, відала харчовими запасами. Все це обумовлювало виникнення матріархату.

Величезне значення для життя стародавнього населення мало оволодіння близько 100 тисяч років тому вогнем. Він забезпечував надійний захист від холоду та звірів-хижаків, давав можливість освоювати нові райони, заселяти все більші території, які раніше були недоступними. Людина почала використовувати вогонь для приготування їжі. Вогнища горіли безперервно, вдень і вночі. Археологи знайшли місця, де вогнища горіли сотні років.

Основою життя найдавніших людей були такі дві галузі господарства, як збирання та полювання. Люди полювали на диких тварин, включаючи великих: мамонта, зубра, бізона, носорога, печерного ведмеда. Збирали також рослинну їжу: плоди, ягоди, коріння. Тому й культура цього періоду називається культурою збирання та полювання. Такий тип культури спирався на привласнювальне господарство.

Для культури збирання та полювання характерний розподіл праці між жінками і чоловіками. Чоловіки полювали й рибалили, жінки збирали рослинну їжу. Вони об'єднувалися в групи по 40 осіб і вели кочовий спосіб життя. За один рік кожний рід міг у пошуках їжі чотири-п'ять разів змінювати місце стоянки. Постійне пересування встановлювало жорстку

залежність між числом мешканців і розміром освоєної ними території. Одержані в XIX ст. дані свідчать, що для підтримання життя однієї людини треба було близько двох квадратних кілометрів. Отже, до виникнення продуктивного господарювання – землеробства і скотарства – на території нинішньої України, наприклад, могло жити не більше 300 тис. чоловік.

За низького рівня розвитку продуктивних сил способи добування їжі були відомі первісній людині, не завжди могли забезпечити її харчами. Люди не рідко голодували. Серед них була висока смертність. Майже 50 відсотків неандертальців не доживали до свого двадцятиліття. Для збирачів і мисливців характерним було умиртвіння дітей. Дитину часто вбивали, якщо вона народжувалась раніше, ніж попередня починала впевнено пересуватися сама. За оцінками антропологів, убивали половину всіх немовлят. Кочове плем'я мало дітей не більше, ніж палеолітичні матері могли нести їх на собі. Встановлено, що жінка-бушменка (стародавнє населення Південної та Східної Африки) несла свою дитину 7-8 тисяч км., аж доки приблизно в 4-річному віці та вже могла покладатися на власні сили.

Коли їжі не вистачало, її припиняли давати спочатку старим людям, потім найменшим дітям – дівчаткам, нарешті хлопчикам. Під час голоду тим, хто добував їжу, вона перепадала в останню чергу. Те, що життя зберігали переважно хлопчикам, свідчить про свідоме регулювання росту населення. Це є свідченням перемоги культури над природою.

Важливим етапом у формування людини як суспільної істоти стало виготовлення нею знарядь праці: рубил, гостроконечників, сокир, тощо. Якраз через їх виготовлення найяскравіше бачиться еволюція людини, в якій зароджувалося мислення, формувалася воля, відбувався перехід до свідомої виробничої діяльності.

На зміну суто біологічним (статевим) зв'язкам між чоловіком і жінкою з дитиною, який ґрунтується на інстинкті, прийшов новий зв'язок – соціальний. В його основі – засвоєна поведінка. Він є, насамперед, моральним зв'язком, засвоюється людиною через наслідування та виховання, виступає неписаним законом. Така спільнота людей називається соціумом, общиною, родиною.

Одним із видатних винаходів людства було винайдення лука і стріли – першої механічної зброї дистанційної дії. Це відбулося в мезолітичну епоху. Саме з мезолітичного часу лук і стріли стали основним знаряддям мисливця. Озброєна луком і стрілами людина тепер мала більшу можливість полювати здобич на відстані і вже не в колективі, а сама, до того ж у більшій кількості. У зв'язку із підвищенням продуктивності праці та посиленням влади людини над природою відпала необхідність в існуванні багатолюдних колективів.

§ 2. Неолітична революція та культура раннього землеробства.

З часом привласнювальні форми господарювання почали себе вичерпувати. На зміну їм в епоху неоліту (VI-III тис. до н.е.) прийшли нові, прогресивніші, відтворюючі, продуктивні форми – землеробство і скотарство. Це був важливий етап в історії людства, своєрідний революційний переворот у системі ведення первісного господарства, виробничому житті. Первісна людина від експлуатації готових дарів природи прийшла до свідомого відтворення та поповнення харчових ресурсів. Деякі дослідники цей стрибок у розвитку первісної економіки називають *“неолітичною революцією”*.

На зміну культурі збирання та полювання прийшла культура раннього землеробства. Це були принципово різні типи культури. Продуктивне господарювання дало багато їжі, постійне житло і, як наслідок, ріст народонаселення. Матері могли тепер дбати одночасно про кількох дітей. В V тис. до н.е. кількість населення в світі досягла 20 мільйонів.

Більшість вчених вважає, що скотарство розвинулось у осілих землеробів. Перша із приручених тварин – собака – була одомашнена ще в палеоліті, близько 15-10 тис. років тому, її диким предком був вовк. Дуже важливою подією в розвитку культури людства було приручення останнього представника великих сільськогосподарських тварин – коня, й використання його для верхової їзди. Значення цього було дуже високо оцінено ще в стародавні часи. Виникає культ коня.

Приручені тварини давали людині м'ясо, шкіру, вовну, молоко, тягнули плуга, переносили різноманітні вантажі. Склад одомашнених тварин визначався природним середовищем. Корови і свині, наприклад, розповсюджувалися на лісових територіях, вівці переважали в степах, а кози – в гірських районах. У багатьох місцях скотарство зайняло пануюче становище, і люди, які ним займалися, стали називатися кочівниками.

Землероби жили поблизу своїх полів. Людей, які жили постійно на одному місці, стали називати осілими. Перехід до осілості сприяв появі ремесел – виготовлення різноманітних виробів. З'явилися нові типи кам'яних сокир, ножів, тесел. Виникли й невідомі раніше способи обробки каменю: шліфування, розпилювання, свердління. Велика подія неолітичного часу – початок виготовлення керамічного посуду. Він служив для зберігання рідини, зерна і приготування їжі. За 8 тисяч років до н.е. припадає момент заснування найстарішого міста в історії людства – Ієрихону в Палестині.

Прогресувала найважливіша складова частина продуктивних сил – знаряддя праці. Дуже велике значення мали відкриття та освоєння корисних властивостей металів. Першим металом, яким оволоділа людина, була мідь. Це сталося в перехідному періоді від кам'яного віку до епохи бронзи – у так званому мідному віці, або ж енеоліті (IV-III тис. до н.е.)

Близько 3000-1100 рр. до н.е. – доба бронзи – першого штучно створеного людиною металевого сплаву. Бронза – це сплав міді та олова. Цей метал був твердіший та гостріший ніж мідь. Крім того, він краще піддається обробці. Температура його плавлення значно нижча: мідь плавиться за температури 1056 градусів, а бронза – близько 700-900 градусів. Таку температуру можна було отримати навіть у найпримітивніших печах, а то і на вогнищах просто неба. Коли люди пересвідчилися у перевагах нового металу, з нього почали виготовляти знаряддя праці та зброю. Найкраща бронза – 9 частин міді та 1 частина олова. Застосування мідної сокири втричі збільшувало продуктивність праці в порівнянні з кам'яною сокирою. Бронзові сокири давали ще більшу віддачу.

На початку I тис. до н.е. основним матеріалом для виготовлення більшості знарядь праці та зброї стає залізо. Воно зробило революцію в усіх ланках людського життя – в господарстві, побуті, військовій справі, соціальних відносинах. Людина навчилася робити із заліза тверді та гострі знаряддя праці, які допомогли їй оволодіти величезними просторами землі, вивільнити їх від лісів та боліт і засіяти зерном.

Винайдення бронзи та заліза дало могутній поштовх розвитку ремісничої діяльності. З цих металів виробляли різноманітні знаряддя праці, речі домашнього вжитку, прикраси, зброю. Це сприяло розвитку обміну. Він проводився як в середині общини, так і на її межах.

Початок епохи металів був позначений кардинальними змінами в соціальних відносинах. Зросла роль чоловіка в суспільстві. У відтворюючій економіці він посів головне місце, став не тільки основним виробником, але й господарем сімейного добра. Це свідчить про перехід від материнського до батьківського родового ладу – патріархату.

§ 3. Первісна писемність, форми релігійних вірувань, їх специфіка та особливості.

З розвитком матеріальної культури, знарядь праці розвивались елементи духовної культури, зокрема мови та мислення. У процесі розкладу первіснообщинного ладу почалося виділення професійної розумової праці. Такими професіоналами, в першу чергу, ставали вожді, жерці – професійні служителі культури, воєначальники.

Вершиною розвитку духовної культури первісного суспільства було створення упорядкованої писемності. Почало створюватися письмо. Виникнення писемності – величезний стрибок у розвитку культури. Вона фіксує розвиток культури у часі та просторі. Про писемність нерідко говорять, що вона знаменує початок історії. Це пояснюється тим, що писемність дозволяє людям, записуючи інформацію, зберігати знання про своє минуле. Наука знає три головні типи письма. Вони історично змінювали один одного. Це – піктографія, ідеографія та фонографія.

Для первісного суспільства характерна **пиктографія** (від лат. *pictus* – малюнок, розмальований і *grafio* – пишу). Пиктографія – це письмо, знаки якого (пиктограми) мають вигляд малюнків. Ці малюнки наочно зображають предмети та явища дійсності – людей, птахів, дерева, житло. У сучасному суспільстві також застосовується пиктографія для позначення правил дорожнього руху, спортивної емблематики тощо.

Пізніше на зміну пиктографії приходять ідеографія. **Ідеографія** (від грец. *ιδέα* – образ, поняття і *grafio* – пишу) – один із типів письма, знаки якого (*ідеограми*) передають цілі поняття. Основні системи ідеографії – давньоєгипетська ієрогліфіка, месопотамська клинописна писемність, китайська ієрогліфіка, письмо американських індіанців, математичні цифри й знаки.

Наступний етап розвитку писемності – **фонографія** (грец. *phone* + *grapho* = звук + пишу), або буквене письмо. На відміну від пиктограми й ідеограми буква вказує на склад, чи звук. Стародавні люди здогадалися, що слово можна протягнути по складах, а склади розділити на звуки. Виявилось, що серед звуків є такі, які можна проспівати – *a, o, i, y, e*, а є такі, які вимовляються з різними шумами, – *ш, х, п, д, б*. Ось для кожного такого звуку і був придуманий графічний знак – буква. З появою нового письма відпала необхідність запам'ятовувати тисячі ієрогліфів або малювати картини, що займають багато місця. Новий тип письма – фонографія – відображає вимову слів (Додаток 42).

У первісному суспільстві виникає **релігія** як необхідність пояснення навколишнього світу. Вся духовна культура ранньої родової общини мала тісні переплетіння релігійних уявлень. Релігія зароджується та формується в таких перших, первісних, початкових, простіших формах як тотемізм, фетишизм, магія, анімізм. Деякі автори називають їх елементами релігії, бо вони присутні і в сучасних розвинених релігіях.

Первісна людина вірила в те, що певні види тварин, рослин, іноді явищ природи виступають предками-покровителями людини або цілих людських колективів – родів, пізніше етнічних груп, кланів і що між ними існує надприродний кровно-родинний зв'язок. Це становить суть **тотемізму** (від слова “тотем” – його рід). Люди вірили, що від тотема залежало їх життя, тому на нього намагались вплинути різними магічними способами. На основі тотемізму виник культ тварин.

Спочатку як тотемам поклонялись тільки тваринам, причому лише тим, які були об'єктом полювання. Пізніше, у зв'язку із збільшенням людських колективів, родинні відносини поширилися і на решту тварин, а у окремих народів – також на рослини і на природні чинники. Наприклад, у австралійців тотемами були дика собака Дінго, водяна лілія, сливове дерево, великий камінь, гарячий вітер, сонце і дощ.

Тотемізм увійшов як елемент у всі сучасні релігії. Особливо відчутним є його вплив у індуїзмі, де багато тварин вшановуються як

священні. Найпочесніше місце серед них посідає корова. Сліди тотемізму чітко прослідковуються і в християнстві. Святий дух зображується у вигляді голуба, а Христос нерідко іменується агнцем, тобто ягням. Від обряду ритуального з'їдання тотема бере свій початок християнське таїнство причастя, під час якого віруючі під виглядом хліба і вина з'їдають тіло і п'ють кров Христа.

Первісна людина обожнювала речі неживої природи, вірила в надприродні властивості різних матеріальних предметів: каменів, дерев, а пізніше – ідолів, які якимось можуть впливати на людину, допомогати їй. Ці вірування лежать в основі фетишизму. Термін “**фетишизм**” утворено від слова “фейтісу”, це те ж саме, що й “талісман”, “амулет”. Найпоширеніша форма фетишизму – носіння амулетів (від араб. “гамала” – носити). Конкретному предмету – амулету приписувалась надприродна магічна сила, здатність охороняти його власника від лиха, хвороб, поганого впливу. В пізніх релігіях фетишизм перетворився на поклоніння священним книгам, іконам, мощам, хресту, культовим спорудам.

У первісному суспільстві зародились ритуальні дії. На їх основі виникла **магія** – віра первісних людей у можливість впливу на навколишню дійсність, будь-яке природне явище, на інших людей шляхом певних символічних дій: замовлянь, заклинань, примов, обрядів, церемоній. Саме слово “магія” іранського походження і за змістом відповідає таким словам як “чаклунство”, “чарівництво”.

Час виникнення магії вчені відносять до епохи кам'яного віку. Є дані, що магічні обряди і вірування існували вже у неандертальців, які жили 80-50 тисяч років тому. Щодо знайдених у XIX-XX ст. пам'яток верхньопалеолітичного періоду (пізній кам'яний вік – 40–10 тисяч років тому), то вони, і з цим згодні практично всі вчені, свідчать про наявність у первісної людини вже розвинутих магічних уявлень та обрядів. Магія присутня в танці, що передують полюванню, в шептанні знахарки, що виганяє хворобу із тіла хворого тощо.

Розрізнялись такі види магії: чорна магія – її мета завдати шкоди комусь; біла магія – її мета – допомогти комусь; любовна магія – її мета – привернути або відвернути кохання; лікувальна магія – “шаманське” лікування хвороб; господарська магія – забезпечення врожаю або успіхів у полюванні; словесна (вербальна) магія.

Первісні люди мали уявлення про існування безсмертної, незалежної від тіла душі людини – **анімізм**. Вони вірили в те, що померла людина, точніше її душа, якимось чином продовжує існувати, переселяється у загробне життя. Крім того, анімізм передбачає існування духів – надприродних фантастичних істот.

Існування душі після смерті людини уявлялось первісній людині аналогічним життю людини. Душі приписувалися звичайні людські потреби: в їжі, одязі. Цим пояснюється звичай одягати на померлого кращу

одежу і прикраси, класти в труну предмети праці, залишати на могилі їжу і воду.

Термін “анімізм” утворено від латинського слів “anima” – душа, і “animus” – дух. У науковий обіг цей термін запровадив відомий англійський етнолог Е.Тайлор у фундаментальній праці “Первісна культура” (1871) для позначення стадії в історії розвитку культури.

§ 4. Первісне мистецтво, його синкретичний характер, перші здобутки

Витоки мистецтва як виду духовної діяльності людини сягають сивої давнини. Первісне (або інакше, примітивне) мистецтво територіально охоплює всі континенти, окрім Антарктиди, а за часом – всю епоху існування людини, зберігшись у деяких народностей, що живуть у віддалених куточках планети, до наших днів. Звернення первісних людей до нового виду їх діяльності – мистецтва – одна з найзнаменніших подій в історії людства. Первісне мистецтво відобразило перші уявлення людини про оточуючий світ, дякуючи йому зберігались і передавались знання, навички відбувалось спілкування людей. В духовній культурі первісного світу мистецтво стало грати таку ж універсальну роль, яку загострений камінь виконував у трудовій діяльності.

Що наштовхнуло людину на думку зображувати ті чи інші предмети? Можливо, розфарбовування тіла стало першим кроком до створення зображень, можливо, первісна людина вгадала знайомий силует тварини у випадковому обрисі каменю і, обтесавши його, надала більшої схожості? А, можливо, тінь людини чи тварини стала основою малюнку, відбиток руки чи ноги передуює скульптурі? Певної відповіді на ці запитання немає. Давні люди могли прийти до ідеї зображувати предмет не одним, а багатьма шляхами.

До недавнього часу вчені притримувалися двох протилежних поглядів на історію первісного мистецтва. Одні фахівці вважали найдавнішою печерний натуралістичний живопис і скульптуру, а інші схематичні знаки і геометричні фігури. Нині більшість дослідників висловлюють думку, що і ті і інші форми з’явилися приблизно в один і той же час. Наприклад, до найбільш давніх зображень на стінах печер епохи палеоліту відносяться і відбитки руки людини, і хаотичні переплетення ліній, продавлених у сирій глині пальцями тієї ж руки.

Наскельні малюнки, статуетки, візерунки на оленячих рогах зачаровують нас, бо вони неповторні свіжістю сприйняття, яскраві за силою виразу. Первісний художник малював тих тварин, яких бачив навколо себе: оленів, ведмедів, кабанів. Всі малюнки різнокольорові. Використовувались три фарби: чорна, жовта і червона. На тілі тварин і поруч з ними були нанесені насічки, Вони символізували політ дротика і поранення звіра. Багато малюнків носять сліди від метання в них

справжніх списів і дротиків. Малюнків так багато, що місцями вони накладаються один на одного. Зрозуміло, що первісне мистецтво мало й практичне значення, обрядове чи магічне, але сама здатність до нього і спроможність створити складний духовний образ за допомогою обмежених матеріальних засобів вказують на високий рівень інтелектуальних здібностей людини.

Класифікація прадавнього мистецтва провадиться за матеріалом, із якого виробляли предмети праці й зброю: палеоліт, мезоліт, неоліт, доба бронзи, доба заліза. Перші твори первісного мистецтва створені близько тридцяти тисяч років назад, в кінці епохи палеоліту, або стародавнього кам'яного віку.

Найдавнішими скульптурними зображеннями на сьогодні є так звані “палеолітичні венери” – примітивні жіночі фігурки (Додаток 43). Вони ще дуже далекі від реальної подібності з людським тілом. Всім їм характерні деякі загальні риси: збільшені стегна, живіт і груди, відсутність ступнів ніг. Первісних скульпторів не цікавили навіть риси обличчя. Їх завдання полягало не в тому, щоб відтворити конкретну натуру, а в тому, щоб створити деякий узагальнений образ жінки-матері, символ родючості і берегині вогнища. Чоловічі зображення в епоху палеоліту дуже рідкісні. Окрім жінок зображували, як уже відзначалося, різноманітних тварин: коней, кіз, північних оленів. Майже вся палеолітична скульптура виконана із каменю чи кістки. В історії печерного живопису епохи палеоліту спеціалісти виділяють кілька періодів. В глибоку давнину (близько ХХХ тис. років до н.е.) первісні художники заповнювали поверхню всередині контуру малюнку чорною чи червоною фарбою. Пізніше (приблизно з ХVІІІ по ХV тис. до н.е.) первісні майстри стали більше уваги надавати деталям: косими паралельними штрихами вони зображували шерсть, навчилися користуватися додатковими кольорами (різними відтінками жовтої і червоної фарби), щоб намалювати плями на шкірах биків, коней і бізонів. У ХІІ тис. до н.е. печерне мистецтво досягло свого розквіту. Живопис того часу передавав об'єм, перспективу, колір і пропорції фігур, рух. Тоді ж були створені величезні живописні “панно”, які вкривали зводи глибоких печер.

У 1868 р. в Іспанії, в провінції Сантандер, була відкрита печера Альтаміра, вхід до якої до того був засипаний обвалом. Майже десять років по тому іспанський археолог Марселіно Саутуола, який займався розкопками в цій печері, виявив первісні зображення на її стінах і стелі (Додаток 44). Альтаміра стала першою із багатьох десятків подібних печер, знайдених пізніше на території Франції і Іспанії: Ла Мут, Ла Мадлен, Труа Фрер, Фон де Гом і ін. Нині, завдяки цілеспрямованим пошукам тільки у Франції відомо близько ста печер із зображеннями первісного часу.

Видатне відкриття було зроблене цілком випадково у вересні 1940 року. Печеру Ласко у Франції, яка стала ще більш знаменитою, ніж

Альтаміра, виявили чотири хлопчики, які, граючись, залізли в яму, що відкрилась під коренями дерева, що впало після бурі. Живопис печери Ласко – зображення биків, диких коней, північних оленів, бізонів, баранів, ведмедів і інших тварин – найдосконаліший художній витвір із тих, які були створені людиною в епоху палеоліту. Найбільш ефектні зображення коней, наприклад маленьких темних низькорослих степових конячок, що нагадують поні. Цікава також розташована над ними чітка об'ємна фігура корови, що приготувалася до стрибка через огорожу чи яму-пастку. Ця печера нині перетворена в прекрасно обладнаний музей. В подальшому печерні зображення втратили жвавність, об'ємність, посилилась стилізація (узагальнення і схематизація предметів). В останній період реалістичні зображення відсутні зовсім. Палеолітичний живопис ніби повертається до того, з чого починався: на стінах печер з'явилися хаотичні переплетення ліній, ряди крапок, неясні схематичні знаки.

Найдавніші сліди перебування людини в Україні за останніми свідченнями науки, датуються приблизно 700-800 тис. років до н.е. Відкрите нещодавно археологами первісне поселення поблизу закарпатського села Королевого свідчить, що його мешканці вже тоді володіли вогнем, займалися мисливством, а основною формою їх суспільної організації було первісне стадо. До речі, між археологами Європи домінує думка, що населення басейну Дніпра належить до найбільш стабільної частини людської спільноти континенту. Очевидно й те, що людина неандертальського типу в Україні ще не володіла членороздільною мовою, не вміла приручати свійських тварин. Водночас вона навчилася споруджувати перші житлові землянки. На Полтавщині (за даними вчених-археологів) відомо до двох десятків місцезнаходжень пізньопалеолітичної епохи, зокрема, у Щемилівському кар'єрі в Полтаві, Сергіївці – на Пслі, Лубнах та в їх околицях у Посуллі, Липовому, Шушвалівці, Мозоліївці, Васьківці, Градизьку, Кагамлику – на Дніпрі. (15-13 тис. до н.е.).

Найвизначнішою пізньопалеолітичною пам'яткою Полтавського краю є Гінцівська стоянка, розташована на правому березі річки Удай, у західній частині села Гінці Лубенського району. З Гінцівської стоянки походять унікальні знахідки: молот із рогу північного оленя, голка, підвіска у вигляді уламка ведмежої щелепи, а також бивень молодого мамонта, прикрашений нарізками із своєрідною графічною фіксацією певного проміжку часу, в якому дослідники вбачають зразок одного з перших у світі календарів. Подібними до Гінців є середньодніпровські стійбища у Межиріччі та Добранічівці. Можливо, всі вони залишені однією групою стародавніх мисливців. Гінцівська стоянка відкрита першою із палеолітичних пам'яток Східної Європи та України, зокрема. За її матеріалами доведено, що заселення східноєвропейських територій людиною відбулося не пізніше часу пізнього палеоліту. На території краю

відомі також кілька пам'яток останньої стадії пізнього палеоліту (11-9 тис. до н.е.), представлених рештками стоянок населення у селах Васьківка Глобинського району та Журавка на річці Удай.

Серед зразків мистецтва цієї пізньопалеолітичної доби найбільшу увагу привертають скульптури у формі невеличких статуєток, які втілювали образ матері у родовій громаді. Вони зберігалися у родових святилищах, що свідчить про особливу пошану до них.

В епоху мезоліту, або середнього кам'яного віку, (12-8 тис. до н.е.), змінилися кліматичні умови на планеті. Одні тварини, на яких полювали, щезли; їм на зміну прийшли інші. Стало розвиватися рибальство. Люди створили нові види знарядь праці, зброю (лук і стріли), приручили собаку. Всі ці зміни, безумовно, вплинули на свідомість стародавньої людини, що відобразилося й на мистецтві.

Про це свідчать, наприклад, наскельні малюнки у прибережних гірських районах Східної Іспанії, між містами Барселона і Валенсія. Спочатку в центрі уваги первісного художника були тварини, на яких він полював, тепер – фігури людей, зображені у стрімкому русі. Якщо печерні палеолітичні малюнки були окремими, не пов'язаними між собою фігурами, то в наскельних малюнках мезоліту починають переважати багатофігурні композиції і сцени, які жваво відтворюють різні епізоди із життя мисливців того часу. Крім різних відтінків червоної фарби застосовували чорну і зрідка білу, а стійким зв'язуючим засобом слугували яєчний білок, кров і, можливо, мед. Центральне місце у наскельному живописі посідали сцени полювань, в яких мисливці і тварини пов'язані енергійним розвитком дії. Мисливці йдуть по сліду або переслідують здобич, на бігу посилаючи на них хмару стріл, наносять останній смертельний удар або тікають від розгніваної пораненої тварини. Тоді ж з'явилися зображення драматичних епізодів військових зіткнень між племенами. В деяких випадках мова йде, мабуть, про страту: на передньому плані – фігура лежачої людини, простреленої стрілами, на другому – тісний ряд мисливців, які підняли луки вгору. Зображення жінок зустрічається рідко: вони як правило, статичні і безжиттєві. На зміну великим зображенням прийшли малі. Але вони вражають детальністю композицій і кількістю персонажів. Іноді це сотні зображень людей і тварин. Людські фігури дуже умовні, вони скоріше є символами, які служать для того, щоб зображати масові сцени. Первісний художник звільняє фігури від усього, з його точки зору другорядного, що заважало б передавати саму суть того, що відбувається. Людина для нього – це перш за все втілена дія.

Ранньомезолітична доба (8 тис. до н.е.) на Полтавщині представлена пам'ятками в'язівцького етапу зимівниківської культури, виділеного археологом І.М.Гавриленком (доцентом кафедри історії Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка). Залишки

стоянок цієї культури розташовані поблизу села В'язівка Лубенського району в Посуллі, неподалік села Мозолівка Глобинського району на Дніпрі, а також у гирлі Орелі – біля села Шульгівка Царичанського району Дніпропетровської області, що у межах історичної Полтавщини.

Розтанення льодовиків в неоліті, або новому кам'яному віці (5000-3000 рр. до н.е.), привело в рух народи, які почали заселяти нові простори. Посилилась міжплемінна боротьба за володіння найбільш сприятливими мисливськими угіддями, за захоплення нових земель. В епоху неоліту людині стала загрожувати найгірша із небезпек – інша людина! Нові поселення виникали на островах, у долинах рік, на невеликих пагорбах, тобто в місцях, найбільш захищених від раптового нападу інших людей.

Наскельний живопис в епоху неоліту стає все більше схематичний і умовний: зображення лише злегка нагадують людину чи тварину. Це явище характерне для різних районів земної кулі. Такі, наприклад, знайдені на території Норвегії наскельні малюнки оленів, ведмедів, китів і тюленів, які досягають восьми метрів у довжину. Окрім схематизму вони відрізняються недбалістю виконання. Поруч із стилізованими малюнками людей і тварин зустрічаються різноманітні геометричні фігури (круги, прямокутники, ромби і спіралі), зображення зброї (сокири, кинджали) і засоби пересування (човни і кораблі). Відтворення живої природи відходить на другий план.

Добу неоліту в Україні репрезентує трипільська культура у 5-3 тис. до н.е. Ця культура була поширена на лісостеповій території від середнього Дніпра до Бугу і Дністра на південному заході. За своїми основними параметрами вона споріднена із археологічними культурами Дунайського басейну, Балкан, островів Середземномор'я та Малої Азії. Нині її залишки відкриті у 38 селах Київщини, 25 – Поділля, 20- Західної України. Вчені дійшли до висновку, що трипільська культура виникла внаслідок просування на Схід давньоземлеробських племен із Балкан та Подунав'я. Розрізняють три її етапи:

- ранній (4000-3600 до н.е.);
- середній (3600-2800 до н.е.);
- пізній (2800-2000 до н.е.).

Спочатку носії трипільської культури жили в басейнах річок Пруту, Дністра, Південного Бугу, згодом вони розселилися у Середньому Придніпров'ї, на Волині, у Південно-Західному Причорномор'ї. На ранньому етапі трипільської культури поселення, дкя яких характерні заглиблені та наземні житла, були розташовані на над заплавах терасах річок, пізніше – на високих річкових терасах та важкодоступних мисах плато. Звичайно вони склалися з 30-40 наземних жител, розміщених одне біля одного. До жител прилягали господарські будівлі, внутрішню та центральну частину поселення не забудовували. Глинобитні житла площею від 30 м. кв. до 150 м. кв. поділялися перегородками на 205

окремих секцій, де були вогнища, глиняні печі, лежанки, робочі й культові місця. Тут мешкала сім'я з кількох чоловік. В середньому в кожному такому поселенні могло жити близько 500 чол.

На початку пізнього етапу в басейні Південного Бугу з'явилися поселення-гіганти (зокрема, Майданецьке поселення та ін.), що склалися з 1,5 тис. жител. У кожному з них могло мешкати близько 10 тис. чол. Деякі поселення додатково були укріплені ровами та валами.

Вже на ранньому етапі трипільської культури з'явилися перші металеві вироби: мідні шила, рибальські гачки, прикраси. Тільки в одному Карбунському скарбі знайдено 444 різних виробів із міді, насамперед, прикрас. Згодом розпочали виготовляти мідні тесла, долота, провушні сокири, кинджали. Метал надходив із території Стародавньої Фракії. Посуд ліпили руками і випалювали у спеціальних горнах. На ранніх етапах трипільської культури посуд прикрашали заглибленим орнаментом, пізніше його виготовляли з добре відмуленої глини й оздоблювали багатобарвним розписом (червоною, чорною, білою фарбами). Історична доля трипільських племен ще не достатньо з'ясована. Деякі з них, очевидно, були асимільовані носіями інших культур наприкінці 3 тис. до н.е. Не менш ймовірно й те, що багато здобутків культури племен-трипільців запозичили скіфи, фракійці та інші народи.

Таким чином, палеолітичні культури в Україні, на Полтавщині, зокрема, свідчать про типові особливості культурного розвитку наших предків, а саме: відмінність тодішньої культури корінного населення від культур своїх сусідів, а також значні зв'язки культур населення території нинішньої України з Надчорномор'ям, зокрема, із середземноморським культурним пластом. Історики вважають трипільців епохи мезоліту та неоліту етногенетично за попередників індоєвропейців. Це були войовничі племена, що з'явилися на території нинішньої України в епоху бронзи і згодом злилися із місцевим населенням. На думку науковців, (зокрема, проф. А.В.Яртіся) індоєвропейці принесли із собою три важливі елементи: патріархат, культ Сонця з його символом – колесом, розвинену гнучку флективну (з відмінковими закінченнями) мову, яка згодом лягла в основу слов'янських мов, включаючи й українську. Все це не виключає відповідного впливу на формування культури наших предків й інших племен, зокрема, кіммерійців, скіфів, сарматів.

Виникнення багатьох видів мистецтва можна простежити етнографічно. В усній творчості найраніше розвинулися переказ про походження звичаїв та подвиги людей, виникнення світу, різних явищ природи. Відтак з'явилися оповідання та казки. Очевидно, що в музиці вокальна або пісенна форма передувала інструментальній. Нещодавно українські археологи знайшли на території сучасної Чернігівської області справжній “ансамбль” палеолітичних музичних інструментів, виготовлених із кісток мамонта. Більше того, вони зуміли відтворити їх

звучання. Кожний із інструментів мав своє призначення, видавав звуки різної висоти. Так, ребро мамонта використовувалося подібно до сучасного ксилофона, череп був своєрідним барабаном. За даними вчених (Бібіков С.М.), вік цих найдавніших музичних інструментів, знайдених в Україні, налічує 20 тис. років. Про давні пам'ятки фольклору – словесні та музичні – свідчать й наявні наскельні зображення та скульптурні знахідки.

Первісне мистецтво виникало з утилітарних (практичних) потреб, і нерідко виконувало такі функції, про які представники нинішніх поколінь можуть тільки здогадуватися.

Так, наприклад, у 3-2 тис. до н.е. з'явилися споруди із величезних кам'яних брил – *мегаліти* (від грецького *мегас* – великий, *літус* – камінь). До мегалітичних споруд відносяться *менгіри* – вертикально стоячі камені висотою понад два метри; *дольмени* – кілька вритих в землю каменів, перекритих кам'яною плитою; *кромлехи* – складні побудови у вигляді кругових огорож діаметром до ста метрів із величезних кам'яних брил. Мегаліти були широко розповсюджені: вони знайдені в Західній Європі, Північній Африці, на Кавказі. В одній тільки Франції їх виявлено близько чотирьох тисяч. Призначення цих споруд невідоме.

Найзнаменитіше із них – кромлех Стоунхендж (II тис. до н.е.) недалеко від міста Солсбері в Англії. Стоунхендж побудований із ста двадцяти кам'яних брил вагою до семи тон кожна, а в діаметрі складає тридцять метрів. Цікаво, що гори Преселлі в Південному Уельсі, звідки, як передбачалось, доставляли будівельний матеріал для цієї споруди, знаходяться за 280 км від Стоунхенджа. Але сучасні геологи вважають, що кам'яні брили попали в околиці Стоунхенджа з льодовиків із різних місць. Дослідники висловлюють припущення про те, що Стоунхендж використовувався для спостережень за зорями, вираховування сонячних затемнень, тощо (Додаток 45).

Таким чином, первісне мистецтво зіграло важливу роль в історії людства. На відміну від сучасного, воно не мало поділу на різновидності, було синкретичним, тобто, єдиним. Навчившись створювати зображення (скульптурні, графічні, мальовані), людина набула певну владу над часом. Уява людини втілилась у новій формі буття – художній, розвиток якої досліджується історією мистецтва.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества / В.П. Алексеев и др. – М.,1990.
2. Тэйлор Э.В. Первобытная культура / Э.В. Тэйлор. – М.,1989.
3. Глазычев В.Л. Зарождение зодчества / В.Л. Глазычев. – М.,1983.
4. Энциклопедия для детей: Том 7.Искусство. – Ч. I. – 1997.
5. Лобановський Б.Б. На скелях та в глибині печер / Б.Б. Лобановський. – К.,1971.

6. Полтавщина за первісної доби // Полтавщина.Історичний нарис. – Полтава,2005.
7. Тейяр де Шарден П. Феномен человека / П. Тейяр де Шарден. – М.,1987.
8. Чмихов М.О.Давня культура: Навч. посібник / М.О. Чмихов. – К.,1994. –К.,1998.
9. Смирнова В.В. Мировая художественная культура / В.В. Смирнова. – М.,1995.
10. 100 великих чудес света. – М.,1999.
11. Ханко В.М. Лекції з історії мистецтва: Історія зарубіжного мистецтва від палеоліту до XII ст. / Віталій Миколайович Ханко. – К., 2006.
12. Шерстобитов В.Ф. У истоков искусства / В.Ф. Шерстобитов. – М.,1971.

Тестові завдання для самоперевірки:

1. Хто з науковців запровадив археологічну періодизацію історії людства, відповідно до якої остання поділяється на кам'яний, бронзовий та залізний віки?
  - a) С. Нільсон;
  - b) Ж. Кондорсе;
  - c) Лукрецій Кар;
  - d) К. Томсен.

2. «Людину розумну» інакше називають:
  - a) неандерталець;
  - b) кроманьйонець;
  - c) пітекантроп;
  - d) синантроп;

3. Сприятливим чинником для появи ремесел став такий :
  - a) неолітична революція;
  - b) поява першого штучного металевого сплаву – бронзи;
  - c) перехід до осілого способу життя;
  - d) поява людини розумної.

4. До привласнювальних видів господарювання належать:
  - a) збиральництво і полювання;
  - b) землеробство і скотарство;
  - c) землеробство, скотарство і ремесло;
  - d) збиральництво, мисливство, скотарство.

5. Найстаріше місто в історії людства:

- a) Вавилон;
- b) Рим;
- c) Карфаген;
- d) Єрихон.

6. Оберіть рядок, у якому послідовно відображені форми писемності;

- a) ієрогліфіка, демотика, ієратика;
- b) піктографія, ідеографія, фонографія;
- c) каліграфія, ієратика, піктографія;
- d) демотика, ієратика, ієрогліфіка.

7. Фонографія – це:

- a) малюнкове письмо;
- b) письмо, знаки якого відображають цілі поняття;
- c) звуко-буквенне письмо;
- d) складове письмо.

8. Первісна форма релігійних вірувань, в основі якої лежить обожнення речей неживої природи, наділення їх надприродними властивостями називається:

- a) анімізм;
- b) тотемізм;
- c) магія;
- d) фетишизм.

9. Скельний живопис було вперше виявлено у печері:

- a) Альтаміра в Іспанії;
- b) Ла Мут у Франції;
- c) Мармурова у Криму;
- d) Ла Мадлен у Франції.

10. Визначіть тип мегалітичної споруди Стоунхендж:

- a) менгір;
- b) кромлех;
- c) дольмен;
- d) обеліск.

ГЛАВА 3. КУЛЬТУРА СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ І БЛИЗЬКОГО СХОДУ

§ 1. Особливості формування культури Стародавнього Єгипту. Періодизація культури Стародавнього Єгипту.

§ 2. Релігійні вірування єгиптян. Теократична влада фараонів.

§ 3. Єгипетська писемність та література.

§ 4. Розвиток архітектури та образотворчого мистецтва у Єгипті.

§ 5. Наукова думка (медицина, математика, астрономія), етичні та естетичні уявлення стародавніх єгиптян. Світове значення культурної спадщини Стародавнього Єгипту.

§ 6. Культура Стародавнього Ірану: державне влаштування, царська влада, право, канони мистецтва, міфи, мораль, релігія, звичаї персів.

§1. Особливості формування культури Стародавнього Єгипту. Періодизація культури Стародавнього Єгипту. Шість тисячоліть тому в родючій долині Нілу виникли державні утворення, об'єднані у кінці 4 на поч. 3 тис.до н.е. в централізовану деспотію. У часи, коли коли предків сучасних європейських народів мешкали в печерах і розбивали один одному голови кам'яними молотами, Єгипет був уже країною з пишними палацами і храмами, з сильною державною владою і плановим сільським господарством, з науково обґрунтованою астрономією та медициною. В єгиптян вчилися наші попередники – греки. Однак, коли європейські будівничі закладали підмурки перших соборів, пам'ять про древній Єгипет уже стерлась у свідомості культурних народів, а сам він перетворився на «край сонних землеробів».

96 відсотків території Єгипту – пустеля. Ріка Ніл, яка протікала пустельною місцевістю, забезпечувала людей водою в їх протистоянні із надзвичайною спекою. Коли давньогрецький мандрівник і історик Геродот побачив уперше Єгипет, він назвав його “даром Нілу”. Певним чином на формування досить сталої за своїми формами культури вплинула територіальна замкненість Єгипту: на півночі своєрідним бар'єром є Середземне море, на півдні – пороги Нілу, на Сході – Аравійська пустеля, на заході – Лівійська пустеля.

Щороку повені нільськими притоками приносили із озер і гірських річок Східної Африки родючий мул, який Наполеон разом із рікою називав “ріллею Єгипту”. Давні єгиптяни називали цей мул “чорною землею” і використовували для вирощування зернових культур. Відповідно до стану ріки календар землеробів поділявся на три сезони: перший – “час розливу”, коли всі роботи на землі припинялися, тягнувся з липня по жовтень; другий – “час сходів”, коли орали землю, сіяли і вирощували врожай, продовжувався із листопада по лютий місяць; третій – “час жнив” продовжувався з березня по липень.

Далі від ріки йшла “червона земля”, ”біла земля” – пісок, або камениста пустеля, де майже не було дощів. Регулярність і сталість еколого-географічного середовища – чітка періодичність розливів Нілу, домінування у рівнинному ландшафті прямих ліній, одноманітність оточення вохристо-попелястою піщаною пустелею й сіро-блакитним пекучим небом – відобразились у характерному для давньоєгипетської культури уявленні про світ як субстанцію усталену, непорушну, довговічну, тривку.

Сприятливі природні умови призвели до дуже раннього розвитку матеріальної культури й техніки в Єгипті. Гостра необхідність штучного зрошування призвела вже у сиву давнину до створення складної системи каналів, гребель, дамб і водопідйомників, що приводилися у дію звичайним важелем, а у різніші часи – водоперегінними колесами. Однак єгипетська культура розвивалась досить повільно, оскільки являла собою типовий зразок давньосхідної деспотії.

Спільна діяльність багатьох общин потребувала у давні часи відповідної організації виробництва. В суспільстві починає виділятися не лише військова аристократія, а й «інженери-іригатори». Враховуючи особливості життя єгиптян того часу, ці перші «білі комерці» поєднували функції виробничників, жерців та управлінців. Майнова та соціальна нерівність зумовила появу елементів державності і пов’язане з цим розшарування суспільства на стани. До початку об’єднання Єгипту в єдину державу на його території налічувалося до 40-ка первинних державних утворень. Пізніше вони стали основою формування провінцій – так званих номів.

Після тривалих усобиць між номами у другій половині IV тис. до н.е. виникають два великі царства – Нижньоєгипетське (на півночі) і Верхньоєгипетське (на півдні). Наприкінці IV тис. до н.е. правитель Верхньоєгипетського царства Менес об’єднав країну, ставши засновником першої династії фараонів. Термін «фараон» походить від усталеного словосполучення «пер-аа» - «будинок великих». У єгиптян ці слова слугували для метафоричної назви того, хто живе у великому будинку, тобто палаці.

Вивчення культури Стародавнього Єгипту спирається на періодизацію історії династичного Єгипту від XXX до IV ст. до н.е. Сучасна історіографія використовує періодизацію, викладену єгипетським істориком, жерцем Манефоном у його двотомній «Історії Єгипту» (IV ст. до н.е.). Запропонована ним схема передбачала поділ історії країни на Давнє, Середнє та Нове царства, які налічували по 10 династій фараонів кожне. Сучасна **періодизація історії держави та культури Єгипту** виглядає так:

- **Раннє царство** (архаїчний період) – XXXI – початок XXVIII ст. до н.е. Країна являла собою вузьку смужечку населеної землі

вздовж Нілу. Основа господарства – зрошувальне землеробство та скотарство. Необхідність створення іригаційної (зрошувальної) системи для успішного ведення землеробства зумовила виникнення в Єгипті в дуже ранні часи надзвичайно централізованої, всеохопної та єдиної державної влади.

Звідси – особливий тип державного устрою, що сформувався в Єгипті та інших древніх країнах Стародавнього Сходу (Ірані, Межиріччі, Індії, Китаї та ін.), який історики позначають терміном «східна деспотія». **Східна деспотія** характеризується найвищим рівнем централізації влади, вся повнота якої зосереджувалася в одній особі (фараона, імператора). Глава держави володів, як світською (законодавчою, виконавчою, військовою, судовою), так і релігійною владою. Особа правителя держави обожнювалася, його воля і влада мали *теократичний* (тобто, релігійний, сакральний) *характер* і були незаперечні.

Веління глави держави здійснювалися за допомогою громіздкого, складного повільного бюрократичного апарату. Людина у східних деспотіях цінувалася невисоко, навіть будучи формально вільною, вона була «рабом порядку», релігії, традицій. Східна деспотія – наслідок раннього стану суспільства і, зокрема, панування общинних відносин. Східна деспотія могла зосередити сили народу на вирішенні найважливіших завдань – створення іригаційних систем, веденні військових дій. Але вона ж гальмувала розкріпачення особистості, часом деформувала суспільні цілі і була однією з причин «застійного» характеру розвитку країн Стародавнього Сходу.

- **Давнє царство** – XXVIII – середина XXIII ст. до н.е. В цей час відбувається розширення оброблюваних земель, вдосконалення системи зрошування угідь. В цей період з'явилися перші гробниці фараонів – грандіозні піраміди. Перша з них мала незвичайну східчасту форму і була збудована у XXVII ст. для фараона Джосера зодчим Імхотепом. У той же період були зведені і найзнаменитіші піраміди Хеопса та Хефрена, а також Великий Сфінкс.

Найвища з пірамід – піраміда Хуфу (Хеопса), що досі не має рівних собі за величиною серед споруд світу. Досконалість форми піраміди була визначена складними пропорційними розрахунками. Автором піраміди і комплексу споруд довкола неї був брат фараона Хуфу, будівничий Хеміун. До пірамід вела пряма дорога від родючих долин ріки Нілу. На кордоні між родючими землями і пустелею стоїть колосальний сфінкс, лев з обличчям фараона Хафра – прадід всіх єгипетських сфінксів (Додаток 46).

За доби Давнього царства вже існував інститут рабства. Східна деспотія набула практично завершеного оформлення. Державна структура включала в себе розгалужений бюрократичний апарат, внаслідок чого вони втратили залишки своєї автономії. Опорою держави було численне піше військо, що здійснювало походи у Лівію, Нубію та Синай. Однак

номова знать постійно виявляла опозиційні настрої, що призвело до першого занепаду єдиного господарства Єгипту, а, отже, і держави.

- **Середнє царство** – кінець XXII – XVIII ст. до н.е. В цей час відбувається нове об'єднання країни, відновлюється сильна централізована деспотія. Це – період розквіту культури древнього Єгипту. Щоправда, архітектура втратила колишню грандіозність, піраміди вже мали кам'яний каркас, проміжки між якими заповнювалися цеглою, піском, уламками каменю. Процвітала торгівля, ремесла, мистецтво, широко велося будівництво храмів. Новий тип храму XI династії – поминальний храм Ментухотепа I у Деїр ель-Бахрі. Палацовий комплекс прикрашали колони, що “оперізували” тераси і двори, а також величезні статуї можновладців.

- **Нове царство** – XVII – перша третина XI ст. до н.е. Тоді єгиптяни освоюють залізо. Їхній ливарний реманент збагатився ножними міхами, а ткацький – новим верстатом. З'явився давній родич українського колодязного журавля – водопідйомний механізм «шадуф». Виникає техніка мозаїки (зображення, виконані на стіні з різнокольорових шматочків непрозорого скла – смальти). Розквітає архітектура храмів – Амона-Ра у Луксорі та Карнаці. Вершиною художньої творчості цього періоду є неперевершений своєю красою Це період широкої завойовницької політики Єгипту, внаслідок якої країна перетворилася на величезну імперію, котра простягалася аж до Межиріччя. Останнім сильним правителем Давнього Єгипту був Рамзес III (XX династія Нового царства). Після його смерті єгипетським фараонам вже не вдавалося заставити своїх підданих підкорятися законам. В країні з'являлися банди розбійників, які грабували піраміди, викрадали цінності із гробниць.

- **Пізній період** – середина XI ст. – 332 р. до н.е. – період занепаду держави, посилення впливу елементів лівійської, асирійської, грецької та перської культур. Урешті Єгипет став здобиччю іноземних завойовників. У 332 р. до н.е. Єгипет у персів відвоювали війська Олександра Македонського, якого коронували на титул царя Єгипту. Відтоді починається елліністична доба, котра в культурному плані виявилася у синтетичному поєднанні елементів східної (єгипетської) та західної (античної грецької) культур.

§ 2. Релігійні вірування єгиптян. Теократична влада фараонів.

Скласти уявлення про релігійні вірування древніх єгиптян допомагають різноманітні релігійні тексти: гімни і молитви богам, записи поховальних обрядів на стінах гробниць. Найважливішими серед них є «Тексти пірамід» – складна система замовлянь і молитов, що супроводжували заупокійні царські ритуали, вирізані на внутрішніх стінах пірамід фараонів. Ще одним джерелом вивчення релігії єгиптян є «Книга мертвих», створена від періоду Нового царства. Примірник такої ілюстрованої книги обов'язково

клали до могили поряд із мумією небіжчика й вона слугувала йому дороговказом у потойбічному житті.

У релігії древніх єгиптян можна виділити три провідні культу: культ природи, культ потойбічного життя та культ фараонів.

Культ природи. Грізні сили природи викликали страх у жителів нільської долини. З сивої давнини у Єгипті виник культ священного каменя. Пізніше він зберігся у місті Геліополі. Власне, с культом каменя пов'язане і застосування обелісків у релігійній архітектурі. Тай сама гробниця фараона – величезна кам'яна піраміда – відголосок цього обожнення.

Оскільки основним заняттям єгиптян було землеробство, в релігію почали проникати уявлення про «священну землю», «богиню-матір природи» та про споконвічного бога землі Геба. Землероб, що жив на землі, харчувався плодами землі і ховав у землі своїх небіжчиків, бачив у ній початок життя і смерті. Але в умовах алювіальної долини Нілу землеробство було можливе лише за умови штучного зрошування. Тому у воді єгиптяни вбачали ту велику першородну стихію, яка дає життя та харчування людині. Тому єгиптяни поклонялися великій річці Ніл, називаючи їх Хапі (ріка) і співвідносячи її з богом життєдайних сил природи Озирісом. Також із давніх-давен у Єгипті обожнювалося сонце, а бог сонця Ра згодом став царем богів, творцем богів і людей, світу загалом і всього, що є на землі.

Культ природи у єгиптян відбився також і у поклонінні священним тваринам. Кожне місто мало свою священну тварину – своєрідного тотемного покровителя. Наприклад, у старій єгипетській столиці Мемфісі здавна поклонялися священному бикові Апісу, в місті Путо – отруйній змії Уаджит, в Суті – священному цапові, в Напаті – крокодилові, в місті Тініс – левиці, у Фівах – баранові тощо (Додаток 47). Боги, котрих в давньоєгипетському релігійному пантеоні було понад 2000, принаймні частково мали подоби і властивості тварин: бога мертвих Анубіса зображували в людській подобі з головою шакала, бога Сонця Гора – у подобі летючого сокола або людини з соколиною головою, бога повені і родючості Хнума – як людину з баранячою головою, бога Місяця і мудрості Тота – у подобі птаха ібіса. Фараона, котрий в уявленнях єгиптян мав божественну природу, – прийнято було зображувати у подобі лева з людською головою, що отримав назву сфінкса. Отже, релігійні вірування древніх єгиптян мали виразні ознаки зооморфізму (Додаток 48).

Заупокійний культ (культ предків). Єгиптяни вірили, що смерть – це не кінець існування людини і що по смерті вона перейде в інший, потойбічний світ. Віру в потойбічне життя проповідують багато релігій. Але саме у єгиптян ця віра була доведена до її послідовного й абсурдного завершення. Стародавній єгиптянин міг сподіватися на загробне життя лише у тому разі, коли будуть виконані дві важливі умови: по-перше, тіло

небіжчика (точніше, його двійник – частка душі, що зветься «ка») мала одержати все необхідне для життя на тім світі – їжу, напої, одяг, зброю, меблі, різні ужиткові речі. Добробут покійника у загробному житті залежав від земних пожертв. На подяку за щедрі жертви живих родичів небіжчик оберігав їх від різних негараздів.

Прагнення забезпечити мертвому вічне життя знаходило свій вияв у другій обов'язковій умові – турботі про його тіло. Необхідність збереження тіла покійника породила звичай і справжнє мистецтво муміфікації мертвих. У найдавніші часи мертве тіло загортали у шкури, рогожі і тканини; згодом почали вкладати його у дерев'яні труни, а ті, в свою чергу, - у кам'яні саркофаги. Над могилою із загробними пожитками будували цегляні (пізніше – кам'яні) гробниці, які мали захищати мертвого під час вічного спочинку. Багаті могли краще забезпечити своє тіло і навіть будували спеціальні приміщення для пожитків. Бідні мусили задовольнятися ямою в піску і якою-небудь скринькою, куди клали сяку-таку мізерію.

Муміфікація мертвих перетворилася згодом у складну процедуру, котру виконували спеціально навчені люди, для яких муміфікація була ремеслом. Опис муміфікації залишив Геродот. При найдосконалішому способі бальзамування (котрий могли собі дозволити лише найзаможніші) з мерця виймали нутрощі, промивали тіло пальмовим вином, посипали запашним порошком, потім заповнювали міррою та корицею. Далі тіло клали на 70 днів у соду, після чого натирали бальзамуючими оліями (склад яких досі не вдалося визначити), чоловіків стригли, жінкам робили зачіску, тіло заповнювали смолистою тирсою та піском. В кінці процедури обгортали небіжчика у тонку тканину, насичену аравійською гумою, а нутрощі після відповідної консервації клали до особливих посудин – каноп. За допомогою муміфікації єгиптянам вдавалося зберігати загальну форму тіла, а пізніше – навіть індивідуальні риси обличчя (наприклад, лице фараона Тутанхамона збереглося настільки досконало, що цілком відповідає майстерно виконаній посмертній масці) (Додаток 49).

Культ фараона. У стародавніх деспотичних державах релігія слугувала зміцненню авторитета фараона і всього апарата державної влади. У релігійній проповіді важливе місце займало вчення про теґ. Що фараон – є божеством, а тому йому слід скорятися як земному богові. Ідеологія обоготворення фараона в Єгипті досягла особливо виразної форми, оскільки єгипетська держава майже безперервно проіснувала протягом кількох тисячоліть і була суворо централізованою. До того ж традиційні форми релігії завжди сприяли зміцненню царської влади. На честь обоготвореного фараона будувалися храми, у яких виконувався особливий культ царя. Фараони повинні були одягатися, їсти і навіть умиватися особливо. Єгиптяни думали, що Ніл несе свої води, розливається з волі фараонів, і що від них же залежить хороший урожай,

вигідна торгівля з іншими країнами. При наближенні до фараона всі падали на коліна і цілували землю. На фараонів продовжували молитися навіть після їх смерті.

У мистецтві та літературі фараона завжди зображували як надприродну істоту, що походить безпосередньо від богів. Урешті, догматика обоження фараона і його влади знайшла своє яскраве відображення у будівництві грандіозних царських гробниць – пірамід, що повинні були своєю величчю та грандіозними розмірами свідчити про міць фараона. Лише цар, як верховний жрець, мав право відправляти найбільш важливі релігійні церемонії у храмах (наприклад, обряд піднесення богу різноманітних дарів). Отже, фараонова влада мала теократичний характер.

У період Нового царства відбулася перша в історії людства спроба ввести монотеїстичну релігію (релігію єдинобожжя). Цю сміливу релігійну реформу впровадив фараон Аменхотеп IV. Він змінив культ Амона-Ра, що уособлював Сонце, і цілий пантеон богів культом єдиного бога Сонячного диска – Атона. Фараон змінив власне ім'я на Ехнатон («блиск Атона»), переніс столицю у новозбудоване місто Ахетатон («горизонт Атона»). При розкопках цього міста в одній із древніх скульптурних майстерень був віднайдений скульптурний портрет голови цариці Нефертіті (її ім'я означає «красуня прийде») – головної дружини Ехнатона, що була його соправителькою. Цей невеличкий портрет слушно вважається одним зі світових шедеврів мистецтва. Зображення Нефертіті в короні із дорогоцінним намистом на шиї вражає довершеністю витончених рис обличчя, сприймається як втілення шляхетності, гордовитості та водночас делікатності справжньої жіночої краси (Додаток 50).

Іншим мистецьким шедевром того ж часу є золота маска Тутанхамона, зроблена із золота і викладена напівдорогоцінними каменями, виконана в натуральну величину з вигравійованими на ній магічними письменами. Вона захищала мумію фараона XVIII династії (1333 – 1323 р. до н.е.).

Реформа Ехнатона була викликана гострим протистоянням між старою родовою аристократією, яка утримувалася жерцями, та молодістю знаттю, що виросла на службі у фараона і була йому особлива віддана. Новий культ не зміг пересилити традицію і після смерті Ехнатона культ Амона-Ра відновили, а бога Атона і фараона-єретика прокляли.

Загалом, як вже зазначалося, у Стародавньому Єгипті було понад 2000 богів і богинь. Головним вважався бог Сонця – Ра. Він, за віруваннями, щоденно подорожує у човні небосхилом. Вночі ж Ра перепливає підземний світ. Давньоєгипетський міф про створення світу розповідає про те, як бог сонця Ра послав бога Озиріса правити Єгиптом. За традицією, Озиріс – перший правитель Єгипту, він навчив людей обробляти землю, створив перші закони. У найбільшій і найпоширенішій збірці релігійно-магічних текстів стародавніх єгиптян “Книзі мертвих”

його названо зерном, а в “Текстах пірамід” – богом виноградної лози. Озиріс – бог родючості, в його образі втілювалися поняття смерті та відродження, у міфах про нього відображена природна зміна пір року, осіннє в’янення та весняне відродження природи. З Озирісом пов’язували надії на безсмертя. Найчастіше його ім’я супроводжував епітет Уннефер, тобто “той, що перебуває в стані благості”. Саме від цього епітета виникло й поширилося серед східних слов’ян після прийняття християнства ім’я Онуфрій. З Єгипту походять також імена Таїса, Пахом, Сусанна, Пафнутій.

Важливою богинею була Ісида, жінка та сестра Озиріса, покровителька родючості і материнства, символ подружньої вірності. Вона навчила людей ремеслам. Її шанували як велику чаклунку. У греко-римський період культ Ісиди як великої богині-матері поширився далеко за межі Єгипту. Предмети її культу знайдені на території римської провінції Паннонії (нинішні Австрія та Угорщина). За віруваннями єгиптян, боги розпоряджаються долею людей. У кінці життя людину чекає перехід у потойбічний світ, але попередньо вона мусить постати перед Страшним судом. На ньому боги тримають у руках сувій із записом добрих і злих справ людини, якій надається право на самозахист. Покійника у Стародавньому Єгипті хоронили не одразу. Родичі зобов’язані були, насамперед, виставити його на майдан. Тут, у присутності, судді, кожний мав право звинуватити його. Якщо суддя бачив, що звинувачення дійсно справедливі, тоді покійника позбавляли поховальних почестей. Тільки той, хто чесно прожив життя, заслуговував на них.

§ 3. Єгипетська писемність та література. Наприкінці додинастичного періоду виникає єгипетська ієрогліфічна писемність. Це було зумовлене державним діловодством та наявністю великих господарств. Розвиток писемності диктувався також необхідністю фіксування розливів Нілу, оскільки організація зрошувальної системи давала можливість отримувати додатковий продукт. Писемність потрібна була й для лічби та контролю виробничого продукту, його розподілу. Вона пройшла загальновідомі стадії розвитку: піктографія (малюнкове письмо) – ідеографія (де знак позначає абстрактне поняття) – складове і звукове письмо (власне, ієрогліфіка).

Дослідників, котрі намагалися у XIX ст. розшифрувати єгипетські ієрогліфи вводила в оману та обставина, що серед схематичних знаків єгипетського письма постійно траплялися зображення людей, тварин, птахів, різних предметів. Спочатку вважали, що єгипетські ієрогліфи – це символічні письмена-малюнки. Але французькому мовознавцю *Жану-Франсуа Шампольйону* вдалося розшифрувати єгипетське письмо. Вчений зрозумів, що згадані зображення лише приєднані до складового консонантного (неогласованого) письма в якості «детермінативних знаків», визначників. Тобто, якщо, наприклад, писалось слово зі значенням

«пливти», то перед ним розміщували малюнок корабля; якщо мова йшла про танці – розміщували зображення танцівниці і т.д. Власне, практичної необхідності у цих додаткових знаках не було – слово і так можна було прочитати. Зберігаючи знак-образ, писемність зберігала і свою спорідненість із мистецтвом (Додаток 51).

Отже, єгипетське письмо було за своїм характером комбінованим. У ньому кожне млово передавалося звуковими, складовими та малюнково-образними знаками. Писали давні єгиптяни горизонтальними рядками, що читалися справа наліво, а іноді – вертикальними стовпчиками, які завжди читалися згори вниз. Матеріалом для письма слугував камінь, дерево, черепки, шкіра, полотно та папірус. Останній був найбільш використовуваним писемним матеріалом (Додаток 52). Вже в епоху Давнього царства у зв'язку з частим складанням ділової документації з'являється скоропис, який вимагав спрощення зовнішньої форми знака. Цю спрощену систему письма називають *ієратикою*. Найбільш довершений скоропис, так звана *демотика*, що нагадувала сучасну стенографію, з'являється у VIII ст. до н.е. й отримує значне поширення у пізній період.

Наявність системи письма посприяла високому розвитку давньоєгипетської літератури. Усню народну творчість представляв жанр *казки*. У них помітні мотиви землеробського життя і патріархального побуту, переплетені з чудернацькою релігійною фантастикою. Такими є, наприклад, «Казка про двох братів», «Казка про правду і кривду», сюжети котрих добре відомі з казкової творчості багатьох народів пізніших часів.

Інший жанр усної народної творчості – *міфи*. Вони присвячувалися єгипетським богам та богиням, їх походженню, магічній силі та тому впливу, який вони справляли на людей.

Розвиток зовнішньої торгівлі і завойовницької політики спричинився до перетворення Єгипту у велику та міцну державу. Зв'язки країни із сусідніми народами стають усе тіснішими. В епоху Середнього царства прокидається інтерес до заморських країн. Бажання наживи та збагачення, прагнення пригод і нових вражень розбивають рамки замкнутого життя, знаходячи своє відображення у літературі. Відтак з'являється й новий жанр – *опис подорожей*. Їх слід вважати попередниками пригодницьких романів. У музеї Санкт-Петербургу – знаменитому Ермітажі – зберігається папірус, на якому записане «Оповідання про того, хто потрапив у корабельну аварію». У ньому зберігаються елементи древньої фантастики, що є дуже характерною для східних казок. Герой оповідання, типовий представник середнього прошарку того часу, розповідає про свою подорож до копалень царя. Страшна буря розбиває корабель і викидає сміливого мореплавця та таємничий «острів духу». Подорожник знаходить тут розкішну природу, дивні плоди, багато риб і дичини. Володар острова в образі гігантського змія заспокоює свого незваного гостя, щедр

облаговуючи його багатствами далекої країни Пунт – слоновими іклами, собаками і мавпами, після чого відпускає його на Батьківщину, до Єгипту.

Цілий пласт літератури Стародавнього Єгипту представляє **релігійно-філософська література**. Вплив релігійно-містичного світогляду на широкі верстви населення посилювався тим, що численні твори цього жанру втілювалися у художню форму. Такими є магічні замовляння, релігійні гімни богам і обоготвореним фараонам, жертівні формули, різноманітні релігійно-магічні тексти, пов'язані із заупокійним ритуалом і часто переведені у суворо ритмічну поетичну форму. Головними текстами відповідного змісту є вже згадувані «Тексти пірамід» і «Книга мертвих».

Особливе місце в єгипетській літературі посідала **драматична поезія**. Прикладом є драма-поема про страждання, смерть і воскресіння бога природи Озиріса. Вершиною цього жанру по праву вважається «Плач Ісиди та Нефтиди над тілом померлого Озиріса», у якому богині-сестри кликають померлого бога воскреснути до нового життя.

Одним із найяскравіших літературних жанрів слід вважати **повчання**. У творі «Повчання Хеті, сина Дуауфа, своєму синові Пеепі» говориться про те, якою почесною в Єгипті є професія писаря. Автор твору перелічує й інші професії, при цьому розповідаючи, як вони погано оплачуються. Він прагне довести чинові, що немає посади, де не було б начальника, окрім посади писаря, – бо він сам собі начальник: «Будь писарем. Звільнений він від всіляких (фізичних) повинностей, захищений він від роботи всілякої. Позбавлений він від мотиги й кирки. Ти не станеш тягати корзини. Віддалить це тебе від греблі веслом і позбавить побоїв прутами. Не опинишся ти під (началом) великих панів, під (владою) численних начальників... Це він керує роботою всілякою в країні цій».

§ 4. Розвиток архітектури та образотворчого мистецтва у Єгипті.

Блискучі художні досягнення Стародавнього Єгипту є матеріалізованим втіленням особливого світобачення та способу думання його жителів, для мислення яких властивий був дуалізм (двоїстість) у розумінні світу як цілого, створеного з єдності й боротьби двох започаткувань: чоловічого й жіночого начала життя, протиставлення чорної й червоної землі (або білого піску), Верхнього й Нижнього Єгипту. Це мислення підкоряється двом принципам магічного відчуття світу, бо походить від того, що між предметом та його визначенням існує взаємозв'язок, а саме: слова втілюють предмети та явища, а мова впорядковує їх. Одночасно слова богів (ієрогліфічна система письма, складена з картинок, змальованих з натури, виникає разом із графічним мистецтвом Стародавнього Єгипту) відображали реальність. Зображення живої істоти, що обов'язково супроводжувалося її ім'ям, стає ніби здвоєним. Для художньої культури Стародавнього Єгипту характерним є переважання так званого

“**єгипетського стилю**” у живописі та рельєфній скульптурі – традиції зображення голови і ніг фігури у профіль, а торсу (плечей) – фронтально. Така особливість пов’язана з тим, що одним із джерел живопису була піктографія – перехідна форма до ієрогліфічного письма. Зображення людини, що супроводжувало знаки письма, мало відповідати накресленню цих знаків (Додаток 53).

До **провідних рис єгипетського мистецтва** слід також віднести: величну монументальність форми, суворий і чіткий, майже геометричний конструктивізм і фронтальність. Всі ці особливості поєднувалися з реалістичними тенденціями, особливо у портретних зображеннях.

У багатофігурних образотворчих композиціях, наприклад, фараон або вельможа своїм зростом домінував над простим смертним. Реагуючи на зміни в житті суспільства, його розшарування, зображення набуває суворо ієрархічного порядку, його головні персонажі завжди займають верх і центр композиції. До цього слід додати, що портрет, як і вічне життя, вважалось можливим лише для фараона або визначної людини. Всі рядові персонажі зображувалися схожими один на одного, адже простий смертний не мав права бути зображений інакше, ніж інші, виділятися з маси.

Складовою поховального обряду фараона було відливання їхніх посмертних масок з гіпсу, а пізніше – з дорогоцінного металу. Саме від них бере свій початок скульптурний єгипетський портрет. Справжнім мистецьким шедевром Нового царства є золота маска Тутанхамона, зроблена із золота і викладена напівдорогоцінними каменями, виконана в натуральну величину з вигравійованими на ній магічними письменами. Вона захищала мумію фараона XVIII династії (1333 – 1323 р. до н.е.).

Фараони, котрі вважали себе богами, зводили собі портрети-пам’ятники ще за життя. На цих портретах вони зображені як втілення бога – у вигляді сфінксів. Згадувана релігійна реформа Ехнатона вплинула і на традиції мистецтва того часу. Цей фараон вже зображував себе не як божество, а подібним до самого себе. Портрет фараона-єретика у молодому віці відображає його характерні риси, що легко запам’ятовуються: різко окреслені вилиці, довгий ніс, гостре виступаюче підборіддя, досить великий рот, нерозвинене фізично кволе тіло із впалими грудьми. Пізніше греки, познайомившись з єгипетською скульптурою, запозичили технічні прийоми різьблення мармуру, а також найбільш уподобаний ними статуарний тип чоловічого зображення.

У згаданому портреті дружини Ехнатона Нефертіті вдало передано неповторні індивідуальні риси цариці. Одночасно у цьому портреті втілено ідеал скульптора, що поєднував уявлення про жіночність, тендітність, мудрість, чарівність та світлу печаль, яка бринить у світлому образі.

Головним досягненням єгипетської архітектури є знамениті піраміди. За типом архітектури вони відносяться до **сакрального зодчества**. За що їх

вважають одним із чудес світу? За їхню могутність: «Гори каміння, що звелися на горах каміння», – говорить про них Філон. За їхню велич: «Гідний подиву архітектонічний задум, який неможливо перевершити», – стверджував Гете. За те, що на їхнє будівництво були використані величезні кошти: «Марна пиха фараонів, яка коштувала неймовірних витрат», – пише Пліній. За їхній вік: «Усе на світі боїться часу, але час страшисться пірамід», – твердить арабська приказка.

До наших часів збереглося близько сімдесяти пірамід. Піраміда має дуже просту геометричну форму. Назву її одні виводять від грецького слова «пір», що означає «вогонь» (бо полум'я має вигляд гостроверхої піраміди), інші – від слова «пірос», що значить «пшениця»).

Найвеличніша з пірамід – Велика піраміда Хеопса. Вона збудована з великих кам'яних брил, з яких обличкування відпало ще тоді, коли в Європі не було жодного мурованого будинка. Дивовижним є те, що кам'яні брили, з котрих складається піраміда, лежать одна на одній нічим не скріплені – лише власною вагою!

Якщо числа можуть часом, як вірші поетів, збуджувати уяву, то до таких саме чисел, безумовно, належать виміри Великої піраміди. Її висота 146,6 метри, довжина основи 233 метри; складена з 2300000 блоків кожний вагою від 2,5 до 30 тонн. Основа піраміди розташована на 30-й паралелі й точно зорієнтована на сторони світу. Кубатура Великої піраміди дорівнює близько 2 млн. 600 тис. кубічних метрів. Фантастичні числа! А тепер спробуємо їх розшифрувати. Площа основи має 54 тисячі кв.м., тобто 5,4 гектара. На цій площі вмістилося б 10 000 двокімнатних квартир. Таких вілл, котру звів біля цієї піраміди останній єгипетський король Фарук, вмістилося б там зо дві сотні. Серед імператорів і королів Європи навіть найбагатші та наймогутніші не мали такого палацу, який би площею міг зрівнятися із цією фараоною гробницею. Хеопсова піраміда вища, ніж купол Мікеланджело над собором святого Петра у Римі, який вважається найбільшим католицьким християнським собором. Якби ця піраміда була порожня, у ній би помістився стартовий майданчик ракетодрому разом із космічною ракетою. І останнє порівняння: якби камінь з усіх пірамід використати як будівельний матеріал, ним можна було б відбудувати усі житлові будинки, знищені чи пошкоджені війнами в Європі від кінця Тридцятилітньої війни до початку Другої світової війни, тобто приблизно за 300 років, а у Радянському Союзі – під час Другої світової війни.

Древні єгиптяни будували не лише піраміди. Розвиненою також була і *храмова архітектура*. Найбільшою такою спорудою Давнього Єгипту слушно вважається Карнакський храм, який прославляв бога Сонця Амона і могутність Єгипту. Величезну колонну залу храму було зведено при фараонах Сеті I та Рамзесі II. Він складається зі 134-х масивних колон, розташованих у 16 рядів. Площа зали дорівнює 5 тис. кв.м. Зала поділена на 5 проходів-нефів. Це перший в історії приклад планування соборного

типу: дах головного нефу (повздовжнього простору, обмеженого двома рядами колон) спирається на підвищені опори і тому підноситься над стелею інших нефів (бічних). Світло проникає до зали крізь розміщені у головному нефі вікна. Висока стеля пофарбована у синій колір і прикрашена золотими зірками. Інші, вужчі нефи, відмежовані один від одного чотиригранними стовпами, вкритими барельєфами. Висота колон храму сягає 23-х метрів. Дуже популярним мотивом в архітектурі Єгипту було стебло папірусу, бутон його квітки та сама квітка. Форма колон у храмах (і Карнакському, і, не менш відомому, Луксорському), як правило, нагадувала в'язанку стебел папірусу. Капітелі колон мали форму розкритої квітки або закритого бутона квітки папірусу, крони пальми, голови божества (наприклад, Озиріса). До речі, іонійська та дорійська капітелі колон, що, як відомо, виникли у Стародавній Греції, мали єгипетське походження (Додаток 54).

Одним із найбільш дивовижних шедеврів культової архітектури Єгипту слід вважати храм, вирубаний у скелі Абу Симбел. Зали, колони, статуї – все висікалося зі скельного масиву, у тому числі 420-метрові статуї Рамзеса II на фасаді. У 1960-их рр. цей невиданий печерний храм був, під егідою ЮНЕСКО, розібраний на окремі блоки і перенесений на 30 метрів вище, щоб урятувати його від затоплення під час будівництва Асуанської греблі. І це була надзвичайно складна робота, хоча вона і здійснювалася у всеозброєнні будівельної техніки ХХ ст. А як же працювали ті, хто 33 століття тому вручну створювали гігантське святилище? Така праця може бути порівняна хіба що із зведенням пірамід Давнього царства.

Ще одним різновидом архітектури Єгипту було *палацове зодчество*. Прикладом палацово-храмового комплексу з величній Рамессеум, що включав у себе і палац і заупокійний храм Рамзеса (Додаток 55).

§ 5. Наукова думка (медицина, математика, астрономія), етичні та естетичні уявлення стародавніх єгиптян. Світове значення культурної спадщини Стародавнього Єгипту. Найважливішим внеском давніх єгиптян у науку слід вважати *медичні знання*. Давньоєгипетський лікар був одночасно і жерцем і магом, що характерно для Близького Сходу, де не було чіткої межі між медициною і релігією. Віра у потойбічне життя викликала потребу зберегти тіло фараона, як вмістилище його душі. Без відповідних досягнень таких наук як фізика, хімія, медицина, хірургія неможлива була б муміфікація, де найбільшого розквіту досяг геній давніх єгиптян. Муміфікація – це поступове видалення вологи із тіла померлого. Наприклад, єгиптяни використовували знання хімічних характеристик натрію.

Сучасний аналіз компонентів натрію довів, що до його складу входять карбонат натрію, хлористий натрій, сульфат натрію. Давній

єгиптянин розумів хімічні функції цих речовин – у процесі муміфікації він розміщував тіло фараона в натрон на 70 днів. Він виймав мозок через ніздрі, а такі операції вимагали точного знання анатомії, про що свідчать добре збережені мумії.

В Давньому Єгипті лікарі накладали дерев'яні шини на зламані кістки, зв'язуючи їх волокнами рослин. Вони також змазували рани маслом, медом, робили хірургічні операції за допомогою ножів, затискачів і дерев'яних чи металічних зондів. Лікар за пульсом узнавав про стан серця, але при цьому вважав, що серце керує усіма іншими органами і процесами в тілі людини, включаючи його думки і почуття. Єгиптяни не розуміли, яку важливу роль в житті людей відіграє мозок. Для лікування широко використовувалися рослини: часник, селера і ін. Коли лікарі були не в змозівилікувати хворого, широко використовувалася магія – сукупність обрядів і дій, пов'язаних із вірою у здатність людини надприродним шляхом впливати на інших людей, тварин, на різні явища природи тощо. Магія – складова частина всіх релігій.

Стародавні єгиптяни досконало знали і таку потрібну в практичному житті науку як *математику*. Будь-яка адміністративна й технічна діяльність (особливо будівельна) вимагає обчислень. Давньоєгипетська адміністративна організація вимагала знань арифметики, геометрії. Цікавим є той факт, що символічні значення дробу $1/2$, $1/3$, $1/4$ й інших походять від міфу про Гора й Сета.

З високим ступенем точності побудовані піраміди, палаци й монументи. У “Московському математичному папірусі” є рішення складних задач із обчисленням об'єму перетнутої піраміди та півкулі. Об'єм циліндра обчислювали, перемножуючи площу його основи на висоту. Ця операція, пов'язана з циліндричною формою міри для зерна в державних сховищах, повторювалася досить часто. Давні єгиптяни володіли також деякими елементарними знаннями з алгебри, могли вирішувати рівняння з одним та двома невідомими.

Стародавня єгипетська культура обумовила специфічну форму існування науки, що стала особливою формою орієнтувальної діяльності людини для визначення місця її та всього людства у Всесвіті. Така специфіка пов'язана з тим, що інтелектуальна еліта жерців повивала спеціалізовані знання в пелену містики та релігії, аби зберегти своє домінування у суспільстві. Насамперед, жерці ефективно використовували нагромаджені за тривалий час систематичні спостереження за небесними явищами. Так, завдяки *астрономічним спостереженням*, вони відкрили циклічність сонячних затемнень. Здатність передбачати їх досить точно використовувалась для управління суспільством.

Із надписів на стінах пірамід відомо, що давні єгиптяни ототожнювали своїх правителів із зірками. Деякі вчені вважають, що орієнтація великих пірамід на землі відповідає розташуванню зірок у поясі

Оріона. Вони витягнуті в лінію, причому менша піраміда трохи зміщена вліво, як і три зірки цього сузір'я, які вишикувалися в нерівний ряд. Проте, що давньоєгипетські будівничі знали секрети розташування небесних тіл, свідчить і той факт, що двічі на рік затінені всередині приміщення храму Рамзеса II прорізають промені сонця, яке встає, висвітлюючи чотири статуї у вівтарній частині.

Отже, наука була важливою частиною єгипетської культури. Без наукових знань неможливо було вести господарство, будівництво, військову справу, управляти країною. В математиці єгиптяни знали додавання, віднімання, множення та ділення, могли вирахувати місткість корзини, величину купи зерна, площу кола, об'єм піраміди. Єгиптяни створили точний календар, в основу якого поклали спостереження за небесними світилами. Рік у них складався з 365 днів. Він ділився на три сезони по чотири місяці в кожному. Відбувався також і процес накопичення історичних знань, починалися перші спроби оволодіти часом. В Єгипті вівся список фараонів із зазначенням точної дати їх правління та детальним описом подій, які відбувалися в роки їхнього царювання. У Стародавньому Єгипті наукові знання мали суто прикладний характер. Вони, за словами відомого сходознавця І.М.Дьяконова "були донауковими в тому плані, що в їх основі лежали тільки опис і зовнішня класифікація, питання ж "чому", з якого, власне, й починається наука, не ставилося".

Давні єгиптяни, незважаючи на широке розповсюдження думки про потойбічне життя, змогли виробити прекрасні принципи моральної поведінки індивіда, етичний світогляд. Верховний принцип давньоєгипетської *етики* втілювався в "Книзі мудрості" Аменемопе і називався «Маат», що означало особливу якість світу, створеного богами в момент творчості (у ньому містяться такі ідеї, як «порядок», «істина», «справедливість», «добродітність»). «Маат» – воля богів. Цінність кожного індивіда підкреслювалася одним із правил «Маат» – «Не май злих намірів щодо інших людей, інакше Боги покарають тебе».

Для давньоєгипетського селянина «Маат» – тяжка робота, для посадової особи – справедливе рішення. Важливою і значною в історії світової культури рисою, яка вперше виявилася в Стародавньому Єгипті, є гуманізм. Ще з епохи Давнього Царства (III тис. до н.е.) до нас дійшли вислови типу напису жерця Шеші: "Я рятував нещасного від сильнішого... Я давав хліб голодному, вбрання нагому. Я перевозив своїм човном того, хто не має його. Я хоронив того, хто не має сина свого...". Велика кількість подібних текстів свідчить про існування сильного гуманістичного струменя, що пронизував культуру Стародавнього Єгипту.

У давніх єгиптян вперше в історії культури знаходимо високий розвиток почуття краси, прекрасного, перші естетичні судження. Давній єгиптянин любив красу в природі, бажав оточити себе такою красою і вдома та за межами свого дому. Давні єгиптяни прагнули надати красу

всім предметам, але всі предмети служили певній меті. Єгиптяни не виготовляли чудові речі виключно заради їх краси. Так, у скульптурі переважало практичне джерело – прекрасні статуї Давнього Царства були виготовлені не для облаштування базарного майдану, а для того, щоб їх замурували в гробницях, де вони стануть корисними для мертвого в потойбічному житті. Цій же меті слугував і настінний живопис у гробницях і пірамідах.

Художня думка єгиптян з прадавніх часів завдяки тривалій практиці виробила розвинуту систему канонів (суворих правил): канон пропорцій, канон фарб, іконографічний канон. І тут, можливо, вперше в історії канон стає важливим історичним принципом, що визначає творчу діяльність художника. Художнього ефекту у канонічному мистецтві досягали за рахунок незначних варіацій форм внутрішньої канонічної схеми.

Таким чином, багато досягнень давньоєгипетської культури увійшли до скарбниць європейської та світової культури, в тому числі й науки – через греко-римську культуру. Так, поліпшена версія (греко-римський календар) юліанського календаря – це єгипетський календар. В основі європейської медицини лежить давньоєгипетська; в єгиптології існує міркування, що єгипетські ієрогліфи вплинули на створення фінікійського алфавіту, який став прототипом латинського.

Низка мотивів лірики Стародавнього Єгипту увійшла до світової літератури. Вранішня пісня коханців, які після ночі обійм прохають птахів затримати повернення нового дня, звернення до дверей, що віддаляють юнака від коханої, опис та оспівування її краси та гідності – все це потім багато разів повторюватиметься у художній творчості майже всіх народів і насамперед у “Пісні пісень”. Істотно, що греки засвоїли й використали досвід, нагромаджений тисячоліттями давньою культурою Єгипту, збагатили ним еллінську, а значить і західноєвропейську культуру.

§ 6. Культура Стародавнього Ірану: державне влаштування, царська влада, право, канони мистецтва, міфи, мораль, релігія, звичаї персів. Скарбницею мудрості та досвіду, надбаних людством протягом тисячоліть називають культуру Стародавнього Сходу. Так прийнято називати давні класові суспільства на великому терені Азії та Африки. Тут починалася людська цивілізація, виникла державність. Не лише античність, а й Середньовіччя та Новий час успадкували від давньосхідних цивілізацій багато відкриттів у астрономії, математиці, механіці, та географії, блискучих досягнень у медицині та архітектурі.

Характерною рисою культур Сходу був теоцентризм, уславлення божественності необмеженої влади царів і фараонів, грізної могутності богів, підлеглість особистості державі, монументальність, символічність, декоративність. У цьому районі жили народи різного походження. Вони воювали між собою, причому переможці, як правило, руйнували храми,

фортеці та міста переможених. Так загинуло немало великих творінь мистецтва.

Культура Стародавнього Ірану – яскраве втілення давньосхідної культури. Сучасна наука має не так багато даних про культуру ранніх іранців. Археологічні дослідження різних культових комплексів та образотворчих пам'яток дають можливість одержати певні дані про різні етапи розвитку давньоіранської культури, її зв'язку з давньоіндійською культурою. Гадають, що давньоіранські племена спочатку мешкали в одній спільній прабатьківщині і лише пізніше, приблизно в II тис. до н.е., розмежувалися на дві гілки, одна з яких залишилася в Ірані, а інша відправилася в долину ріки Інд. До наших днів ця ідея ґрунтувалася лише на даних лінгвістів, які встановили надзвичайну спорідненість не лише мов, а й назв головних божеств та найважливіших сюжетів тем «Авести» та «Рігведи».

У низці писемних джерел Стародавнього Ірану Ахеменідського періоду перед нами постає перша в стародавньому світі найбільша поліетнічна імперія. Починаючи із 559 р. до н.е., протягом 80 років (менш ніж за одне покоління) перси створили гігантську імперську машину, яка ефективно функціонувала в державі з населенням в 10 млн. чол. і знаходилася на просторі від Греції до Ефіопії та від Лівії до Індії. Правляча династія Ахеменідів (Кір, Камбіз, Дарій I та ін.) використовувала своїх надзвичайно мудрих державних радників та їх організаторські здібності, завдяки чому були досягнуті великі успіхи у державному управлінні. Підкоривши Мідію, Вавилонію та Єгипет, ахеменідські царі надали своїм завоюванням характер особистої унії з народами завойованих країн, коронувалися за місцевими звичаями й користувалися традиційними системами дат та методами управління, що склалися історично.

Давньоперська експансія здійснювалася шляхом воєн та завоювань, однак Ахеменіди не змогли б однією військовою силою зберегти панування над величезними цивілізаціями та їх різноманітною культурою. Незважаючи на те, що “спис перського воїна може дістатися далеко”, за висловом Дарія I, територіальна цілісність імперії трималася на основі прекрасно налагодженої адміністрації та системи комунікацій, витонченої урядової структури, а також завдяки величезній терпимості до законів та традицій підвладних персам народів. Перська адміністрація нерідко використовувала в державному управлінні послуги представників цих народів. У Вавилоні, Єгипті, Малій Азії та інших країнах, переважно, судьями, завідуючими канцелярій, градоначальниками, правителями областей, управляючими державних арсеналів, начальниками царських будівельних робіт були вавилоняни, єгиптяни, іудеї, арамеї, еламіти, греки тощо з їх багатовіковим технічним та адміністративним досвідом, знанням місцевих традицій, звичаїв і законів. Давні перси освоювали найкращі досягнення своїх підлеглих народів, пристосовували їх відповідно до

логіки власної культури та використовували для дієвого управління всією гігантською імперією.

В ахеменідській державі існували найрізноманітніші правові системи та культури, від вкрай примітивних до високо розвинутих, а завоювання персів не привело до розриву правових традицій та норм підкорених народів.

У період царювання Дарія I проводилася інтенсивна робота з кодифікації законів підкорених народів, а також вивчення давніх законів, особливо кодексу Хаммурапі. При шостому царі Вавилону Хаммурапі (правив у 1792-1750 рр. до н.е.) був створений перший в історії збірник законів, який історики назвали "Кодексом Хаммурапі". Під час розкопок в Сузах французькі археологи в 1901 р. виявили великий кам'яний стовп із зображенням царя Хаммурапі та текстом 247 його законів. Вони були написані клинописом. В цих законах відобразилось господарське життя, побут, вдача і світогляд стародавніх жителів Дворіччя. Сузи пізніше стали столицею перської імперії Ахеменідів. Діючі в різних країнах закони були приведені до єдиного зразка в масштабах даної країни, у разі необхідності й замінені відповідно політиці царя. Таким чином, право виконувало функції підтримки стійких, загальнозначимих кордонів у сфері соціальної взаємодії гігантської імперської машини з корінними народами.

Згідно з Платоном Дарій I установив закони, обумовив ними податі із підкорених народів, яку ще Кір обіцяв персам. Перси мали своє примітивне право, засноване на звичаях. Рішення царя було останньою інстанцією й не підлягали змінам. Але цар мусив правити відповідно до традицій персів, радитися із представниками семи знатних родин, котрі відігравали величезну роль у правовому житті країни. В особливо складних випадках цар скликав раду з представників знаті. Він міг встановлювати нові закони, спираючись на основні принципи релігійних учень країни.

На межі VI – V ст. до н.е. формуються визначні риси мистецтва Ахеменідів: найсуворіша канонізація, що досягала навіть монотонності, прагнення до абсолютної симетрії, дзеркальна побудова одних і тих же сцен. Ці риси характерні для всіх рельєфів Персеполя – отворів дверей палаців, наприклад, на двох фасадах косяків були зображені не лише ідентичні сцени, а й ідентичні пояснювальні надписи. Персеполь одразу вражає розмірами платформи, висотою колон, колосальними людино биками пропілеїв Ксерокса, рельєфами ападапи (прийомна зала палацу). Проте, звикнувши до них, починаєш помічати повтори сцен, трафаретність фігур, канонічність поз та атрибутів. Рельєфи Персеполю – це складна розповідь, але зовсім не гостросюжетна, а повільно надокучлива, з повторами цілих комплексів фігур та сцен (Додатк 56).

Канони, створені ще за Дарія, не порушуються нічим у значно пізніше створених палацах Персеполя, в архітектурних прикрасах

скельних гробниць персидських царів. У скульптурі Персеполя переважають рельєфи, що зображають бій царя-героя з демонами, силами зла: рогатими та крилатими левачами з хвостом скорпіона та пташиними лапами, левом із ногами бика, страховиськом - грифоном із бичачим хвостом.

В ахеменідській Персії існували різні релігійні уявлення. Релігії персидського народу, ахеменідських царів та магів не повністю співпадали, хоча різниця між ними поступово стиралася. Релігія персів відома нам із творів античних авторів: Геродота, Стратона, Ксенофонта, Цицерона, Плутарха та ін.

Давньоперська релігія – **зороастризм**, творцем якої є Заратустра, що жив у 1000 і 500 рр. до н.е. Характерною рисою цієї релігії є її практичний характер. Так, навіть добропорядність тут полягає не в звільненні від мирського зла та від самого світу, а в знищенні зла й усього поганого в ньому, не у втечі від світу або знищенні власного “Я”, а в утвердженні себе в світі. Для зороастризму характерний дуалізм, а саме: на початку світу існувало два боги – Ормузд, заступник добра, та Аріман, який стояв на чолі зла. У світі йде боротьба між силами добра й зла, яка врешті-решт повинна закінчитися перемогою бога Заратустри. Релігія Заратустри відіграла виключну роль в історії культури та релігії, оскільки без урахування давньоперських вірувань та уявлень, особливо без притаманного їм дуалізму досить складно вияснити остаточно генезу іудаїзму, християнства та ісламу, їх подальшого розвитку, народження демонології та ангелології. Саме зороастризм розвинув низку доктрин, існуючих у сучасній християнській теології: доктрини про кінець світу, про воскресіння мерців на страшному суді, про спасіння, про останню битву між богами добра та зла, що закінчується перемогою Ормузда.

Мораль і звичаї давніх персів зберігали в собі пережитки родових стосунків. На той час перси славилися своїм помірним способом життя. За словами Геродота, вони одягалися в одяг із шкір тварин та в повстяні тіари, не вживали вино, їли помірно, в ранній період не цінували срібло й не були пристрасними до золота. У пізніші часи царі та знатні перси навіть під час військових походів возили за собою намети, повні золотих та срібних лож, умивальників, столів, ваз, чаш, дорогоцінних килимів та ін. Крім того, знатних персів супроводжувало багато рабів-лікарів, свнухів та кухарів, які прислужували їм навіть під час походів. Перси стали одягати розкішні лідійські шати, носити золоті намиста, гребінки, браслети тощо. До столу персидських царів та знаті доставляли свіжу рибу з далеких морів, фрукти з Вавілону та Сирії.

Сім'я у давніх персів не була моногамною, дозволялося мати багато законних дружин, а також наложниць. Можна було одружуватися й з близькими родичами, наприклад, з племінницею або навіть із єдинокровоною сестрою. Збереглися й деякі дані й про весільні звичаї. Під

час банкету наречена, покуштувавши вина, сідала поруч із нареченим; молодята їли від одного хліба, розрубаного мечем навпіл. Давньоперські звичаї забороняли жінкам з'являтися перед сторонніми. Не випадково серед численних рельєфів у Персеполі немає жодного жіночого зображення. Плутарх писав, що персам були притаманні дикі ревнощі не лише до дружин, а й до рабинь та наложниць. Їх вони тримали під замком, щоб сторонні не бачили, а під час поїздок возили у закритих візках. Широко відома біблейська розповідь про те, що персидський цар під час прийому звелів своїй дружині Вашті з'явитися на банкет, щоб показати її народові. Вона відмовилася підкоритися наказу чоловіка, щоб не порушити звичай, за що її позбавили сану цариці й перетворили на звичайну наложницю.

Вдача та звичаї давніх персів викладені у творах народів, що дивувалися ними. Маючи могутній зріст та фізичну силу, перси володіли енергійною волею, загартованою в боротьбі із суворим кліматом та небезпеками кочового життя в горах та степах. Інтелектуальні здібності давніх персів полягали в ясному й тверезому розумові. Для них чужою була пишномовна фантазія індійців. Їхні священні вірші були наділені красою, що в старовину траплялася рідко, та енергією. Навіть богословські спекуляції були, швидше, практичним аналізом керуючих буттям сил, ніж поглибленням та спогляданням. Тому їх релігійні культи, якими б цінними не були вони для виховання народу, носили неприємний відтінок через свої сухі та втомлюючі обряди. Однак у персів зовсім не було нестачі уявлення, вони володіли фантазією, необхідною для великих справ і великих думок. Не випадково їх погляд на існування був надзвичайно широким: добро і зло, бог та людина, земне й потойбічне життя, містика й логіка – все це сприймалося у формі різкого протистояння, але вони могли поєднувати ці уявлення в певну завершену картину світу.

В ахеменідській державі панувала атмосфера, що сприяла розвиткові культури і науки, тому такі визначні вчені, як Геракліт із Ефеса, вавилонський астроном Кідінну та багато інших (серед них і Геродот, частина життя якого пройшла в Галікарнасі), були підданими персидських царів. Такі витвори мистецтва, як храм богині Артеміді в Ефесі та Галікарнаський мавзолей, віднесені стародавніми до семи чудес світу, також були створені підлеглими Ахеменідів.

Храм Артеміді в Ефесі (550 рік до н.е.) був величезним – довжиною 110 м. і шириною 55 метрів. Навколо нього піднімалися два ряди кам'яних колон висотою до 18 м. (за свідченнями Плінія Старшого їх було 127). На кутах даху розташовувалися чотири мармурових бики гігантських розмірів. Всередині храм був облицьований мармуровими плитами, а в центрі головного залу стояла статуя Артеміді висотою 15 метрів. Основа статуї була дерев'яна, але зверху вона була всуціль укрита золотими прикрасами і дорогоцінностями. Фронтон храму, вершина якого від землі

піднімалася на 25 метрів, був розкішно прикрашений величною скульптурною композицією із мармуру. Через 200 років (21.07. 356 р. до н.е. житель Ефеса Герострат спалив храм Артеміди, захотівши увічнити своє ім'я в історії). Звідси вислів – “геростратова слава” (тобто, сумнівна слава).

Галікарнас (нині турецьке місто Бодрум) – вітчизна “батька історії” Геродота. Найвищого розквіту Галікарнас досягнув в 377-352 рр. до н.е. під час правління царя Мавсола – талановитого дипломата, який умів добре використовувати найманий флот і армію. Він фактично захопив всю південно-східну частину Малої Азії. Жорсткий правитель, який вводив податок за податком, видобуваючи доходи буквально з усього (наприклад, з поховальних обрядів чи волосся). Після смерті Мавсола трон посіла його дружина Артемісія II, яка в пам'ять про свого чоловіка, якого надзвичайно любила, збудувала йому настільки прекрасний пам'ятник, що він вважався одним із семи чудес світу.

Мавзолей в Галікарнасі (збудований в 350 р. до н.е.) дивував своєю архітектурною ідеєю – вперше в ньому поєдналися всі три знамениті архітектурні стилі – дорійський, іонійський і коринфський. Основою всієї споруди був “величезний п'єдестал із проконеського мармуру”. Насправді ж він був тільки облицьований мармуром, а його основу складав масивний фундамент із необпаленої цегли. Сучасники захоплювались його розмірами, витратами на побудову, але перш за все неперевершеною досконалістю його художнього оформлення. П'єдестал мав форму прямокутника з розмірами 18,9x42,3x11,1 метра. На ньому стояв храм-гробниця, оточена 36 іонійськими колонами, що тримали дах у формі 24-ступеневої піраміди. Між колонами і на боках гробниці містилися багаті скульптурні прикраси. Уламки мармурових левів і міфологічних фігур, які знайдені тут при археологічних розкопках свідчать, що скульптури виконували великі майстри. Вершина піраміди увінчана майданчиком, на якому височіла скульптурна група – Мавсол і Артемісія на колісниці, запряженій четвіркою коней. Загальна висота Мавзолея від основи до вершини скульптурної групи становила 46 метрів. Мавзолей простояв 19 століть. Землетрус XIII ст. наніс незначної шкоди Мавзолею, але в XV ст. родоські рицарі знищили його, розібравши на каміння для закладки фортеці Святого Петра. У XIX ст. розкопані його залишки, що зберігаються нині в Галікарнаському залі Британського музею (Додаток 57.).

Таким чином, ахеменідська Персія була першою в світовій історії державою, що проголосила цілком терпляче й доброзичливе ставлення до культурних традицій десятків народів та племен. Постійні етнічні контакти сприяли поступовому виникненню по суті нової культури, до якої всі народи ахеменідської держави внесли свою долю. Пізніше ця культура

сприяла перемозі еллінізму, що став, зокрема, результатом синтезу культур греків та східних народів.

Соціально-економічні та політичні інститути й культурні традиції, що склалися в ахеменідський період, відіграли велику роль у світовій історії й збереглися протягом багатьох століть, обслуговуючи держави Олександра Македонського та ін. Вавилонське право, що досягло вінця свого розквіту при Ахеменідах, продовжувало існування за Селевкідів та парфянських правителів і зробило певний вплив на формування римського права.

Успіхи вавилонської астрономії, єгипетської медицини та грецької філософії, що спочатку виникла й розвивалася у підвладній персам Малій Азії, по праву вважаються найвищими досягненнями давніх культур. Мистецькі шедеври, створені перськими майстрами понад 2000 років тому, і нині вражають оригінальністю сюжетів та досконалістю форм. У сфері художньої культури Давнього Ірану важливу естетичну роль відіграло світло. Палацові зали персидських царів були залиті світлом, на відміну від напівтемних давньоєгипетських палаців. “Більше світла” – цей естетичний принцип, злившись з етичним, сформований у “Вендидаті” – одній із пізніх книг Авести. Естетичні уявлення давніх персів стали традицією для наступних поколінь і увійшли до фонду світової культури.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Древние цивилизации / Под ред. Г. Бонгард-Левина. – М., 1989.
2. Культура Древнего Египта. – М., 1976.
3. Асеев Ю.С. Шедеври світової архітектури / Ю.С. Асеев. – К., 1982.
4. Дмитриева Н.А., Виноградова Н.А. Искусство Древнего мира / Н.А. Дмитриева и др. – М., 1986. – С. 26 – 81; 138 – 145.
5. Косидовский З. Когда солнце было богом / З. Косидовский. – М., 1991.
6. Лобановський Б.Б. Мистецтво Стародавнього Єгипту / Б.Б. Лобановський. – К., 1972.
7. Луконин В.Г. Культура и экономика древнего Ирана / В.Г. Луконин. – М., 1980.
8. Лекції з історії світової та вітчизняної культури. – Львів., 1994.
9. Мировая энциклопедия. Наука и история. – М., 2004.
10. Полікарпов В.С. Лекції з історії світової культури / В.С. Полікарпов. – Харків, 2004.
11. Рак И.В. Мифы Древнего Египта. – С.-Пб., 1993.
12. 100 великих чудес света. – М., 2003.
13. Чмихов М. Давня культура. – К., 1994.
14. Целлар К. Архитектура страны фараонов. – М., 1990

15. Ханко В.М. Лекції з історії мистецтва. Зшиток 1.: Історія зарубіжного мистецтва від палеоліту до XII ст. / Віталій Миколайович Ханко. – К., 2006.

Тестові завдання для самоперевірки:

1. Як називається тип державно-політичного устрою країн Стародавнього Сходу, що характеризувався найвищим рівнем централізації влади, вся повнота якої зосереджувалася в одній особі (фараона, імператора)
  - a) абсолютна монархія;
  - b) тиранія;
  - c) східна деспотія;
  - d) східний олігархат.

2. На який період історії Стародавнього Єгипту припадає найвищий розквіт його культури?
  - a) Середнє царство;
  - b) Пізній період;
  - c) Давнє царство;
  - d) Нове царство.

3. Оберіть рядок, котрий подає перелік провідних релігійних культів єгиптян, що об'єднують все розмаїття їх вірувань та обрядової практики:
  - a) культ сонця, культ Праматері, культ вогню;
  - b) культ каменю, культ землі, культ води;
  - c) культ Анубіса, культ Озіріса, культ Ісіди;
  - d) культ природи, культ предків, культ фараона.

4. У чому полягає сутність наукового відкриття французького вченого Жана-Франсуа Шампольйона?
  - a) віднайшов мумію фараона Тутанхамона;
  - b) розшифрував єгипетські ієрогліфи;
  - c) довів, що єгипетські піраміди є насправді залишками космодрому;
  - d) винайшов бетон.

5. До якого жанру давньоєгипетського письменства належить літературна пам'ятка «Тексти пірамід»?
  - a) повчання;
  - b) релігійно-філософська література;
  - c) опис подорожей;
  - d) драматична поезія.

6. Оберіть рядок, в якому перелічені провідні риси єгипетського мистецтва:
- a) вишуканість форм, граційні лінії, надмірне декорування;
  - b) переважання мистецьких форм невеликих розмірів, домінанта на змісті, а не формі;
  - c) велична монументальність форми, суворий і чіткий, майже геометричний конструктивізм і фронтальність;
  - d) найсуворіша канонізація, що досягала навіть монотонності, прагнення до абсолютної симетрії.
7. Яка архітектурна споруда Стародавнього Єгипту була у 1960-их рр. з ініціативи ЮНЕСКО розібрана на окремі блоки й перенесена на 30 метрів вище, щоб урятувати її від затоплення під час будівництва Асуанської греблі?
- a) скельний храм Абу Симбел;
  - b) Рамессеум;
  - c) Карнакський храм;
  - d) Луксорський храм.
8. Оберіть рядок, в якому перелічені провідні риси мистецтва Стародавнього Ірану:
- a) велична монументальність форми, суворий і чіткий, майже геометричний конструктивізм і фронтальність;
  - b) вишуканість форм, граційні лінії, надмірне декорування;
  - c) переважання мистецьких форм невеликих розмірів, домінанта на змісті, а не формі;
  - d) найсуворіша канонізація, що досягала навіть монотонності, прагнення до абсолютної симетрії.
9. На який образ у давньоперському образотворчому мистецтві існувала заборона?
- a) богів;
  - b) чоловіка;
  - c) жінки;
  - d) тварин.
10. Яка держава першою в світовій історії проголосила толерантне й доброзичливе ставлення до культурних традицій чужоземців?
- a) Ахеменідська Персія;
  - b) Доахеменідський Іран;
  - c) Єгипет часів Середнього царства;
  - d) Вавилон часів Хаммурапі.

ГЛАВА 4. КУЛЬТУРА СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ

§1. Основні епохи в культурі Стародавньої Індії. Культура Хараппи і Мохенджо-Даро.

§2. Ведична релігійна система Давньої Індії.

§3. Варни і касти, їх роль у розвитку культури. Поширення буддизму та джайнізму.

§4. Мистецтво Стародавньої Індії.

§1. Основні епохи в культурі Стародавньої Індії. Культура Хараппи і Мохенджо-Даро.

Індійська культура посідає одне з почесних місць в історії світової культури. Вона характеризується грандіозними досягненнями, здобутими протягом більш ніж тритисячолітнього розвитку. Їй притаманні не тільки довгочасність, а й творче сприймання переваг іноземних культур та здатність не втрачати власні фундаментальні цінності. Спадкоємність індійської культури значною мірою ґрунтується на соціальних інститутах і широкому розповсюдженні загальноновживаного зводу релігійних цінностей серед різних класів та общин південно-азійського субконтиненту. Крім того, індійська культура складалася на основі аграрної структури суспільства, що визначило її тривалість.

Природні умови Індії складні та різноманітні. Індія являє собою півострів, майже материк, відокремлений від усього навколишнього світу двома океанами та найбільшим у світі гірським хребтом – Гімалаями. Плоскогір'я центральної частини Індії (так званого Декана) включає гірські та степові області, джунглі та саванни, що у деяких районах мало пристосовані для людського життя. Найбільш сприятливими і зручними для розселення людей і для раннього розвитку культури виявилися просторі області Північної Індії, великої рівнини Інду та Гангу. Нестача опадів уже у давні часи змушувала населення вдаватися до штучного зрошування. Населення Індії вже у давнину вирізнялося строкатістю та різноманітністю. Вірогідно, що корінним населенням країни були дравіди – мелано-індуси, що утворюють чисельну, складну й, певно, змішану етнічну групу.

Культура Стародавньої Індії пройшла у своєму розвитку *кілька основних етапів*:

- **Протоіндійська цивілізація** (культура Мохенджо-Даро і Хараппи) – локалізувалася у північно-західній Індії, насамперед, у басейні річки Інд, існувала протягом III – першої половини II тис. до н.е.
- **Арійський період** (ведійський період) – пов'язаний із завоюванням Індії племенами аріїв, тривав із середини II до

середини I тис. до н.е. У релігії панує брахманізм, священним письмом котрого є ведична література.

- **Період династії Маур'їв** – припадає на кінець IV – I ст. до н.е. Пов'язаний із завоюванням Індії Персидською державою Ахеменідів у VI ст. до н.е. У цей час індійські області перетворюються на одні з найбагатших сатрапій Персії. Тому у цей період спостерігається взаємовплив перської та індійської культур, що найбільше відбився в образотворчому мистецтві та релігії (переплетення зороастризму та брахманізму). У цей же період в Індії виникають дві нові релігії, котрі щоправда не змогли витіснити брахманізм, – буддизм та джайнізм. У 334 р. до н.е. Індію у персів відвоював Олександр Македонський. У культурному плані завоювання мало й певне позитивне значення, оскільки грецький світ, репрезентований імперією Македонського, вступив у тісний зв'язок з Індією. Зародився греко-індійський стиль у мистецтві. В історичній науці такий синтез грецьких (західних) та східних культурних елементів прийнято позначати терміном *еллінізм*. Елліністичні елементи виявилися також у філософії, науці та релігії. Із звільненням Індії у 321 р. до н.е. від завойовників під проводом Чандрагупти починається період останнього розквіту рабовласницької давньоіндійської держави. Особливого вияву він набув за царювання Ашоки (III ст. до н.е.), що уславився як великий шанувальник буддизму. В цей час буддизм на деякий час витісняє брахманізм.
- **Кушано-гуптський період** – припадає на I ст. до н.е. – VI ст. н.е. Характеризується новим розквітом давньоіндійської культури. В релігії відбувається повернення до старої релігії брахманізму, котра набуває певної модернізації. Цей модернізований брахманізм – індуїзм – і до сьогодні залишається провідною релігією індусів. Із завершенням цього періоду завершується історія Стародавньої Індії. На зміну їй приходить середньовічна доба.

Перші центри культури в Стародавній Індії існували вже в III тис. до н.е. в Хараппі (нині у Західному Пакистані) та Мохенджо-Даро біля ріки Інд. Ця індійська культура, найяскравішим компонентом якої була Хараппа, зросла на підставі місцевих традицій Півночі. Міські центри індійської культури підтримували міцні контакти з Месопотамією, Центральною та Середньою Азією, областями півдня Індії. Високого рівня розвитку досягли ремесла, образотворче мистецтво (пам'ятники його й сьогодні зачудовують своєю вишуканістю), з'явилася писемність, яку й до цього часу ще розшифровують.

Найяскравіша особливість цієї культури – її надзвичайний консерватизм. У Мохенджо-Даро було розкопано дев'ять шарів її забудови. В міру того як рівень землі піднімався через періодичність повеней, нові будинки будувалися майже на тих місцях, що й попередні; принаймні, протягом тисячоліття розташування вулиць міста лишалося незмінним. Найбільш вражаючим досягненням стародавньої індійської культури є досконала система водопроводу та каналізації, якої не мала жодна інша давня культура, навіть римська.

Протомісто у Мохенджо-Даро займало площу близько 260 га. Під час розкопок у цьому поселенні археологи знайшли численні вулиці і будинки із опаленої цегли висотою 7.5 м. Залишки цієї культури доводять існування у протоіндійців чіткого планування міста. Вулиці там розташовувалися правильно і тягнулися зі сходу на захід та з півночі на південь. Фасади будівель були вирівняні в одну лінію, їхні кути на поворотах – заокруглені. Головна вулиця сягала 10 м у ширину. Очевидно, у Мохенджо-Даро користувалися колісним транспортом, оскільки до широкої вулиці примикають вузькі тротуари (до 2 м). Між іншими будівлями у місті було знайдено залишки великого палацу з просторими залами, службовими приміщеннями та коморами для зберігання запасів продовольства (Додаток 58).

Протомісто у Мохенджо-Даро було великим ремісничим та торговим центром свого часу. У згаданому палаці знаходилися спеціальні приміщення для металургійної майстерні. Археологи віднайшли також великий критий ринок з низкою впорядкованих стійких прилавків. Збереглася також велика господарча будівля (51 x 41 м), в якій вірогідно зберігалися різноманітні товари, можливо, бавовну або зерно.

Подібну картину являє собою і місто у Хараппі. Стіни будинків, що виходили на вулицю, не мали віконних отворів (всі вікна виходили у двір, додаткова вентиляція приміщень забезпечувалася за допомогою спеціальних трикутних отворів). При цьому глухі зовнішні стіни будинків були потиньковані і яскраво розписані.

Звичайний двоповерховий будинок для пересічної родини, що складалася з 5–12 осіб, ховався за високою стіною. Житлові кімнати у ньому розташовувалися навколо центрального подвір'я. Вхід до будинку вів з бічної вулиці. Подвір'я кожного будинку, площею близько 10 кв.м., обов'язково мали бювет та басейн. Можливо, щоденні омовіння, котрі здійснювали протоіндійці, були не просто гігієнічною необхідністю, а певним ритуалом (ймовірно, релігійним). Підземною трубою, викладеною опаленою цеглою, використана вода стікала у каналізаційну систему, розташовану під тротуаром (вулиці були мощені бруківкою). Труба відводила нечистоти навіть з другого поверху будинку.

Крім описаних будинків, у протоіндійських містах знайшли й житла багатші (просторіші) і, навпаки, бідніші – типу бараків. Однак всюди суворо дотримано чітке планування, першорядна увага приділена санітарії.

Писемність індійських міст абсолютно не змінювалася протягом усієї історії. Вчені вважають, що Стародавня Індія підтримувала зв'язки із Месопотамією (Межиріччям), але вона не виявляла схильності запозичувати технічні досягнення більш розвинутої культури. За час існування цієї цивілізації форма правління в ній не змінювалася. Культура Хараппи уподібнюється культурам Стародавнього Єгипту та Межиріччя.

Протоіндійці мали розвинуті ремесла. Найголовніше з них – металообробка: виробляли знаряддя праці та ужиткові предмети з міді й бронзи, відомий був також свинець. Серед прийомів обробки металів поширені були кування з металевого листа, литво, техніка заклепування (Додаток 59). Великого рівня розвитку досягло гончарство. Про це свідчать знахідки глиняних посудин, виліплених за допомогою гончарного круга і опалених у спеціальних печах, а також значне розповсюдження цегли (як будівельного матеріалу), стандартної форми та розміру. Особливого поширення набула так звана *теракота* – вироби з червоної глини (Додаток 60).

Високоризвеною була і ювелірна справа. Протоіндійці вміли гранувати коштовне каміння, використовуючи при цьому хімічну технологію травлення.

Будівельне ремесло також мало багато здобутків. Архітектори того часу для перевірки вертикалей і кутів у 45 градусів використовували досить точні інструменти, виготовлені з морських мушель із прорізами. Майстри винайшли циркулярну пилу і бронзове свердло зі спіралеподібним нарізом. Розвивалося також ткацьке ремесло, виготовлення скляної пасти та фаянсу, човнобування.

Загалом же культура Хараппи не вирізнялася особливими художніми досягненнями. Вона мала літературу, релігійні епічні поеми. Та все це назавжди втрачене для нас. Архітектура була суворо утилітарного характеру, ніде під час розкопок не знайдено слідів монументальної скульптури або живопису. Зате високої досконалості, витонченості досягло мистецтво малих форм – гравюри на печатках (Додаток 61), статуетки. Наскільки можна судити про релігію доарійської епохи згідно з уривчастими даними, що дійшли до нас, певні її риси передбачали окремі особливості пізнішого індуїзму: аскетична практика (логічна поза Прото-Шиви) та пов'язане з нею коло уявлень, практика зображення богів у “людській подобі”.

Протоіндійці цінували мистецтво шахової гри. Шахи в Індії з сивої давнини вважалися грою царів. А фігурами ц ній були, крім царя і візіря, чотири традиційні сили індійського війська: солдати-пішаки, воїни на колісницях (ладдя чи тура), кіннота та воїни на слонах (Додаток 62).

Останні були специфічним, суто індійським родом військ, що використовувався не так із безпосередньо військовою, як більше із психологічною метою, оскільки часто військо противника, побачивши у кульмінаційний момент бою цих величезних тварин, просто тікало.

Хараппці любили танцювати під музику струнних інструментів типу арфи або ліри, барабанів, використовуючи при цьому спеціальні маски. Під час розкопок археологи знаходять фігурки лялькового театру, який вже тоді був поширений в Індії.

Унікальна Хараппська цивілізація, що проіснувала декілька століть, загинула через якісь невідомі обставини. Останні протоіндійці або тікали від завойовників, від неврожаїв углиб Індостану, або вимирали.

§2. Арійський період у давньоіндійській культурі. Ведична релігійна система Давньої Індії.

У II тис. до н.е. до Індії прийшли завойовники – племена індоаріїв, жерці яких створили велике зібрання священних пісень (гімнів) – “Рігведу”, що і нині теоретично вшановується як найважливіший серед численних релігійних текстів. Якраз тоді, в кінці II – на початку I тис. до н.е. й склався *брахманізм* як своєрідний синтез вірувань індоаріїв (ведизму) та релігійних уявлень попереднього місцевого доарійського населення Північної Індії.

Проблема походження аріїв є однією з гостро дискутованих в історичній науці. Серед різних теорій є й така, котра виводить аріїв з території Подніпров'я. Точно можна говорити лише те, що арії – європейського походження. Звідси вони кількома хвилями розселилися по світу. Одна з великих гілок аріїв пішла на територію Стародавнього Ірану, інша – до Індії (індоарії). Слова «арій», «арія» у перекладі з їхньої мови – санскриту – означає «благородний», «з хорошої родини», «аристократ». Напевно, так називали себе самі арії, щоб виокремити власний етнос з-поміж завойованих автохтонів. Прийшовши на територію Індії, арії принесли з собою такі головні культурні елементи: мову (санскрит), релігію (брахманізм), ведичну літературу, поділ суспільства на варни (що пізніше трансформувалася у кастовий поділ).

Однією з головних давньоіндійських мов стала мова санскриту. Санскрит (буквально – очищена, оброблена, досконала) відрізнявся суворо нормалізованою та уніфікованою граматиною. Вчений брахман (жрець) Паніні, який жив у V-IV ст. до н.е. створив першу в Індії нормативну граматику санскриту. Санскритом написані визначні літературні та релігійні пам'ятки: “Веди” (дослівно – «священне знання») й епос “Махабхарата”. Найдавніша серед величезної за обсягом літератури, що у сукупності складає «Веди», збірка священних книг ведичної релігії “Рігведа” стала теоретичною підвалиною формування оригінальної

духовно-світоглядної системи брахманізму, а через нього згодом дісталась у спадщину й індуїзму – ідейній основі індійської культури.

Основні положення ведичної релігійної системи Стародавньої Індії зосереджені у чотирьох ведичних збірках:

- збірникові релігійних гімнів “*Рігведа*”;
- збірникові тлумачень релігійних текстів “*Самаведа*”;
- збірникові описів ведичних релігійних ритуалів і жертвопринесень “*Яджурведа*”;
- збірникові заклинань і магічних формул “*Атхарваведа*”.

До вед примикав значний масив навколоведичної літератури, представлений наступними збірками: «Брахмани», «Араньяки» та «Упанішади». У «*Брахманах*» містилися правила жертвопринесення та їх теологічне обґрунтування, коментарі міфів і легенд. У них філософськи розроблялися ідеї першопричини світу, походження людини, факторів, що визначають цілісність природних процесів та явищ. У цих текстах аналізувалася ідея єдиного космічного абсолюту – Брахмана. Творцями цієї збірки були жерці.

«*Араньяки*» — тексти для відлюдників (аранья — буквально ліс), які залишали світ, щоб усамітнитися в лісі для пошуку духовних істин. Найсуттєвіша тема «Араньяків» — нове бачення людської особистості, її можливостей і життєвого призначення. Тут уперше сформульоване поняття Атмана. На протигагу безособовому абсолюту Брахману, Атман — це те власне, особисте, своє, в чому виражена сутність живого організму.

«*Упанішади*» (буквально "сидіти біля") — зібрання 108 філософських творів, релігійно-філософських коментарів до “Вед”, тексти, що виникли впродовж тривалого процесу осмислення головних принципів і положень ведичної літератури. Їх інколи називають "ведантою", тобто "кінцем вед".

Центральна доктрина упанішад — розроблення ідеї єдності Атмана та Брахмана. Виходячи з уявлення про безсмертя індивідуальної незнищенної душі (дживи), упанішади стверджують її безперервне перебування в колі перероджень (сансарі). Сутність життя й релігійна мета індивіда — у подоланні кола перероджень і в злитті з Брахманом. Останнє стає можливим тільки завдяки праведній вірі та праведному життю, моральному вдосконаленню, адже у світі панує закон карми. Істина про світ полягає в тому, що він є ілюзією, марою {майя). Людська схильність чи ненависть до нього — то облуда, що призводить до неправильних учинків і породжує коло відплат (карму). Тому той, хто знає істину про буття, повинен уникати хибного світо-відношення й прагнути стану звільнення (мокші). Упанішади є основою всіх ортодоксальних (які приймають авторитет Вед) релігійно-філософських систем Індії.

Завдяки такому переосмисленню ведичних релігійно-міфологічних вірувань брахманізм став новою, своєрідною світоглядною системою, на якій ґрунтується індійська культура. Загальнокультурне значення брахманізму виявляється в усіх подальших культурних надбаннях Індії. Основні сюжети індійського епосу, головні релігійні поняття та уявлення, ряд філософських ідей, навіть деякі соціально-політичні стандарти пов'язані з брахманізмом.

Правового закріплення ідеологія брахманізму набула в VI столітті до нашої ери в "Законах Ману" – першому політико-правовому кодексі індійської культурної єдності, яка переживала процес становлення. Ману, за ведичною міфологією, був прабатьком усіх людей, лише він один вижив після потопу на землі. Від призначеної йому богами дружини Іди й походить рід людський. За легендою, мудрі люди отримали від Ману закони, згідно з якими обов'язково належить усім жити.

У законах Ману віддзеркалюються основні світоуявлення, виводяться обов'язкові норми життєдіяльності й поведінки людей різних каст. Через усі дванадцять розділів і багато сотень статей законів проходить думка про вічність і космічну необхідність кастового устрою людського суспільства й головні завдання людського життя.

«Веди» – документальне джерело еволюції суспільних відносин у Стародавній Індії. Спочатку індоарії жили патріархальною общиною. Індійська община, певною мірою, збереглася до сьогодні. Так само протягом століть, навіть тисячоліть, й «Рігведа» передається брахманами від покоління до покоління з надзвичайною складовою і музичною точністю. Унікальний наступний зв'язок сучасності із найсивішою давниною пояснює безпрецедентну єдність індійського мистецтва в усіх його проявах протягом усієї його історії, і вражаючу стабільність образотворчих канонів персонажів ведійської міфології – багаторуких і багатоголових божеств, їхні дивні, на перший погляд, пози, жести, одяг тощо.

У патріархальному общинному житті складався індійський естетичний ідеал. Це – гармонійно розвинена людина. Ведична заповідь – «Усе є ти» – передбачала резонанс у Всесвіті кожної свідомої людської дії і надавала людині впевненості у житті. Людина відчувала міць общини і цінувала доступні радості існування. Общинник добре працював, добросовісно поминав богів, предків і весело відпочивав. Скульптура і живопис зображують індійського чоловіка фізично міцним, кремезним, іноді черевоугодником, завжди щедрим на кохання. Жінка ж в уявленні індусів мала бути гарною матір'ю і дружиною. Індійський ідеал жіночої краси – високі повні груди, вузька талія, круті стегна.

Релігія брахманізму – політеїстична. Індуси поклонялися тисячам богів. Однак у цьому пантеоні особливо виділялися чотири: Агні – бог

вогню, Індра – бог грому, Сур'ї – бог сонця, Варуна – бог космічного порядку.

Видатною епічною поемою стародавньої індійської літератури є “Рамаяна”, авторство якої приписується поету Валмікі. Складений десь між VI-II ст. до н.е., цей грандіозний епос розповідає не лише про війни та подвиги легендарного героя Рами, а й яскраво змальовує духовне життя та побут Стародавньої Індії. Недаремно “Рамаяну” називають енциклопедією побуту і давніх традицій давньоіндійського суспільства.

В епоху, коли створювалися найстародавніші з величних гімнів, арії досягли вже передодня цивілізації. Їх військова техніка знаходилася на значно вищому рівні, ніж у народів Близького Сходу, їхні школи жерців розвинули племінний ритуал до рівня розвинутого мистецтва, їх поетична творчість набула складної форми і підкорялася суворим канонам.

Але в той же час арії не створили міської культури. Це був народ войовничих скотарів, організованих, швидше, в племена, ніж в царства.

Арії були буйним народом. Вони дотримувалися лише небагатьох табу пізньої Індії й були дуже прихильні до хмільних напоїв. Любили музику, гру на флейті, лютні, арфі, під акомпанемент цимбал і барабанів. Племенами аріїв управляли вожді, які носили титул “раджа” – слово, споріднене з латинським “rex” (король). Раджа не був абсолютним монархом, оскільки правління плем’ям частково здійснювала внутрішня рада небагатьох старійшин та дещо ширші збори голів сімей. Арії розглядали царя як насамперед військового вождя, його не вважали релігійною особою і він не виконував релігійних функцій. Цар – жрець, характерний для деяких інших стародавніх культур, не мав паралелі в давній Індії. Загалом можна твердити, що й давня індійська культура, й культура епохи “Рігведи” внесли свій вклад у формування унікального характеру сучасної індійської культури.

Для її розуміння і насамперед розуміння давньоіндійської культури необхідно знати ту політичну ситуацію, характерну своєю силою і своєю слабкістю, котра була створена в другій половині I тис. до н.е.

Йдеться про імперію Маур’їв, яка мала високорозвинуту систему державної адміністрації, що керувала всім економічним життям імперії, й досконалу організацію секретної служби, сфери діяльності якої охоплювали всі стани, починаючи від вищих міністрів і завершуючи міськими бідняками. Розквіту держави Маур’їв було досягнуто за царя Ашоки (середина III ст. до н.е.). Важливим джерелом інформації про цей час є численні написи Ашоки (так звані едикти), викарбувані на камені за наказом царя. Едикти ці присвячувалися викладенню благочестя господаря й містили повчання до всіх підданих наслідувати в цьому свого владика.

Едикти Ашоки частково нагадують укази ранніх Ахеменідів, але за змістом дуже відрізняються, наприклад, від великих написів Дарія I, що прославляли царя й перелічували всі його перемоги та підвладні йому

народи й племена. Написи Ашоки – офіційні державні едикти і накази чиновникам та підлеглим. Вони містять багато особистого і, напевне, їх первинний текст складав сам імператор. Написи свідчать, що через вісім років після зайняття престолу цар морально й духовно став абсолютно іншою людиною й запровадив нову політику.

Реформа в політиці Ашоки, соціально-нормативною формою якої служили його едикти, мала особливе значення для прискорення економічного розвитку країни, відсталих районів (головним чином Центральної та Південної Індії). Можна виділити три етапи політики Маур'їв. Насамперед вони прагнули обмежити привілеї старовинної аристократії, зосередити в своїх руках фінансове управління та збільшити прибутки державної казни, суворо придушуючи будь-яке незадоволення.

Іншою характерною рисою політики Маур'їв (та багатьох інших царів давньоіндійської держави) було заступництво за нетрадиційні релігії, головним чином за буддизм. Ашока закликав населення поважати не лише спадкоємних жерців – брахманів, а й бродячих проповідників нових учень. Та й власні едикти були проповідями, що склалися під впливом буддизму. Відсутність економічної єдності країни та крихкість її політичного устрою (в окремих місцевостях продовжували правити місцеві династії чи олігархії) сприяли особливій ролі релігійної ідеології. Релігійна політика Ашоки складала основний зміст його едиктів.

Загальноіндійський правитель наполегливо проголошував своє прагнення до завоювання праведністю всього світу. З цією метою він надсилав у сусідні країни спеціальні місії, що мусили проповідувати істинність вчення Будди й доповідати про добропорядність Ашоки (їх успіх виявився у цивілізуючій ролі буддизму для багатьох країн Азії). Ашока, напевне, вважав, що подаючи приклад праведного правління, він зможе переконати сусідів у перевагах своєї нової політики і таким чином досягти морального панування над усім цивілізованим світом. Ані найменше він не відмовлявся від своїх імперських спрямувань, але видозмінював їх відповідно етиці буддизму. Отже, головним змістом реформи Ашоки були людяність у внутрішньому управлінні та відмова від агресивних вимог.

У внутрішніх справах нова політика відбилася на загальному пом'якшенні суворого правосуддя. У написах Ашоки говориться про “дхарму” як про “праведність”. А у правовій літературі вона означала встановлену божеством норму добропорядної поведінки, що мала варіації згідно з станом і кастою. Твори, що дійшли до нас, визнають нарівні із дхармою інші основи закону: договір, звичай і царський наказ. Покладений на царя обов'язок охорони підданих стосувався насамперед охорони дхарми, як її охоронець цар був її втіленням. Починаючи від Ашоки, царі час від часу брали титул дхарма-раджі, який одночасно був епітетом Ями, бога смерті й померлих. Яма й цар підтримували дхарму, “священний

закон”, караючи злодіїв та нагороджуючи праведних. Ашока заявляв, що всі піддані – його діти, енергійно підтримував вчення про ахімсе (незашкодження людям і тваринам), яке на той час швидко розповсюджувалось серед віруючих усіх сект. Він відмінив судові тортури, однак при всьому своєму гуманізмові зберіг смертну кару – її відмінили царі, що правили пізніше.

Миролюбну політику Ашоки швидко забули, царі знову повернулися до загарбницьких походів, які давні авторитети в галузі політичної думки оголошували нормальною діяльністю держави. Історія Індії після маурійського періоду – це історія міжусобиць місцевих династій за панування. Політична єдність Індії (але ніяк не культурна) була втрачена майже на 2 тисячі років.

§3. Варни і касты, їх роль у розвитку культури. Поширення буддизму та джайнізму.

Протягом епохи “Рігведи” викристалізувалися і в певній мірі збереглися до наших днів станово-кастова система. Саме у “Рігведі” вперше теоретично обґрунтовані морально-правові мотиви поділу індійського суспільства на чотири основні стани – варни:

- брахмани – жерці (служителі релігійного культу), досконало володіли санскритом;
- кшатрії – царі, воєначальники, воїни;
- вайшії – купці, землероби, ремісники;
- шудри – слуги, раби.

Слово «варна» означає «колір», «спосіб», «сутність». Варни були древніми соціальними групами, що об’єднували людей, котрі знаходилися на одному щаблі суспільної градації. Вони виникли внаслідок прагнення зміцнити рабовласницький устрій і мали на меті встановити взаємини між родовою аристократією жерців та воїнів з одного боку, і масою вільного населення з іншого, а також взаємини між завойовниками (аріями, котрі хотіли зберегти власну етнічну чистоту) та підкореним населенням (дравідами).

Релігійна ідеологія Стародавньої Індії виробила особливу систему релігійних вірувань, що обґрунтовувала цю древню варнову ієрархію і привілеї трьох перших варн. Згідно з брахманським ученням, лише члени варни брахманів могли виконувати релігійні обряди, вчити людей релігії. Існували спеціальні ступені посвячення в середині брахманської варни. Кожен учень мав проходити суворе учнівство, повністю підкорюючись своєму наставнику (гуру). Лише після тривалого навчання учень отримував право стати жерцем.

За легендою брахмани були створені богами з уст першої людини (Пуруші). Тому їх основним заняттям стало вивчення священних книг,

проповідування релігії та виконання релігійних культів. Звідси й сама назва релігії – брахманізм. Кшатрії були створені з рук Пуруші. Тому вони повинні були воювати та керувати державою, оскільки їм належить сила і мужність. Вайш'ї були створені зі стегон першої людини. Їм належить займатися працею – сільським господарством, ремеслом та торгівлею. Що ж до шудр, то їх було створено зі стоп Пуруші. Тому вони завжди мали знаходитися у бруді і служити трьом вищим варнам.

Згодом була вироблена ціла розгалужена система регламентації життя й поведінки людини залежно від суспільного стану, до якого вона належала. Згідно з нею, законним вважався шлюб лише в межах однієї Варни. Це стосувалося й вибору професії (заняття визначеним для кожного стану ремеслом), побутових стосунків (дозвіл їсти в присутності тільки представників своєї варни) тощо. Результатом тривалого розвитку таких суспільних відносин між людьми, поділеними за походженням, професією, звичаями та законами, став наступний поділ варн на величезну кількість ще більш дрібних груп (каст). Формування каст – це підсумок тисячолітньої еволюції взаємодії різних расових та етнічних спільностей, прошарків населення та професійних груп у єдиній системі культури давньоіндійського суспільства, де утворилася надзвичайно складна соціальна структура. З часом вона дедалі розросталася, завдяки залученню нових етнічних груп та виникненню нових професій. Остаточно кастова система поділу індійського суспільства склалась у період раннього Середньовіччя, зберігаючись із незначними змінами до наших днів.

Наступні після брахманізму релігійні перетворення пов'язані з VI ст. до н.е. Межа цього століття має особливе значення для культурної історії Індії. Цей період став початком бурхливого культурного розвитку. Тоді вперше культурні реалії стародавньої Індії дістали свою історичну конкретність. Саме в цей період індійське суспільство почало формуватися як державний організм. Розпорошені індійські царства через ряд міжусобиць прийшли до імперської централізації. Центр економічного й культурного життя Індії надовго зосередився в басейні Гангу, де сформувалася перша централізована держава Індії — імперія Магадха з особливо яскравим періодом культурного розквіту під час правління династії Маур'їв (IV—III ст. до н. е.). З цього часу культурна історія Індії починає проступати з туману легенд і недостовірних переказів.

Тогочасна Індія – одна з найрозвинутіших країн стародавнього світу з досконалою для свого часу аграрною культурою, розвинутою внутрішньою і зовнішньою торгівлею, з високомайстерним ремеслом. Тут виростають великі впорядковані міста, серед яких особливо уславилася столиця держави Маур'їв — Паталіпутра. В цей час Індія входить у широкі міжкультурні контакти з іншими розвинутими країнами, протистоячи перській державі Ахеменідів, греко-елліністичному світові. Все це сприяє інтенсивним духовним та інтелектуальним пошукам індійського народу.

Головним стрижнем цієї епохи є виявлення нової соціально-культурної сили, що прагне політичного й культурного лідерства. Йдеться про варну кшатріїв – стан воїнів і правителів. Для Індії ведійського періоду характерне панівне становище варни брахманів-жерців, освячене релігійними устоями брахманізму. Але зміни в соціальній ієрархії епохи Маур'їв стосовно кшатріїв передусім потребували релігійно-ідеологічних реформувань. Отже, релігійні пошуки стали нивою нових культурних зрушень і надбань.

Для цього періоду міжусобиць, духовно-релігійних протистоянь були характерні багатство й глибина філософської думки, широта інтелектуального кругозору культурних діячів Індії. Основні духовні зусилля були зосереджені на розробленні ортодоксального обґрунтування брахманістської релігійної системи, з одного боку, і на неортодоксальному реформуванні релігійно-світоглядних засад – з іншого.

У ці часи на основі коментувань і філософських інтерпретацій брахманізму розвивалося шість ортодоксальних філософських шкіл стародавньої Індії. Це – вже згадувані веданта, санкх'я, міманса, йога, ньая та вайшешика. Усі вони тлумачили ведійську істину, аналізуючи теоретичні проблеми дуалістичної природи світу, пріоритету духовного начала, сенсу людського буття, й розробляли засоби практичного досягнення особливого психофізіологічного стану людини, що сприяв би реалізації її релігійно-духовного завдання.

Однак поряд з ортодоксальними школами виникає декілька неортодоксальних релігійних сект, що зазіхають на джерельні засади брахманістської традиції, заперечуючи передусім авторитет вед та ведійської літератури, а також виступаючи проти ведійського ритуалу. Це – буддизм і джайнізм. Обидва релігійні вчення були створені зусиллями не брахманів, а вихідців із варни кшатріїв. Обидва ж проголошували духовну рівність щодо володіння релігійною істиною та обрання шляху індивідуального спасіння, тим самим ігноруючи традиції варн і залучаючи до числа своїх прихильників широкі верстви. Обидва вчення мовою проповідей обрали не санскрит, а пракрити. Обидва критично ставилися до громіздкого брахманістського ритуалу жертвопринесень як до головного релігійного обов'язку віруючих. Однак і буддизм, і джайнізм виходили з основних понять і світоглядних уявлень брахманізму, хоча й новаторськи їх використовували. Така традиційність світоглядних засад навіть для неортодоксальних учень іще раз засвідчує силу консерватизму індійської культури. Але все ж таки буддизм і джайнізм відіграли революційну роль у подальшій долі культури в Індії.

Засновником *джайнізму* вважається Вардхамана з роду кшатріїв, відомий на ім'я Махавіра (великий герой) та Джина (переможець). Він жив традиційним життям тогочасного індійця і в тридцять років покинув дім, ставши аскетом у пошуках духовної істини. Та саме ці шукання привели

його до нових переконань, що лягли в основу нового вчення. Сорокарічним "переможцем пристрастей" — Джиною — повернувся він до рідного краю, аби проповідувати нову істину, яку він пізнав.

Джайнізм виходить із дуалістичного тлумачення буття, де вічними, нествореними й незнищеними початками є джива (душа) та аджива (матерія). Тому метою життя, з погляду Махавіри, є індивідуальне спасіння шляхом вивільнення дживи від матеріального початка. Адже душа, з'єднуючись із матерією, набуває кармічного тіла, тобто приречена до постійних перероджень. Припинення кола перероджень дає бажане звільнення.

Як бачимо, джайни переконані в обов'язковості закону карми, у принципі перероджень, в ідеалі мокши як єдиної гідної мети людського життя. Однак подібність кардинальних положень джайнізму й брахманізму на цьому закінчується. На відміну від брахманізму, який закликав людей звернути всі свої надії на майбутнє життя в його безконечних перевтіленнях і покоритися будь-якій своїй долі в теперішньому житті, джайнізм покладав усі надії на характер і поведінку людини в сучасному її житті, на безперервне її самовдосконалення. Якщо метою душі є звільнення, то окремий індивід повинен бути зорієнтованим тільки на такі дії й етичні норми, котрі сприяють цій меті.

Передусім для адепта джайнізму є обов'язковою жорстка аскеза як засіб протистояння матеріальному світові. Так, джайнський монах не повинен жити довго на одному місці, він блукає по країні в простому одязі, а в деяких джайнських сектах і – зовсім без нього. Голова його не просто поголена: волосся на ній вирване з корінням. Він постійно суворо поститься і нещадно умертвлює плоть. Найвищим подвигом на шляху самоспасіння у джайнів була визнана смерть унаслідок голодування. Вкрай загострена в джайнізмі суворість аскетизму особливо виділяє це віровчення з-поміж інших релігій Індії.

Серед етичних норм, обов'язкових для джайнів, особливу роль відіграє ахінса (незавдавання шкоди живим істотам). В основу цього принципу було покладено уявлення про те, що боги, люди, тварини, рослини або навіть так звані "земні тіла" — усе має душу. Тому необхідно співчувати кожному прояву життя й поважати його існування.

Але у виконанні цієї норми джайни демонстрували перебільшені зусилля. Так, щоб не зашкодити живому, потрібно було проціджувати воду для пиття, підмітати перед собою шлях, не пересуватися й нічого не робити вночі, адже в темряві неможливо контролювати свої рухи. Заборонялася землеробська діяльність тощо. При всій екстраординарності вимог принцип ахіней був і залишається дотепер високоморальною цінністю індійської культури.

Слід підкреслити, що джайнська доктрина орієнтувалася не на формальну культово-ритуальну практику, а на високий етичний стандарт,

де обов'язковими були правдивість, чесність, стриманість у словах, помислах і вчинках. Однак радикальність джайнської релігійної практики, з одного боку, різко розмежувала джайнських ченців і мирян, негативно вплинувши на долю адептів, і тим самим, з іншого боку, перешкодила широкій популярності цього вчення, особливо на ранніх стадіях його існування. Джайнізм серед індійських релігій залишився сектою. Тоді як друге неортодоксальне вчення — *буддизм* — набуло значення однієї зі світових релігій.

Засновником буддизму був представник варни кшатріїв принц Сіддхартха (для сучасників — аскет на ім'я Гаутама, в легендах — Шак'ямуні), котрий на шляху пошуку духовної істини став "просвітленим" — Буддою.

Будда зазіхнув на створення альтернативної доктрини, яка б могла протистояти езотеричній мудрості брахманів, хоча він не відкинув кардинальних брахманістських положень. Просто він не переймався космологічними проблемами, не розглядав проблем сутності буття. Своїм головним завданням Будда вважав проповідь засадничих істин свого вчення, які фокусувалися на індивідуально-етичних проблемах. Буддизм — найбільш етизована релігійна система Індії.

У своїй першій Бенареській проповіді Будда проголосив істину, за якою світом правлять страждання. Тотальність страждань — фундаментальна властивість емпіричного існування. Тому основною метою людини є віднайдення шляхів індивідуального спасіння, вивільнення від страждань. Учення Будди викриває первісну причину страждань. Тим самим буддизм проголошує, що існує можливість звільнення від страждань, і проповідує шляхи й методи досягнення позбавлення страждань. Виголошуючи свої головні чотири істини, Будда фактично всі мирські проблеми виводить із морально-психологічного стану індивіда. Зло, страждання, труднощі життя — результат людської необізнаності (авіди), людських помилкових уявлень про істинне й належне.

Обґрунтовуючи свою доктрину, Будда виходить із традиційних індійських світоглядних уявлень, значно радикалізуючи свої висновки. Так, на відміну від брахманізму, в якому основною метою людини має бути досягнення мокші як стану звільнення й заспокоєності Атмана, індивідуального начала в Брахмані, космічному абсолюті, буддизм критикує саме виокремлення Атмана як ілюзорне виокремлення індивідуального "Я", що спричинює страждання в людському існуванні. Потреба егоїстичного самоствердження в житті породжує безмежність людських бажань, пристрастей. Останні спричинюють постійне хвилювання дхарм, складових частинок усього існуючого, в тому числі й людини. Хвилювання людських дхарм призводить до постійних нових народжень людини, підкоряючи її сансарі (колу постійних перероджень),

прирікаючи її на постійні страждання. Тому вічність і невід'ємність страждань щодо людського життя впливають з егоцентричного світо-відношення.

Єдиним виходом із цього сповненого стражданнями існування, перебігу нових і нових перероджень є з'ясування ілюзорності тих цінностей, потреб, пристрастей, якими традиційно захоплена людина. Зреченням своїх егоцентричних жадань, звільненням від небайдужості до світу, самочинним гасінням життя може бути досягнуто духовного вгамування в істині "ніщо", власне буде досягнуто стану нирвани. Нирвана — ідеал буддійського вчення. Це — стан зникнення всіх пристрастей та бажань, стан абсолютного непорушного спокою, стан блаженства вічного звільнення, припинення колообігу народжень і смертей, це вищий стан духу. Нирвана — кінцева мета людського життя.

Для досягнення стану нирвани необхідно обрати єдино правильний шлях самовдосконалення, так звану "восьмирічну благородну путь". Він охоплює як сфери психічного стану, так і соціально-етичні виміри індивіда. Можливість досягнення блаженного стану нирвани — на шляху подолання авідь (незнання), набуття етично правильного способу життя, що відкривало перед віруючими в буддизмі широкі можливості для спасіння.

Буддизм не сповідував крайнощів аскетизму, він проголошував "серединний шлях" спасіння. Більш того, його вимоги до ченців та мирян були різного рівня, у зрілому ж буддизмі вони оформилися навіть двома окремими напрямками — хінаяною (вузький шлях) і махаяною (широкий шлях). Таким чином, у буддистському вченні поєднувалася концептуальна ідея необхідності відходу від життя та його радощів із проповіддю матеріального добробуту. Якщо ченцям не належало звертатися до земних справ і благ, то миряни, навпаки, мають бути добрими господарями, прагнути матеріального достатку й процвітання. Будда проповідував "повсякденне працелюбство" як моральну чесноту мирян і застерігав проти лінощів.

Буддизм вирізнявся також своєю релігійною терпимістю. Його метою було знищення нерушимої меж між своїми адептами й прихильниками інших релігійних систем.

Завдяки таким своїм якостям буддизм набув широкої популярності у різних верств індійського суспільства, сприяв активізації ролі варни кшатріїв у соціально-культурних процесах тогочасної Індії, стимулював її подальший культурний розвиток. Протягом декількох століть буддизм перетворився з доктрини, що була прийнята невеликою общиною ченців, на поширену релігійну систему.

У III столітті до нашої ери, за царювання Ашоки, буддизм було затверджено як державну релігію, яка відповідала культурно-соціальним потребам свого часу. Більше того, саме завдяки такому високому

становищу в тогочасній індійській культурі буддизм став відомий далекосхідним племенам, які прийшли й завоювали Індію наприкінці I століття до нашої ери. Цар Канішка з племені юач-жи (гунів), котрий протягом певного часу правив країною, був популяризатором буддизму за її межами, в далекосхідних землях. Буддизм у формі махаяни поширився на півдні Індостану й на Цейлоні. Слід підкреслити, що, перетнувши кордони Індії, буддизм став дуже популярним в інших культурах, наприклад у Китаї, у вигляді чань-буддизму, Японії — дзен-буддизму, в Монголії — ламаїзму. В самій Індії буддизм залишився неортодоксальною релігійною системою, яка відіграла суттєву роль у розвитку основних релігійних вірувань індійців — від брахманізму стародавніх часів до існуючого й панівного в сучасній індійській культурі індуїзму.

Виникнення індуїзму було проявом консервативних тенденцій традиційної індійської культури, а з іншого боку — свідченням синкретичних тенденцій культурного становлення багатонаціонального індійського суспільства на шляху єднання. По-перше, релігійна система індуїзму склалася в період пізньої індійської давнини як результат певної реставрації ведійських засад брахманізму після критики його неортодоксальними релігійними вченнями. Внаслідок цього нова релігійна система позбулася деяких недоречностей ускладненого брахманістського ритуалу, але, у свою чергу, поновила традиційний для індійського світогляду численний пантеон божеств, реабілітувала кастовий устрій. Від часів свого виникнення й дотепер індуїзм освячував архаїчні соціальні інституції, звичаї та установи. По-друге, він формувався як синтез ведійських істин, релігійно-філософських розробок і міфології, традиційної не лише для індоаріїв, а й для протомундів та протодравідів, тим самим убираючи всі культурні надбаня, якими володіла тогочасна багатонаціональна Індія.

В період пізньої давнини й у Середньовіччі індуїзм утвердився як панівна релігійна система країни, яка існує й досі у двох головних формах — вішнуїзмі та шіваїзмі. Цей поділ відбувався на підставі шанування одного з численних богів індуїстського пантеону як верховного божества. Так, вішну-їги, або бхагавати, були прихильниками бога Вішну чи однієї з його аватар (втілень) Васудева-Крішни. Для них бог Вішну — основа світу й джерело всього існуючого. Вже в "Бхагавадгіті" — релігійно-філософській поемі епосу "Махабхарати" — Вішну визначається як "всемогутнє божество". Всі інші боги є його еманациєю або втілюють його окремі аспекти.

Вішну вважався доброзичливим божеством. Він постійно трудився заради блага світу й задля цього, за вченням про аватари, час від часу втілювався у світі повністю або частково. Вішну періодично з'являвся серед людей, утілюючися в певні особи (аватари) для спасіння світу від зла. Він був шанований як Гадаухара, Васудева, Говінда. Пізніше його

втіленнями стали міфічний герой Крішна ("Махабхарата"), цар Рама з епосу "Рамаєна" й навіть сам Будда. Спершу вішнуїзм був популярним тільки в Північній Індії в районах Матхури, але пізніше поширився по всій країні.

Прихильники бога Шіви — шіваїсти. Їхній головний бог вів своє походження від ведійського бога Рудри. Його образ сформувався завдяки поєднанню ведійських основ з елементами неарійського міфологічного божества плодючості яке було популярним у протоіндійців. У ведійську епоху Рудра був божеством руйнації, грози, бурі. Це був грізний, страшний бог, що являв собою життєву енергію й караючу зло силу. Водночас він мав і позитивні риси. Так він був довершеним лікарем, владарем лікарських засобів покровителем худоби, хоча й міг її винищувати. Пізніше Рудру перейменували на Самбуку, Шанкару та Шіву. Його вважали милосердним божеством, хоча й жахливим, моха-йогином, що самотньо блукав у місцях спалення трупів одягнений у шкуру, з намистом із черепів, в оточенні диких звірів та злих духів і демонів. Він утілював смерть і неспинний час, які руйнують усе існуюче. Шіва був суворим упорядником світу. Він також вважався покровителем мистецтв, ученості, гультьяйського життя й любовних утіх. Він — бог містичного спокою, що перебуває на горі Кайласа в Гімалаях у постійній медитації, і разом з тим владику танцю (Натараджа). Античні автори вважали Шіву "індійським Діонісом". Шіва був шанованим богом, але не любимим як, наприклад, олюднений Крішна. Однак шіваїзм став популярним нарівні з вішнуїзмом. Особливо багато прихильників шіваїзму було в південних районах Індії.

Окрім Вішну та Шіви, шанувалися й інші боги — Брахма, Індра, Варун, Адітья, Лакшмі, Парваті, зміїний бог Нага, обожнювався Ганг. Серед індуїстів був популярним культ богині-матері Деві. З цим культом пов'язані ідеї тантризму. Він являв собою поєднання монізму, універсалізму й синтетичності вед. Його мета — піднести людину до божественної досконалості, пробуджуючи силу самосвідомості й приховану в ній нервову енергію. З тантризмом був пов'язаний культ такті — породжуючої сили природи, втіленої в образі жінки. Тому прихильники цього культу шанували бога й природу в жіночих образах як втіленнях життєдайної сили. У храмах вклонялися різним богиням — Дурге, Калі, Амбі, Чанді, Деві та іншим. Пізніше тантризм із культом шакті трансформувалася в окултний містицизм і деградував до екстатичної обрядовості.

Різноманітність і багатоманітність культів, що увійшли до синтетичної системи індуїзму, вимагали їх гармонійного поєднання. Фундаментом такого об'єднання стала "Бхагавадгіта". Тут безпосередньо на ниві міфології була зроблена спроба осмислення індуїстського пантеону як єдиного цілого. Вона вилилася в появу "триєдиного образу" (тримурті), що символізував творіння світу, його існування та загибель. Ці традиційні

фази індуїстської космогонії були ототожені з трьома богами — Брахмою (творіння), Вішну (існування), Шівою (руйнування). Так, у поєднанні цих трьох богів відбулося примирення абстрактних уявлень про Абсолют часів упанішад і регіональних божеств сільських общин. Цим був досягнутий компроміс між строгою індійською філософсько-релігійною думкою про непізнаваність бога і народними уявленнями про вшанування втілених богів. Як відгук на таке примирення у віруючих склався культ бхаті — самовідданої, некорисливої любові й вшанування богів.

Процес становлення індуїзму як певного синтезу трансформованого брахманізму з культурами численних етнічних груп стародавньої Індії з моменту створення ідеї тримурті був завершеним. Після очевидної поразки буддизму індуїзм стає основною релігією Індії. Його головні доктрини були переосмислені, з'явилися філософські розвідки вищого рівня, а також доступніші для народу релігійні виклади — пурани. Індуїзм мав тепер широкодоступні форми, на відміну від кастово замкненого брахманізму, і навіть асимілював релігію Будди. Від Кашміру до мису Коморін народ поклонявся індуїстським богам та святиням, що ґрунтувалися на стародавніх божественних ведах. Індуїзм на віки поширив свій вплив майже на всі сфери культури, для якої він став вираженням її самотності, зводом правил повсякденного життя кожного індійця, змістом художньої творчості.

Найвищою з усіх дозволених “священним законом” насолод давні індійці вважали статеву насолоду, що значною мірою зумовлювалось їх характером та уподобаннями, успадкованими від предків – індоаріїв. Тому ще однією характерною рисою староіндійської культури став її еротичний зміст, статева символіка. Навіть сам процес космічного творення розглядався індуїзмом як шлюбний союз бога і богині. Звідси й поширене зображення на стінах храмів божої пари в міцних обіймах, еротична символіка в художніх образах культу бога кохання Ками, запровадження в обрядовість деяких індуїстських сект статевого актів як засобу врятування.

Зі своєрідністю розгалуженої релігійної системи в культурі Стародавньої Індії була тісно пов'язана й оригінальність численних напрямів її філософської думки. Ті філософські погляди, які поділяли релігійне пояснення світу, включались у відповідні філософські системи брахманізму, джайнізму, індуїзму та буддизму. Особливо поширеними й загальновідомими в Стародавній Індії були філософські вчення, що визнавали й раціонально обґрунтовували авторитет священної основи індуїзму – Вед. Їх традиційний список складався з трьох груп, в кожену з яких входило по дві філософські школи, що доповнювали одна одну: санх'я та йога, ньяя та вайшешика, міманса та веданта.

Усі ці філософські погляди відігравали важливу роль не лише в історії культури Індії, а й світової філософії та науки. З ними, зокрема, безпосередньо пов'язані досягнення різних галузей давньоіндійської науки

– математики, хімії, астрономії, медицини та природознавства. Загальновідомо, що індійські вчені ще в далекому минулому випередили деякі відкриття, зроблені європейськими дослідниками лише в добу Відродження або в Новий час. Так, ще до нашої ери в Індії склалися таблиці біноміальних коефіцієнтів, які в Європі отримали назву “трикутників Паскаля”. Видатним досягненням давньоіндійської науки було створення десяткової системи лічби, якою нині користується увесь світ.

§4. Мистецтво Стародавньої Індії.

Художня культура давньоіндійського суспільства була нерозривно пов’язана з традиційними для нього релігійними та філософськими системами. У класичній стародавній літературі Індії це стосується не тільки суто богословських творів, подібних до індуїстських Вед чи буддійської “Тріпітаки” (Тіпітаки), а й міфологічного епосу, релігійної драми та лірики. Про деякі з численних релігійно-філософських напрямів йдеться вже у прадавньому індійському епосі “Махабхарата”, автором якої, згідно з традицією, вважається легендарний мудрець і поет В’яса. Початки створення цієї найдавнішої епічної поеми Індії відносяться до другої половини II тис. до н.е. Згодом до її складу увійшло безліч міфів, легенд, казок й дидактичних (повчальних) оповідань з усної народної творчості. Основна частина “Махабхарати” завершена в IV-V ст. н.е.

Ідеї, характерні для релігійних вірувань стародавніх індійців, повсякденно надихали їх творчість в архітектурі, скульптурі, живописі. Особливо глибокий вплив на будівельне та образотворче мистецтво справили індуїзм, буддизм та джайнізм, які залишили для нащадків високохудожньо створені з металу або каменю велетенські статуї Будди, Брахми, Вішну, Шиви, що й досі викликають подив своїми колосальними розмірами. Яскравим прикладом художньо-образного сприймання світу через духовну призму віровчень цих релігій є фрески *печерних храмів* Аджанти (Додаток 63) та барельєфні композиції вирубаних в скелях храмів Еллори (Додаток 64).

Настінні розписи Аджанти, й насамперед образи “небесних дів”, вражають подібністю з китайськими печерними храмами Дуньхуана. Навіть долі цих історичних пам’ятників напрочуд схожі. Вони були майже одночасно залишені людьми й потрапили до забуття на багато віків. Індійські дослідники угледіли у близькості Аджанти й Дуньхуани не лише буддійські сюжети, а й відбиток давніх взаємозв’язків двох культур.

Скельні храми Еллори вирублені з кам’яного моноліту (як і пам’ятники Петри – стародавнього міста в Йорданії, що втілило в собі риси єгипетської, грецької, римської архітектур). Наприклад, храм Кайласа в Еллорі хочеться назвати одним із чудес світу; адже весь він – від високого цоколя, прикрашеного фігурами слонів та левів у натуральну

величину, до пірамідальних веж – все це вирізьблено з одного цілого каменю протягом 150 років і являє собою не будову, а скульптуру (Додаток 65).

Пам'ятники Еллори характерні тим, що в них суміщаються традиції півночі та півдня Індії. Там створювали храми прихильники трьох релігій – буддизму, індуїзму, джайнізму. Результатом такого сусідства було творче суперництво, що народжувало інтерес не тільки до художніх прийомів один одного, а й до мистецтва інших держав і народів – як близьких так і далеких. Храм Кайласа присвячений індуїстському богу Шиві, але в його барельєфних композиціях можна зустріти образи, що притаманні буддійському мистецтву Аджанти, а також риси більш віддалених культур Західної Азії. Наприклад, стилізовані фігури левів говорять про вплив Давньої Персії, культура якої всотала в свою чергу досягнення архітектури та скульптури Дворіччя Єгипту. Індійське мистецтво не замикалося в собі, а вбирало все цінне, що було створене іншими народами. Воно не боялося ні найстрашніших форм, ні найбільш відчайдушних пошуків – саме це й характеризує завжди велике мистецтво.

Ще одним типом культової споруди, що поширилися в Індії з появою буддизму, були так звані *ступи* (буквально – «поховальна гора»). Ступа – це кам'яна напівсфера, обнесена мурованою огорожею з чотирма ворітьми, орієнтованими на чотири сторони світу, й увінчана квадратною терасою під склом – релікварієм для зберігання культових буддистських предметів (його мощей, належних йому речей тощо). З центра квадратної тераси по осі ступи вгору піднімається шпиль. На ньому нанизані 3 парасолеподібні горизонтальні перекриття, що символізують 3 небесні сфери. Над деякими ступами височіли не 3, а 7 «парасоль», що символізували 7 сходинок із землі на небо. З вістря шпиля, як вважають буддисти Будда піднімається у нирвану, тобто досягає стану відсутності бажань, повного задоволення, абсолютного відокремлення від зовнішнього світу (Додаток 66).

В середині ступи знаходився цегляний стовп, що ототожнювався з віссю світу або стрижнем «світової гори». Релікварій разом із куполом називався «дагоба», що на сході від Індії вимовляється як «*нагода*». Ступа символізувала собою архітектоніку буття, Всесвіт. Одна із стародавніх ступ збереглася в індійському селі Санчі.

Серед пам'ятників архітектури Середньовічної Індії – *палац Тадж-Махал* на березі ріки Джамни, за два кілометри від міста Агра, яке з 1526 по 1707 рік було столицею Монгольської імперії. Тадж-Махал – це архітектурний пам'ятник-мавзолей розповідає про ніжне кохання правителя Шах-Джахана з династії великих Моголів до своєї дружини – красуні Мумтаз Махал. Вийшовши в 1612 році у дев'ятнадцятирічному віці заміж за принца Кхуррама, ставшого потім падишахом Шах-Джаханом, Мумтаз Махал в 1629 році померла, залишивши своєму чоловікові 14 дітей. На згадку про безповоротну втрату красуні-дружини,

матері своїх дітей, Шах-Джахан задумав побудувати небачений за красою і розмірами в Індії палац-мавзолей (Додаток 67).

Будівництво п'ятикупольної споруди мавзолею продовжувалося понад двадцять років (приблизно з 1630 по 1652 рік). Висота Тадж-Махала разом із куполом досягає 74 метрів. У основі пам'ятника лежить квадратна платформа із сторонами понад 95 метрів. На кутах мавзолею піднімаються чотири мінарети.

Стіни Тадж-Махала викладені полірованим мармуром, ззовні в деяких місцях доповнені червоним піщаником. У вікнах і арках – ажурні решітки, склепінчасті переходи прикрашені арабською сув'яззю, яка перенесла на камінь 14 із 114 сур Корану. При будівництві цієї грандіозної споруди були задіяні 20 000 чоловік. Ім'я архітектора, що втілював замисел Шах-Джахана, невідоме. Вивчення архітектурних особливостей Тадж-Махала дозволяє зробити висновок, що в ньому втілювались краші риси середньовічної архітектури Ірану, Середньої Азії разом із монументальним мистецтвом Стародавньої Індії. Тадж-Махал в Агрі став одним із найбільш знаменитих пам'ятників світового зодчества. Мармур стін, агати і алмази, вкраплені в завитки орнаменту, спрямований вгору купол гробниці, яка вдень віддзеркалюється у водах Джамни і переливається вночі у світлі місяця – такий Тадж-Махал, оспіваний сотнями поетів.

Таким чином, культура Стародавньої Індії – це синтез культурних елементів. Культура Індії не тільки всотала досягнення інших культур, а сама не менше віддала іншим світовим культурам. Насамперед, необхідно відзначити, що вся Південно-Східна Азія перейняла велику частину своєї культури з Індії, в цьому регіоні склалися могутні держави з іншими культурами, що залишили такі прекрасні пам'ятники своєї величі, як буддійська ступа Борободур на Яві або шивіатські храми Ангора в Камбоджі. Увесь Далекий Схід зобов'язаний Індії буддизмом, який сприяв формуванню своєрідних культур Китаю, Кореї, Японії та Тибету.

Значний вплив культура Індії здійснила на Захід: Гете й багато інших письменників початку ХІХ століття читали усі перекладені на той час твори давньоіндійської літератури. Починаючи з Гете, більшість великих німецьких філософів були обізнані в певній мірі з вченням індійської філософії. Шопенгауер відверто зізнавався, що він знаходився під впливом індійської думки й дотримувався істинно буддистських поглядів. Моністичні вчення Фіхте й Гегеля ніколи не набули б своєї форми, якби не існувало перекладу Упанішад. У англословному світі помітно виділяється у цьому зв'язку Америка, де Емерсон, Торо та інші письменники Нової Англії жадібно вивчали індійську релігійну літературу, вплинувши у свою чергу на своїх сучасників і послідовників, особливо на Уолта Уйтмена. Карлейль та інші мислителі німецької філософії вплинули на Англію, так само як і американці, через творчість багатьох

письменників кінця XIX століття, таких, як Ричард Джеффсі чи Едуард Карпентер.

Досить тонким та дійовим виявився вплив Махатма Ганді завдяки багатьом друзям на Заході, на яких справили велике враження його полум'яна відвертість та енергія. Його авторитет був значним завдяки успіху політики не насилля у завоюванні Індією незалежності. І наприкінці XX століття на Заході користуються великою популярністю релігійно-філософські концепції Індії, раціоналізовані методи йоги, засоби та ідеї індійського містицизму. Індійська культура і нині як справді великий витвір людської культури викликає відповідні роздуми та хвилювання у людей сучасності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бэшем А. Чудо, которым была Индия / А. Бэшем. – М., 1971.
2. Древние цивилизации / Под. ред. Г. Бонгард-Левина. – М., 1990.
3. Культура Древней Индии. – М., 1975.
4. Кордон М.В. Українська і зарубіжна культура / М.В. Кордон. – К., 2005.
5. Полікарпов В.С. Лекції з історії світової культури / В.С. Полікарпов. – Харків, 1995
6. 100 великих чудес света. – М., 2003.
7. Дмитриева Н.А., Виноградова Н.А. Искусство Древнего мира / Н.А. Дмитриева и др. – М.: Детская литература, 1986. – С. 148 – 171.

Тестові завдання для самоперевірки:

1. За якого періоду в культурі Древньої Індії зародився й поширився греко-індійський стиль, що став виявом елліністичних тенденцій у розвитку індійської культури?
  - a) арійський період;
  - b) протоіндійський період;
  - c) кушано-гуптська доба;
  - d) період династії Маур'їв.

2. Яка спортивна гра зародилася в Древній Індії?
  - a) шашки;
  - b) шахи;
  - c) футбол;
  - d) нарди.

3. Яку назву має давньоіндійська збірка релігійних гімнів, що входить до комплексу ведичної літератури?

- a) Яджурведа;
- b) Атхарваведа;
- c) Рігведа;
- d) Самаведа.

4. Перший політико-правовий кодекс Древньої Індії називався:

- a) закони Ману;
- b) кодекс Хаммурапі;
- c) кодекс Юстиніана;
- d) едикти Ашоки

5. До якої давньоіндійської варни належали царі, воєначальники, воїни?

- a) вайшії;
- b) брахмани;
- c) кшатрії;
- d) шудри.

6. Оберіть рядок, у якому перелічено виключно ті релігії, що зародилися в Індії:

- a) зороастризм, джайнізм, індуїзм;
- b) конфуціанство, іудаїзм, іслам;
- c) даосизм, буддизм, індуїзм;
- d) індуїзм, буддизм, джайнізм.

7. Серед етичних норм якої з індійських релігій особливу роль відіграє ахінса (незавдання шкоди живим істотам)?

- a) джайнізм;
- b) зороастризм;
- c) буддизм;
- d) індуїзм.

8. Яку назву мав найдавніший епос, що виник в Індії?

- a) «Калевала»;
- b) «Шах-наме»;

- c) «Пісня про Роланда»;
- d) «Махабхарата».

9. Яку назву має тип культової споруди Древньої Індії, що являє собою кам'яну напівсферу, обнесена мурованою огорожею з чотирма ворітьми, орієнтованими на сторони світу, й увінчану квадратною терасою під склом для зберігання культових буддистських предметів?

- a) ступа;
- b) печерний храм;
- c) мавзолей;
- d) релікварій.

10. Назвіть місто, де знаходиться знаменитий скельний храм Кайласа:

- a) Агра;
- b) Еллора;
- c) Санчі;
- d) Аджанта.

ГЛАВА 5. КУЛЬТУРА КИТАЮ І ЯПОНІЇ

§ 1. Унікальність китайської культури: світогляд, церемонії, ритуал та етика в традиційному Китаї.

§ 2. Своєрідність мистецтва Стародавнього Китаю: триєдність каліграфії, поезії та живопису.

§ 3. Науковий геній Стародавнього Китаю.

§ 4. Японська культура.

§ 1. Унікальність китайської культури: світогляд, церемонії, ритуал та етика в традиційному Китаї.

Цивілізація Стародавнього Китаю виникла в часи нижнього палеоліту. Археологами саме в Китаї знайдені найдавніші залишки викопної людини (синантропа) разом із примітивними кам'яними знаряддями праці. Природні умови північно-східної частини країни і береги трьох великих рік – Хуанхе (Жовтої ріки) на півночі, Вейхе – на північному заході і Янцзи – на півдні – сприяли появі землеробства. Вирощуючи просо і рис, обробляючи землю дерев'яними і кам'яними знаряддями, люди Стародавнього Китаю створили одну з найдавніших землеробських культур у світі.

Найбільш давнім періодом китайської цивілізації вважається епоха існування держави Шан (Інь). Ця рання рабовласницька держава склалася на межі XV-XIV ст. до н.е. у долині ріки Хуанхе. Її столицею стало велике місто Шан, яке й дало свою назву всій державі та правлячій династії царів. Згодом китайські племена з долини ріки Вей, які у XII ст. до н.е. завоювали цю державу, дали їй особливу назву – Інь, а своєму царству - Чжоу. Епоха Чжоу- період війн і міжусобиць, а потім країну захопили войовничі племена Цінь. Вождь цих племен відмовився від титула “ван” (князь) і вирішив прийняти нове ім'я Шіхуанді (“ші” – означає перший, а “хуанді” – імператор і божественний правитель). Цей імператор поклав початок династії Цінь (221-207 рр. до н.е.) та відіграв величезну роль у формуванні китайської держави, оскільки об'єднав країну, ввівши суворі закони і податки, які розповсюджувались на всіх. При цьому імператорові були встановлені стандартні міри ваги і довжини (бронзові і теракотові чашки для вимірювання об'єму рідин і зерна), бронзові і чавунні ваги. Перший імператор увів єдину грошову систему в усьому Китаї: бронзові монети відрізнялись різноманітністю і мали незвичайну форму. Цінь Шіхуанді ввів також єдиний алфавіт для ієрогліфічної писемності. Примітивне ідеографічне письмо було винайдене в Китаї ще між XII і VIII ст. до н.е. Воно складалось із різних видів знаків. Найдавніші з них – намальовані чи викарбувані на скельній поверхні людські фігури. Шляхом тривалого удосконалення це письмо перетворилося згодом у завершену за своєю формою ієрогліфічну каліграфію, від нього беруть початок ієрогліфи як

комбінації двох чи трьох піктографічних знаків. Ієрогліфи – цей глибоко самобутній витвір китайської культури – свідчать про образне мислення стародавніх китайців, їхню художню уяву, винахідливість, фантазію (Додаток 68).

Під час правління Цінь Шіхуанді була збудована основна частина Великого китайського муру (стіни) для захисту північно-західних кордонів імперії від набігів кочових племен. Довжина Великого китайського муру – майже 4 тис. км., висота – 9 м., ширина в нижній частині – 8 м., у верхній – 5 м. По гребеню муру могли проїхати одночасно 5 вершників. Сучасники вважали її восьмим чудом світу, а самі китайці називали “одним із найдовших цвинтарів у світі” – при її спорудженні загинули чи померли від виснаження понад 400 000 чоловік (Додаток 69).

По всій довжині муру були виготовлені 60 тисяч сторожових веж, які знаходились одна від одної на відстані “двох польотів стріли”. З’єднувались вони між собою товстою відвісною стіною. Китайський мур частково зберігся і до наших днів, залишається найбільшим творінням рук людських. Його видно навіть із Місяця. Вислів „відгородитися китайським муром” дістав переносне значення. Він означає: замкнутися у власному світі, відмежуватися від суспільства, від зв’язків із іншими людьми і народами.

Оскільки давнє китайське суспільство було аграрним, централізована бюрократія насамперед повинна була розв’язувати складні технічні завдання, пов’язані у першу чергу з іригацією та охороною водних ресурсів. Так, саме у Китаї здійснене будівництво найбільшого в світі каналу, яке почалося ще у VI ст. до н.е., продовжувалося протягом майже двох тисяч років і було завершене лише у XIII ст. н.е. Це складна гідротехнічна споруда довжиною понад 1800 км. й шириною від 15 до 350 м з численними пристроями, цікавими способами перекачування та очищення води стала справжнім шедевром світового іригаційного мистецтва.

Династія Хань (206 р. до н.е. – 9 р. н.е.) розпочалась із правління урядового чиновника Лю Бана, який зміцнив систему управління, запроваджену при попередній династії, більше розширив кордони Китаю. Для того, щоб вести документацію і централізувати управління імперією ним була запроваджена державна служба. Ті, хто бажали стати державними службовцями, мусили довго навчатися. Будувалися шахти для видобутку залізної руди і солі. Відкривалися державні фабрики, які виробляли різноманітні товари – від залізних знарядь праці до шовкового паперу. Імператори також контролювали торгівлю на східній ділянці “шовкового шляху”, який з’єднував Європу і Азію.

Династія Тан правила Китаєм у VII-X ст. протягом 300 років (із 618 по 906 рр. н.е.). В цей період мистецтво, ремесла, музика й література отримали подальший розвиток, його називають “золотим віком” в історії

країни. Внаслідок завоювань на півночі – в Кореї і на півдні – у В'єтнамі, а також успішних дій танських військ проти тибетців і тюркських народів на заході кордони імперії розширилися ще далі. В танську епоху на ринках Північного Китаю з'явився чай, який робили із молодого листа кущових дерев, що росли на півдні.

Унікальність духовної культури Стародавнього Китаю значною мірою зумовлена феноменом, відомим у світі як “китайські церемонії”. Це суворо фіксовані стереотипи етико-ритуальних норм поведінки й мислення, які склалися на основі дотримання культу старовини. Специфіка духовного життя стародавніх китайців полягала саме в тому, що перебільшення ними етико-ритуальних цінностей у своїй свідомості й привела до заміни ними релігійно-міфологічного сприйняття світу. Ця деміфологізація та певною мірою десакралізація етики і ритуалу сформували унікальність китайців як носіїв культури. Місце культу богів у їх обрядовості посів культ реальних кланових та сімейних предків. З іншого боку, ті боги, культ вшанування яких зберігся, позбавилися найменшого олюднення, перетворилися в абстрактні божества-символи: Небо, Піднебесна держава і ін.

Особливо важливе місце у китайській духовній культурі посідає **конфуціанство** – етико-політичне вчення філософа-ідеаліста Конфуція (Кун Фуцзи, бл. 551 – 479 рр. до н.е.) про ідеал соціальної гармонії та пошук засобів для його досягнення. Конфуцій створив ідеал абсолютної людини, якій мають бути притаманні гуманність і почуття обов'язку. Учитель Кун походив із збіднілого аристократичного роду. Прожив бурхливе життя: був пастухом, викладав мораль, мову, політику і літературу, в кінці життя досяг високого становища на державному поприщі. Після себе залишив знамениту книгу „Лунь-юй” („Бесіди і судження”). Конфуцію приписується авторство книги „Весна і осінь” („Чунь цю”), складеної у VI – V ст. до н.е. В ній найбільш яскраво відбилася його концепція норм та правил суспільного устрою. В центрі уваги Конфуція – людина в її земному бутті, її взаємостосунки з суспільством, її місце в соціальному порядку.

За Конфуцієм, правила поведінки зводяться до вимог помірності, поваги до інших, особливо старших, гідності та пристойності, виваженості слів та вчинків. Про це говориться у класичному конфуціанському творі „Лі-цзи”, складеному вже на початку нашої ери. В ньому величезна кількість фіксованих правил зібрана в 49 главах. Одному з правителів Конфуцій радив: «Не роби людям того, чого не бажаєш собі, і тоді і в державі, і в сім'ї до тебе не будуть ставитись вороже». Держава, в якій все благополучно, обов'язково принесе людині щасливе життя. Імператор – батько народу, а народ – його діти. Правитель повинен управляти головним чином шляхом морального прикладу, а не з допомогою сили. З метою удосконалення порядку в Піднебесній (стародавня назва Китаю),

Конфуцій висунув умову про розстановку всіх людей в строго ієрархічному порядку. За Конфуцієм управляти – це ставити кожного на своє місце. Це виразилось у його формулі: «Хай батько буде батьком, син – сином, чиновник – чиновником, підданий – підданим, а правитель – правителем. Всі повинні знати своє місце і свої обов'язки, дотримуватися всіх ustalених обрядів, церемоній, правил поведінки». Це положення відіграло величезну роль в долі китайського суспільства, створивши культ професіоналізму і майстерності. Крім того, люди повинні оволодівати знаннями, що у першу чергу, розуміти самих себе. Запитувати з людини можна тільки тоді, коли її вчинки усвідомлені, а з людини „темної” нічого не візьмеш.

Особливо помітно вплинуло конфуціанство на розвиток сімейних відносин, розквіт культу сім'ї та сімейних стосунків. Конфуцій висунув тезу про те, що держава – це та ж сім'я, хоча і велика. Сім'я вважалася серцевиною суспільства, її інтереси перевищували інтереси окремої людини, яка в усьому мусила підкорятися волі старших членів сімейної громади, а надто волі батьків. Підкорення старшим, синівська відданість їм, їхнє шанування були однією з важливих основ соціального порядку в імператорському Китаї. Загалом же в центрі уваги Стародавнього Китаю завжди були суспільство і держава, а не окрема людина. Давньокитайське суспільство жило за принципом: «особисте – ніщо перед державним і колективним». Правильними визнавалися тільки офіційні істини. Це породжувало схильність до догматизму, конформізму, пасивності.

Філософська обмеженість конфуціанства, яке через свою етико-політичну спрямованість, не давало відповідей на питання загально світоглядного характеру викликала до життя такий напрям китайського культурно-релігійного світогляду як **даосизм**. Цей напрям виник у VI-V ст. до н.е., засновником його був Лао-цзи (в перекладі з китайської його ім'я означає „старий філософ” . Основи вчення Лао-цзи викладені в знаменитому трактаті „Дао-дедзін” („Книга про Дао і Де”). Звідси і назва учення – даосизм (ієрогліф Дао буквально перекладається як „шлях”). У центрі даосизму – вчення про великого Дао – всезагальний Закон і Абсолют, що панує скрізь і всюди, завжди й безмежно. Його ніхто не створював, але все походить від нього й повертається до нього. Його не бачать і не чують, воно не сприймається органами чуття, непізнане до кінця. Постійне й невичерпне, без імені і форми, воно дає початок, ім'я, форму всьому на світі. Даосизм набув популярності у народі та прихильності імператорів завдяки проповіді довголіття і безсмертя. Серед рецептів досягнення безсмертя:

- обмеження до мінімуму в їжі;
- фізичні вправи та вправи для дихання;
- здійснення більше тисячі добропорядних учинків;
- вживання пігулок та еліксирів безсмертя.

Основний принцип даосизму „уеєй” – принцип „недіяння” як спосіб досягнення Дао, що означає невтручання в природні процеси, принцип не нанесення шкоди природі. Принцип невтручання немає нічого спільного із пасивною споглядальністю. Принцип не діяння – це таке повне злиття з природнім ходом речей, що відпадає необхідність у спеціальній, підкресленій активності.

У II-III ст. в Китай із Індії потрапляє буддизм. Головне в ньому – те, що пов’язане з полегшенням страждань у цьому житті та зі спасінням, вічним блаженством у майбутньому житті, – сприйняв простий народ. Верхи ж китайського суспільства, й, насамперед, інтелектуальна еліта, почерпнули з буддизму значно більше. На основі синтезу ідей та уявлень, запозичених із філософських глибин буддизму, традиційної китайської думки з конфуціанським прагматизмом, і виникла в Китаї одна з найглибших та найцікавіших інтелектуальних течій світової релігійної думки – дзен-буддизм (чань-буддизм, ян-буддизм). Буддизм проіснував у Китаї майже два тисячоліття, змінившись у процесі пристосування до китайської цивілізації. Він значно вплинув на традиційну китайську культуру, що найбільш наочно виявилось в мистецтві, літературі, архітектурі.

§ 2. Своєрідність мистецтва Стародавнього Китаю: триєдність каліграфії, поезії та живопису.

Значного розвитку набуло в Стародавньому Китаї мистецтво. Цьому великою мірою сприяло створення імператором У-ді (156-87 р. до н.е.) Музичної палати Юефу. Їй ставилось завдання збирати народні пісні. Палата перетворилася на театральне управління. Воно відало виставами, в яких поєднувався спів, інструментальна музика і танці. Музика завжди співіснувала з танцем та акторською грою. Артисти вміли співати, танцювати, копіювати зовнішність, поведінку людини.

Взагалі мистецтво в Стародавньому Китаї сприймалося як універсальний механізм виховання добропорядності громадянина. Це йшло від Конфуція. Він вважав основою виховання пісні, обряди, музику. „Виховання починається з пісень, утверджується з обрядом і завершується музикою”. У Стародавньому Китаї знали 20 музичних інструментів. „Слова можуть обманювати, люди можуть прикидатися, лише музика нездатна брехати”, – так визначалась стародавніми китайцями соціальна функція музики.

Своєрідністю китайського мистецтва є те, що поезія, живопис та каліграфія не знають тих меж, які звичайно поділяють ці види мистецтва. Незалежно від притаманних їм специфічних рис ці три види мистецтва набувають і визначеного природою ієрогліфічного висловлювання. За допомогою одного інструмента – пензлика – вони відображають глибинну сутність буття, „життєвої сили”, що наповнює кожен з цих форм

своєрідною гармонією. Мета китайської естетики полягає в тому, щоб добитися дійсної суті животворних джерел гармонії життя: мистецтва та життя. Як у живопису, так і в поезії кожний штрих, що зображає гілку дерева або персонаж, завжди повинен бути живою формою – саме це прагнення до виявлення суті притаманне каліграфії, поезії та живопису. Але лише живопис об'єднує всі три види мистецтва.

Якщо живопис у Китаї – цілісний вид мистецтва, в якому вірші та каліграфія складають невід'ємну частину творів живопису, відтворюючи гармонію й таїнство світобудови у всіх його виявах, то поезія вважається квінтесенцією мистецтва. Вона перетворює накреслені знаки, що шануються майже як святиня, у звук. А її вище завдання – у поєднанні людського генія з першоджерелами життєвих сил світу. Насичена ідеями конфуціанства та даосизму китайська поезія поєднує розум і відчуженість. Вона прагне проникнути в реальність й передати з усією гостротою дух життя, „невідчутний трепет звуку”, чому сприяє музичність, притаманна багатонаціональній китайській мові.

У Китаї каліграфія підносить графічну красу ієрогліфів. займаючись цим основним у країні видом мистецтва, кожний китаєць заново відкриває внутрішню гармонію власного „Я”, вступає у спілкування із Всесвітом. Не обмежуючись простим копіюванням, каліграф знову пробуджує експресивність руху та уявну силу знаків. Каліграфія мусила бути повним відображенням стану душі, а каліграф повинен був використовувати живописні можливості ієрогліфів, їх образну силу. Ось як описане уміння відомого каліграфа Чжан Сюя, який жив у епоху Тан: „Він охоплює поглядом усе: пейзажі, тварин, рослини, зорі, бурі, пожежі, війни, бенкети – всі події світу й виражає їх у своєму мистецтві” (Додаток 70).

Таким чином, поезія, каліграфія і живопис створили у Китаї триєдину форму, в якій використовуються всі духовні глибини прихильників цього мистецтва.

§ 3. Науковий геній Стародавнього Китаю.

Централізований бюрократичний тип соціального управління в ранній час існування Китайської імперії досить позитивно й головне ефективно впливав на розвиток фундаментальних і прикладних наук.

Славетна китайська медицина протягом трьохтисячолітньої історії досягла багатьох чудових результатів. У Стародавньому Китаї вперше була написана „Фармакологія” (Бень цао), вперше стали проводити хірургічні операції з застосуванням знеболюючих речовин, вперше застосували і описали в літературі методи лікування голковколанням, припеченням та масажем. Стародавній метод лікування за допомогою „кореня безсмертя” жень-шеня надзвичайно популярний у світі і дотепер.

Давньокитайські мислителі та лікарі розробили оригінальне вчення про „життєву енергію” („енергію Всесвіту”, цігун (чі), що, циркулюючи в

організмі, являє собою інтегральну функцію всієї його діяльності, енергії, життєвого тону. На основі цього вчення була створена складна філософсько-оздоровча система „ушу”, що дала початок одноіменній лікувальній гімнастиці, а також мистецтву самооборони „кун-фу”.

Протягом ранньої історії імператорської епохи Стародавній Китай збагатив світову культуру такими важливими винаходами як компас (IV ст. до н.е.), спідометр (III ст. до н.е.), сейсмограф (II ст. до н.е.), порцеляна (III-V ст. до н.е.). Згодом були винайдені книгодрукування (VI-VIII ст.) та порох (X ст.) (Додаток 71). Саме у Китаї вперше у світ винайшли такі морехідні пристрої, як румпель та багатоярусні вітрила, у галузі писемності й книгодрукування – папір і рухомий шрифт (додаток 73), а у військовій техніці – гармати та стремена, що допомагали триматися в сідлі. За династії Тан (VII-X ст.) у Китаї було винайдено механічний годинник.

В галузі математики видатними китайськими досягненнями було використання десяткових дробів та порожньої позиції для позначення нуля, вчислення відношення довжини кола до його діаметра (число „ n ”), відкриття методу розв’язання рівнянь з двома і трьома невідомими. Ще до початку XIV ст. так званий „трикутник Паскаля” (XVII ст.) у Китаї вважався старовинним способом розв’язання рівнянь.

Давні китайці були досвідченими астрономами, вміли вираховувати дати затемнення сонця, вели спостереження за плямами на ньому, склали один із перших у світі каталогів зірок. Як думали давні китайці, зірки можуть розповісти людям про те, що повинно відбутися на землі. У імператора були придворні астрологи, які вивчали зоряне небо, щоб удосконалити методи вгадування майбутнього. Народ вірив, що „син неба” управляє в гармонії із Всесвітом і здатний попередити їх як будуть розгортатися події в Піднебесній імперії найближчим часом. Якщо ж імператор не знав, що чекає його країну, значить він був поганим правителем. До початку XIII ст. до н.е. астрономи уже вели облік затемненням Сонця і Місяця і фіксували появу комет на небосхилі. Пізніше були складені дуже точні каталоги зірок. В одному із захоронень періоду Хань були знайдені тексти, що свідчили, що китайці вже тоді володіли детальними знаннями про такі небесні тіла, як Венера, Юпітер, Меркурій, Марс і Сатурн. Спостерігати за небесними світилами дозволялося лише небагатьом вибраним. Простих людей, які намагалися робити астрономічні інструменти і малювати зірки суворо карали. Для вимірювання зірок давні китайці застосовували армілярну сферу – конструкцію із бронзових кілець, на які були нанесені поділki. Кільця позначали уявні лінії на Землі, такі як екватор і ін.

Спостерігаючи за природою, стародавні китайці помітили, що якщо розмотати кокон шовкопряда, то довжина нитки складе понад сотню метрів. Для отримання шовку стародавні китайці спеціально розводили метеликів шовкопрядів, які відкладали тисячі яєць, з них з’являлася гусінь,

що постійно їла листя шовковиці, міняючи чотири рази оболонку. Через 4-5 тижнів гусінь закручувалася в кокон, який захищав їх від впливу зовнішнього середовища, доки вони не перетворяться в метеликів. Після утворення коконів китайські жінки збирали їх і ошпарювали киплячою водою, щоб розмотати нитки до того, як дорослі метелики, прокусивши кокон, вилетять.

Ще в кам'яному віці китайці розпочали виготовляти шовкову тканину шляхом скручування 6-7 павутинок в одну рівну нитку. Ткачі прив'язували верхні кінці основи (вертикальних ниток) до пояса в себе на талії, а нижні кінці щільно притискали дерев'яною планкою до підлоги і тримали їх ногами. Тканину отримували, переплітаючи горизонтальні нитки з нитками основи. Для виготовлення шматка шовкової матерії потрібно кілька тисяч коконів шовкопряда (Додаток 72).

Окрім пошиву одягу, давні китайці використовували шовк для виготовлення постільної білизни, жіночих сумок і інших речей. На шовковій тканині писали і малювали картини до винайдення паперу. Найтонший розписаний та вишитий шовк китайські імператори дарували правителям сусідніх країн. У Стародавньому Китаї виробництво шовку знаходилось повністю в руках жінок. Дуже довго секрет виробництва шовку зберігався в Китаї, але з часом, кілька століть тому став відомим і в інших країнах. Ханські купці так званим “шовковим шляхом” привозили цей товар на захід, міняли шматок шовку на 360 кг рису. Римський письменник Пліній писав, що пристрасть римських жінок до шовкового одягу приводить у збиток Римську імперію. За династії Тан розвиток шовкоткацтва зумовив такі фундаментальні технічні винаходи, як приводний пас та ланцюгова передача.

Таким чином, давня китайська культура унікальна, мала велике значення не тільки для свого регіону, а й здійснила великий вплив на західну культуру, світову культуру загалом. Видатний німецький вчений філософ Г. Лейбніц був одним із перших, хто визнав значення китайської думки для західної культури. Він вважав, що якби Китай направляв до Європи освічених людей, здатних навчати “меті й практиці природної теології”, то це сприяло б значно швидшому поверненню Європи до її високих етичних норм та подоланню періоду занепаду. Великий російський письменник Л.М.Толстой відчув, що його погляди багато в чому співзвучні з філософією Лао-цзи, певний час навіть збирався перекласти російською “Даодедзін”. Разом із тим не слід забувати, що Китай і Захід взаємно впливали один на одного. В той час як Захід відчував вплив культурної спадщини Китаю, останній переймав наукові та технічні досягнення Заходу, його філософські та художні ідеї. Все це сприяло зміцненню зв'язків і взаємостосунків між культурами світу.

§ 4. Японська культура.

Стародавня японська культура сформувалася в країні, розташованій на островах (близько 4-х тисяч) у західній частині Тихого океану поблизу узбережжя Східної Азії. Ядро її території (372,2 тис. кв. км.) складають острови Японського архіпелагу. Найкрупніші з них Хонсю, Хоккайдо, Кюсю і Сікоку. Територія Японії із півночі омивається Охотським морем, із сходу і південного сходу – Тихим океаном, із заходу – Японським і Східно-Китайськими морями. На півдні Японського архіпелагу, між островами Хонсю, Сікоку і Кюсю, розташоване внутрішнє Японське море.

Японська культура порівняно із китайською культурою молода, і не вплинула, з огляду на особливості географічного розташування, на сусідні культури. Її значення для світової культури полягає в іншому – у її здатності накопичувати впливи інших культур і збереженні власної самобутності. Японію нерідко називають живим музеєм азійських культур. Мається на увазі, що ця країна зберегла багато чого з індійської, китайської та арабської культур, що на материку було втрачено та зруйновано, причому не лише зберегла як археологічну компоненту, а інтегрувала у вигляді цілісної програми поведінки (живої культури). І в цьому відношенні можна вважати, що японська культура певною мірою репрезентує всю азійську культуру: і лицарство арабської культури, і персидську поезію, і китайську етику, і індійське мислення.

Здатність до асиміляції й адаптації знайшла свій прояв на дуже ранніх етапах японського розвитку. Десь усередині I тисячоліття до н.е. на територію японських островів переселилися племена з південної частини Корейського півострова. Вони асимілювали місцеві племена полінезійського типу, сформувавши японську мову й опанувавши культуру вирощування рису та обробки металів (IV-III ст. до н.е.). Період тривалістю 600 років (до III ст. н.е.) називається в японській історичній літературі періодом Яей (за назвою кварталу в Токію), де були розкопані рештки цієї культури.

Здатність до засвоєння іноземних зразків посилилася із створенням державності Ямато (III-IV ст.н.е.), коли на великих територіях виникла однорідна культура. У VII – VIII ст. було запозичене китайське ієрогліфічне письмо, що використовується й тепер для позначення деяких повнозначних слів та їх коренів (разом 1850 знаків). Але з VIII ст. у японців використовується також власна силабічна (складова) система письма для фіксування тих слів, що не позначаються ієрогліфами, і змінних частин слів. Ця азбука, утворена за допомогою скорочення ієрогліфів, називається “*кана*” й використовується у двох варіантах: *катакана* (для запозичених слів) і *хірагана* (для власне японських). Ці дві азбуки слів (“свої” та “чужі”) засвоюються японцем з раннього дитинства, вони використовуються в усіх сферах.

Засвоюючи іноземні досягнення, японці завжди адаптували їх до місцевих умов, через що японську культуру нерідко називають адаптивною. Ця риса зберігається з глибокої давнини до сьогодні. Зокрема, період із IV по VII ст. в японській літературі називається курганним за типом поховань, що сформувався під сильним китайським та корейським впливом. Велике поширення цього виду поховань (виявлено понад 10 тис. курганів) свідчить про схильність населення до такого типу поховальної культури, пов'язаного, мабуть, із дольменами (похованнями у вигляді кам'яного ящика) острова Кюсю. Крім того, побудова споруд курганного типу була пов'язана з місцевими культурами предків і культом Сонця. Богиня Сонця Аматерасу вважається праматір'ю правлячого роду. Серед циклу міфів, присвячених їй, чільне місце посідає оповідання про те, як вона заховалася в небесній печері, і світ занурився у темряву доти, доки боги не зуміли магічними прийомами виманити богиню з її сховища. Богиня Аматерасу, яка утворилася із лівого ока бога-творця, вважається предком усіх імператорів Країни Висхідного Сонця (Страны Восходящего Солнца).

Витоки японського мистецтва сягають V-IV тисячоліття до н.е. Доба неоліту представлена посудинами дзьомон. До III – I тис. до н.е. належать глиняні фігурки (догу), які уособлювали сили природи. Наприкінці I тис. до н.е. виробляли металеві прикраси, зброю, ритуальні дзвони, оздоблені візерунками. Характерними є багатсюжетна і виразна пластика *ханіва* – фігури воїнів, жерців, слуг, тварин, моделі будинків, що ставилися навколо гробниць-курганів як культова огорожа (Додаток 74).

У XVI ст. з'являється такий традиційний різновид доїбної японської пластики, як *нецке*, який по праву вважають візитівкою японського мистецтва. Нецке – це мініатюрний виріб, найчастіше невелика скульптурка, що виконувала роль гудзика, брелка, засобу закріплення на поясі чи окраси на кшталт застібки в японському одязі – кімоно чи косоде (Додаток 75). Повного аналогу в одязі і мові українців нема. В XIX ст. відокремилася від одягу і має також самостійне мистецьке значення, як японська ширма чи особиста, груба порцеляна і кераміка для чайної церемонії. Матеріалом для створення нецке могло бути усе розмаїття сировини Японії – від дерева до порцеляни. Чим заможнішим був володар нецке, тим коштовнішим міг бути матеріал і тим талановитішим був майстер, що його виготовив. Бідні верстви населення носили замість витвору мистецтва – висушеного гарбуза-горлянку, дощечку, мушлю без оздоб. Серед матеріалів нецке – різновиди дерева (також шматки стародавнього скам'янілого дерева і звичний бамбук, самшит, хінокі-кипарисовик японський тощо), різновиди кістки – слонова, моржова, роги тварин (оленя, буйвола тощо), зуби тварин, техніка лаку, метали, порцеляна, нефрит та деякі інші камені, коралі, бурштин, скло.

Особливістю національного одягу японців була відсутність кишень. Необхідність мати при собі дрібні речі і спонукала появу скриньок іро, які носили замість кишень і куди складали ключі, ліки, особисту печатку володаря тощо. Іро носили на особливому шнурку, а в якості противаги йому на поясі слугувало нецке. Один з кінців подвійного шнурка і прикрашало нецке. Воно (як своєрідний гачок) протидіяло висмикуванню і втраті іро під час руху.

Тут і починаються вимоги до нецке. Воно не могло бути дуже великим, дуже важким, повинно було мати отвори-дірки для шнура, не мати гострих чи ріжучих країв. Отвори не повинні були псувати вигляд нецке, віталося, щоби вони були обіграні композиційно. Якщо це було не досить можливо, отвори робили, наприклад, на лобі маски-нецке і вважали їх умовністю мистецтва.

Японці залюблені у мініатюрні побутові речі, тому важко зустріти нецке великого розміру. Великі обмеження у використанні оздоблення одягу, що існували у феодальній Японії, обумовили підвищену увагу до створення нецке і декорування іро. Цікаво, що вони використовувались разом, але інакше оздоблювались і робились з різних матеріалів і в різних техніках. Віталося використання нефарбованого дерева в нецке. Але дерево довго і ретельно шліфували задля гладенької поверхні, вияву його натурального візерунку і приємного відчуття пестити нецке.

В Японії, на відміну від інших регіонів Далекого Сходу, природа не дуже щедра та ще й підступна (то ллється з неба дощ, то накочується на материк гігантська хвиля з океану – цунамі, то виверження вулкану чи землетруси). Тому японці навчилися цінувати спокій і гармонію як у природі, так і в душі. «Очікування щастя важить навіть більше, ніж щастя» – так говорить японська приказка. Японці навчилися будувати економно й доцільно. Основним будівельним матеріалом служать різні породи дерев, у давні часи переважно бамбук. З нього споруджували і споруджують каркасну конструкцію на стовпах, що витримували підземні поштовхи. Стіни були не капітальними, а легко розсувними, із великої кількості перегоронок, обклеєних рисовим папером, без вікон.

Із найдавніших храмових споруд є класичний за характером храм в Ісе, присвячений Богині Сонця Аматерасу (початок I тис.). Споруда являє собою прямокутний об'єм, стелю творять поперечні балки, дах із пресованого очерету (Додаток 76).

З проникненням в Японію буддизму в VI-VII ст. почалося будівництво за китайськими і корейськими взірцями (з орієнтацією з півдня на північ) але з японською специфікою (сейсмостійкістю та відсутністю храмів для моління) буддійських храмів, монастирів і пагод та палаців знаті. Ці величні дерев'яні споруди на кам'яних фундаментах мають високі покрівлі з черепиці або кори, прикрашені червоними, зеленими чи позолоченими деталями, білі тиньковані (поштукатурені)

стіни (монастир Хорюдзі поблизу Нара, початок VII ст.). Його створювали за допомогою корейських майстрів. Храмний ансамбль складається з шести культових споруд і п'ятиярусної пагоди. Горизонтальні маси тримаються на 26 дерев'яних колонах із мурованим цоколем. Обабіч вхідних дверей у нішах містилися статуї охоронців, інтер'єр свого часу прикрашали стінні панно корейського художника Донте. Ансамбль Хорюдзі в подальшому слугував за зразок при спорудженні буддійських храмів (Додаток 77).

Театральне мистецтво Японії має багатовікову історію і характеризується рідкісним жанровим різноманіттям. В ньому зберігаються театральні форми, які виникли на різних етапах історичного розвитку країни і побутували у різному соціальному середовищі.

У VIII ст. виникла в Японії придворна церемоніальна танцювальна дія *бугаку*, яка виконувалась під музику *гагаку*. Під час релігійних свят виконуються ще більш давні синтоїстські містерії *кагура*. Найсуворішою класикою вважається сформований у XIV ст. театр *ноо*, різновид дуже умовної танцювальної опери, де головні діючі особи виступають у масках. Цей театр – втілення естетичних ідеалів військово-феодалної знаті середньовічної Японії. Як інтермедія між п'єсами в театрі *ноо* виконується простонародний фарс – *кьоґен*.

Феодалне місто подарувало японському театру два традиційних жанри, які стали провідними: ляльковий театр *бунраку*, в якому виконуються п'єси *дзьорурі* та всевітньо відомий театр *кабукі* (букв. ка – “пісня”, бу – “танець”, кі – “мистецтво аторської гри”). *Кабукі* вид традиційного театру, виник і склався в XVII – XVIII ст.ст. як театр міського люду. На його сцені правдиво відтворювалося життя середньовічного міста. Поступово засоби його художньої виразності канонізувалися і на сцені запанувала героїчна і романтична тематика. *Кабукі* – особливий вид драми, в якій поєднуються драматичні, танцювальні і музичні елементи. Рухи акторів на сцені і мелодика їх мови узгоджуються за ритмом і характером з музичним супроводом оркестру, який складається із барабанів, флейт і дерев'яних стукалок. Нерідко театральна дія супроводжується співом співака-оповідача. Жіночі ролі традиційно виконуються акторами- чоловіками. В репертуар театру *кабукі* входять переважно старі п'єси в канонічній постановці, нерідко виконуються і п'єси *сінкабукі*, які створені в к. XIX – поч. XX ст. і характеризуються більш реалістичними формами. Провідними акторськими домами в *кабукі* є Ітікава, Накамура і Оное (Додаток 78).

Національну малярську (живописну) школу засновано у XI – XII ст. Малярі розмальовували ширми, стіни будинків, створювали ілюстрації до творів красного письменства. Період інтенсивного розвитку монохромного пейзажного малярства і утворення різних мистецьких шкіл притаманне для XV-XVII ст. Краєвиди малювалися на розсувних ширмах, віялах. Разом із

декоративним настінним малюванням на золотистому чи синьому тлі вони гармонійно доповнювали сувору простоту інтер'єрів японських городян.

Яскравою й національно самобутньою сторінкою японського мистецтва є ксилографія (гравюра на дереві) – *укійо-е*, яка слугувала або театральною афішею, або книжковою ілюстрацією, вітальною картинкою, прикрасою до інтер'єру. Кольорова ксилографія виникла як особливий напрям японського живопису в середині XVII ст., характеризується високою художньою довершеністю і цілісністю стилю. Гравюри друкували великим накладом. Її готували спеціалісти кількох фахів: графік малював композицію, різьбяр різьбив дошки окремо для кожного кольору, друкар друкував на папері. Вишукана і дзвінка гама барв гравюри співзвучна мистецтву Японії загалом. Фундатором японської ксилографії вважають Матабасі, але першим визначним художником японської ксилографії став Х. Моронобу (Додаток 79). Його монохромні або розмальовані від руки гравюри приваблюють сценами із народного буття. Всесвітньо відомим класиком японської ксилографії виступає Кацусіка Хокусай, який створив величезну кількість складних багатофігурних композицій, що представили справжню енциклопедію життя Японії XVIII-XIX ст. Про те, як мислив високе мистецтво сам Хокусай, свідчить його вислів: «Якщо хочеш намалювати птаха, ти маєш стати птахом» (Додаток 80).

Якщо в Європі культура прагне досконалих форм, у яких не було б нічого зайвого, а лише наближення до ідеалу краси на основі принципу “людина – міра всіх речей”, то японське мистецтво спирається на тезу “природа – міра всіх речей”. Цю відмінність легко проілюструвати на прикладі поезії. В японській поезії популярна імпровізація – *хайкай*, яка має два різновиди: п'ятистрофний неримований вірш із 31 складу (5+7+5+7+7), що іменується *танка*, і тристрофний вірш під назвою *хоку*, або *хайку*. Японська поезія впорядковує емоційний світ людини, відтворює картину дійсності, не претендуючи на створення ідеалів, а лише вказує на фрагменти природи, в яких зашифровано Всесвіт. У процесі осягнення краси природи як конкретної даності виникає своєрідна естетична інтуїція, що дає людині можливість осягнути глибинні основи буття й відчутти свою єдність із природою, єдність одиничного й загального за формулою дзен-буддизму: “один в усьому й усе в одному”. Приклади *хоку* видатного японського поета XVII ст. Басьо:

На мертвій гілці
Чорні ворон.
Осінній вечір.

Старий став.
Стригнуло у воду жабеня.
Сплеск у тиші.

В архітектурі японці пройшли шлях від гігантизму до мініатюризації, від релігійності до світськості ритуального типу (будиночки для чайних церемоній – *тясцу*) (Додаток 81). Із традиційною архітектурою

поєднується японський сад, протилежний європейському за своєю ідеєю. Важлива не самотійність кожного дерева і куща, а їх композиція (включаючи каміння), оскільки це втілює певне філософське уявлення, дає можливість у малому й конкретному осягти саму природу як безмежний мікрокосм. Європейці намагаються полічити камені в славетному середньовічному Саду каменів у монастирі Рьоандзі в Кіото. Одні пишуть, що їх там шістнадцять, інші – п'ятнадцять. І цю обставину дослідники японської культури кваліфікують як загальну європейську помилку, оскільки, як пише Л. Громковська у книзі “Сто первый взгляд на Японию”: “Визначеності, підрахункам, логіці – у тому розумінні, в якому ми звикли вживати ці слова – тут немає місця” (Додаток 82).

Таким чином, японська ізольованість від зовнішнього світу (до XIX ст.) була надзвичайно цікавим культуротворчим експериментом. Акумулявавши досягнення культур Стародавнього Сходу, Японія в XX столітті успішно засвоїла західні технології та демонструє надзвичайно високі темпи технічного й економічного розвитку. Японський економіст М. Морісіма, відповідаючи на запитання, чому саме Японія досягла найвищого розвитку капіталізму, вказує на роль неоконфуціанства в цьому. Мається на увазі, що поєднання японсько-конфуціанської етики з сильною державою виявилось важливою умовою формування постіндустріальних відносин, у яких на перший план виходять гуманітарні технології, тобто результати виробництва починають дедалі більше залежати від наявності людей із відчуттям відповідальності за спільну справу. Другою умовою інтенсивного розвитку японської економіки стало демократичне суспільство, яке було створене в Японії після Другої світової війни. Високо оцінені конфуціанською етикою культура фізичної і розумової праці, культ знання та здібностей відіграли істотну роль в економічному розвитку Японії.

Вражаюче культурно-економічне зростання Японії та культурно споріднених із нею країн дозволяє характеризувати XXI століття як “століття Тихого океану”. Однією з причин такого стрімкого зростання є характерна для азіатських культур групова свідомість, готовність людей до самопожертви в ім'я блага групи, до якої вони належать, віднесення на другий план особистих інтересів.

Ефективність дії японської культури обумовлена притаманним їй механізмом запозичення – універсальним принципом, суть якого полягає в тому, що прирощення чужих культурних цінностей відбувається на основі існуючих культурних традицій, але в жодному разі не шляхом заперечення їх.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Древние цивилизации / Под ред. Г. Бонгард-Левина. – М., 1989.
2. Всеобщая история искусств: В шести томах. – М., 1961. – Т.2, кн.2.

3. Куликов В.С. Китайцы о себе / В.С. Куликов. – М.,1989.
4. Конрад Н.И. Очерк истории культуры средневековой Японии / Н.И. Конрад. – М.,1980.
5. Лобас В.Х. Українська і зарубіжна культура / В.Х. Лобас. – К.,2000.
6. Переломов Л.С. Слово Конфуція / Л.С. Переломов. – М.,1992.
7. Поликарпов В.С. Лекції з історії світової культури / В.С. Поликарпов. – Харків, 2005.
8. Наука и история. – Мировая энциклопедия. – М., 2004.
9. Лекції з історії світової та вітчизняної культури. – Львів, 1994.
10. Япония: Справочник. – М.,1992.

Тестові завдання для самоперевірки:

1. Яку добу прийнято вважати «золотим віком» у розвитку Китаю та його культури?
  - a) період Шань-Інь;
  - b) період династії Цинь;
  - c) період династії Хань;
  - d) період династії Тан.

2. Яка релігійно-філософська система Стародавнього Китаю обґрунтувала пріоритет суспільства і держави перед окремою людиною, наслідком чого стало те, що давньокитайське суспільство жило за принципом: «особисте – ніщо перед державним і колективним»
  - a) даосизм;
  - b) конфуціанство;
  - c) дзен-буддизм;
  - d) джайнізм.

3. Які мистецтва в Китаї створили триєдину форму?
  - a) каліграфія, поезія, живопис;
  - b) каліграфія, живопис, графіка;
  - c) каліграфія, поезія, графіка;
  - d) поезія, живопис, графіка.

4. Хто з європейських учених першим визнав значення китайської думки для західної культури?
  - a) І. Кант;

- b) Б. Паскаль;
- c) Г. Гегель;
- d) Г. Лейбніц.

5. Яку назву має винайдене в Китаї мистецтво самооборони?

- a) у-шу;
- b) кун-фу;
- c) самбо;
- d) дзюдо.

6. Як називається різновид японської азбуки кани, що використовується для запозичених слів?

- a) хірагана;
- b) махаяна;
- c) катакана;
- d) хинаяна.

7. Яку назву має багатосюжетна і виразна японська скульптура у вигляді фігур воїнів, жерців, слуг, тварин, моделей будинків, що ставилися навколо гробниць-курганів як культова огорожа?

- a) нецке;
- b) кана;
- c) укійо-е;
- d) ханіва.

8. Яку назву має різновид японської умовної танцювальної опери, де головні діючі особи виступають у масках?

- a) ноо;
- b) кабукі;
- c) бунраку;
- d) бугаку.

9. Хто вважається фундатором японської ксилографії?

- a) Моронобу
- b) Хокусай;
- c) Матабасі;
- d) Куросава.

10. П'ятистрофний неримований вірш із 31 складу в японській поезії має назву:

- a) хоку;
- b) хайкай;
- c) танка;
- d) хайкай.

ГЛАВА 6. КУЛЬТУРА ДАВНЬОГРЕЦЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

§ 1. Періодизація культури Стародавньої Греції. Особливості античної грецької культури.

§ 2. Егейська доба в культурі Греції.

§ 3. Культура героїчного періоду. Давньогрецька міфологія.

§ 4. Освіта, наука, література і мистецтво Стародавньої Греції.

§ 5. Стародавні Олімпійські ігри.

§ 6. Елліністична Греція. Місце античності в історії світової культури.

§ 1. Періодизація культури Стародавньої Греції. Особливості античної грецької культури.

Давньогрецький світ сформувався в період між 3200 і 1100 рр. до н.е., в часи бронзового віку, коли люди розпочали виготовляти знаряддя праці із бронзи – сплава міді з оловом. Перші грецькі общини з'явилися на островах Егейського моря – Кікладах. На материку, в гористих районах Пелопонеського півострова, виникла мікенська цивілізація. Спочатку греки займалися переважно землеробством у долинах рік і на приморських рівнинах. Уже в ранній період греки розпочали будувати кораблі, які були в них головним транспортним засобом. Плаваючи Середземним морем, греки вели торгівлю або воювали з іншими грецькими містами, а пізніше здійснювали далекі подорожі, щоб заснувати нові поселення. Починаючи з VII ст. до н.е., Греція постійно розширяла свої кордони. В V ст. до н.е. Греція стала визнаним лідером Стародавнього світу в мистецтві, науці і філософії, а в елліністичний період грецька модель життєвлаштування й організації влади розповсюдилась на багато інших країн.

Поняття “античність” з'явилося в епоху Відродження. Так італійські гуманісти називали найстародавнішу із відомих на той час греко-римську культуру. Термін “античність” (від лат. «antiquitas» – давнина) вживається у двох змістовних значеннях:

- у широкому розумінні означає – «давній», «стародавній»;
- у вузькому – “історія та культура Стародавньої Греції і Стародавнього Риму”.

Слова «Греція», «греки» також латинського походження. Самі ж стародавні греки від VIII – VII ст. до н.е. називали себе еллінами, а свою країну Елладою.

Антична цивілізація межувала з давніми цивілізаціями Сходу – Єгиптом, Фінікією, Персією і підтримувала з ними торговельні і культурні контакти.

Стародавня Греція цілком справедливо вважається колискою європейської цивілізації. Починаючи з VIII ст. до н.е. вона стала одним із

найінтенсивніших вогнищ духовності у світовій культурі. Цьому сприяло те, що Греція як середземноморська країна розташована на стику Європи та Азії, поблизу Африки. Мореплавання забезпечувало їй інтенсивний інформаційний обмін, взаємозбагачення культур. Сприятливі природні та соціальні чинники позитивно вплинули на розвиток культури. До кінця VI ст. до н.е. греки випередили в царині культури всіх сусідів, зокрема країни Передньої Азії. Останні до того часу очолювали культурний прогрес людства.

У сьогодення органічно вплелися численні поняття, слова, назви, імена, вирази, які дійшли саме з культури Стародавньої Греції. Коли хочуть підкреслити величину предмета, то говорять, що він “гігантських” розмірів. Коли наголошують на величі якоїсь роботи, то кажуть, що вона “титанічна”, і навпаки – незначних і жалюгідних людей називають “пігмеями”. З грецького лексикону походять такі вирази: “панічний жах”, “яблуко розбрату”, “ріг достатку”, “олімпійський спокій”, “лебедина пісня”, “гомеричний сміх”, “ахіллесова п’ята”, “муки Тантала”, “Дамоклів меч”, “Прокрустове ложе”, “Сізіфова праця”, “троянський кінь”, “Сцілла і Харібда” тощо. Із Стародавньої Греції походять такі слова: академія, лицей, гімназія, школа, демократія, деспотія, диктатура, монархія, олігархія, партія, політика, республіка, тиранія, аристократія.

Особливостями культури Стародавньої Греції (в античний період її розвитку) вчені називають:

- **демократизм**, оскільки демократія (з грецької букв. «демос» – народ, «кратос» – влада) як особлива форма правління з’явилася саме в Стародавній Греції. Цей демократизм надзвичайно позитивно вплинув на розвиток і культури, адже вільний грек, повноправний громадянин рідного міста-поліса (міста-держави), мав усі можливості для власного всебічного розвитку; держава заохочувала високий освітній і культурний рівень серед своїх громадян;

- **агоністичний** (з грецької букв. «агон» – змагання, боротьба) **характер** культури Стародавньої Греції. Змагальність виявлялася майже в усіх сферах громадського і культурного життя: політичній та судовій галузях, у спорті, мистецтві, науці; вона сприяла культурному піднесенню Стародавньої Греції, адже конкуренція допомагала здійснювати відбір кращого, життєвішого;

- **гуманістичний характер** (від лат. «humanus» – людина) давньогрецької культури. Визнання людини найвищою цінністю у світі, мірилом усіх речей, повага до гідності та розуму людини. Саме у Стародавній Греції людина вперше у світовій історії відчула себе особистістю, вільною і незалежною;

- **антропоцентричний** (від грецьк. «антропос» – людина) – **характер** давньогрецької культури. Головна тема грецького мистецтва –

людина. Повністю виявити всі можливості людини – така мета мистецтва, поезії, філософії і науки Стародавньої Греції;

- **антропоморфізм** античної культури – перенесення властивих людині рис на природу, наділення людськими властивостями явищ природи, тварин, предметів і фантастичних створінь. Крім того, антропоморфізм передбачає поклоніння богам у людській подобі;

- **катарсичний характер** давньогрецької культури. Термін «катарсис» (з грецьк. букв. – очищення) – введений Аристотелем в античну культуру. Під ним філософ розумів вплив мистецтва на людину: душевна розрядка, очищення від шкідливих пристрастей у процесі співпереживання під час споглядання мистецького твору (трагедії, скульптури тощо);

- **принцип калокагатії** (букв. з грецького «калос» – краса, «агатос» – добро). Мета грецького мистецтва – створення краси, яка рівнозначна добру і мудрості. Створювана мистецтвом ідеальна краса породжує в людині благородне устремління до самовдосконалення. Іншими словами, ідеальна людина в уявленні елліна – це людина, що поєднує в собі тілесну красу й досконалість із внутрішнім духовним багатством душі й інтелекту.

В історії культури Стародавньої Греції дослідники виділяють наступні періоди:

- егейський або крито-мікенський – III – II тис. до н.е.;
- героїчний або гомерівський – XI – IX ст. до н.е.;
- архаїчний – VIII – VI ст. до н.е.;
- класичний – V – IV ст. до н.е. (це доба розквіту античної грецької культури);
- елліністичний – остання чверть IV – I ст. до н.е.

§ 2. Егейська доба в культурі Греції.

Егейська культура – одна з найдавніших цивілізацій Східного Середземномор'я, головними центрами її були острів Крит та місто Мікени у північно-східній частині півострова Пелопонес (звідси й назва періоду – егейський або крито-мікенський). Егейська культура зазнала значного впливу стародавніх культур Єгипту та Передньої Азії, що мало своїм наслідком яскраве образотворче мистецтво та архітектуру. Та за своїм змістом егейська культура була своєрідною і неповторною, принципово відмінною від культури Стародавнього Сходу. Якщо монументальне мистецтво Стародавнього Єгипту, Вавилону, Ассирії прославляло божественність, необмежену владу царів і фараонів, грізну могутність богів, то пам'ятки Егейського мистецтва відтворювали красу природи та людини.

Відкрити світові критську цивілізацію допомогли археологічні розкопки Артура Еванса на межі XIX – XX ст. Мікени ще раніше розкопав

німецький дослідник Генріх Шліман, шукач славнозвісної Трої. Близько 2400 р. до н.е. на острові Крит існувало кілька самостійних міст – Кнос, Фест, Тіліс та ін. Пізніше вони були об'єднані під егідою Кноса в єдине державне об'єднання. Як показують дані археологів, саме в цей час значного розвитку досягла цивілізація: з'явився чотириколісний візок, гончарний круг.

Одна з унікальних ознак критської культури – палаци. Критська цивілізація перебувала в оточенні східних деспотій і, маючи широкі контакти з ними, безперервно відчувала на собі їхній культурний вплив. Однак палацовий стиль вказує на відмінну від Сходу цивільну орієнтацію цієї культури. Серед величних палаців виділявся своїми масштабами і плануванням комплекс у м. Кнос (Додаток 83). Цей комплекс мав назву Лабіринта, включав у себе численні добудови-галереї, басейни, колонади, східці й пандуси, колони з дерева, що розширювались вгору із капітеллю (верхньою, завершальною частиною колони) у вигляді круглого валика і прямокутної плити. Пізніше греки запозичили колону із Кносу для дорійської ордерної системи. Палац був оснащений водогоном та каналізацією, продуманою системою вентиляції та освітлення. На фресках у вигляді фризів чи панелей зображені урочисті процесії, ритуальні танці струнких жінок і юнаків, яскраві квіти, риби, дельфіни, тощо (Додаток 84). Завдяки потужному флоту Кнос панував не лише на острові, але й на архіпелагах та узбережжі Егейського моря, зокрема в частині континентальної Греції.

Критська культура доби свого розквіту – це культура бронзи. Ужиткові й декоративні посудини з Феста, Камареса та Гурії створені з таким артистизмом, шляхетністю і майстерністю, що у мистецтвах Передньої Азії їм не було рівних. Витонченістю позначена дрібна пластика (статуетки богинь із зміями, кози з козеням), обробка каменю, ювелірна справа.

Критська культура не знала релігії, як, наприклад, в Єгипті. У віруваннях критян стійко виявлялися первісні елементи. Поряд зі священними тваринами – биком, змією, левом, грифоном тощо – наявні ознаки хтонічних божеств, тобто поклоніння землі та її життєдайним силам. Тому головні тут – жіночі божества, що асоціюються з Великою Богинею чи Великою Матір'ю (Додаток 85). Храмів критяни не зводили. Центрами культурного життя були палаци, де придворна аристократія проводила час у вишуканих та різноманітних розвагах.

Найдавнішим осередком егейської цивілізації була легендарна Троя, оспівана великим Гомером. Стіни, бастіони, будинки міста створювали єдиний архітектурний комплекс. У першій половині III тис. до н.е. майстри на гончарному крузі виточували посудини химерних форм, що нагадували людські постаті.

Егейська культура мала вплив на розвиток мікенської культури. У материковій Греції на той час утворилися ранньоробовласницькі міста-держави Мікени, Тірінф, Пілос, Орхомен, Фіви, Афіни. На пагорбах Мікен і Тірінфа з т.зв. циклопічної кладки (з великих кам'яних брил) зводились оборонні стіни, палаци й будинки заможних громадян. У центрі Акрополя Мікен – палац із великим двором, а посередині – т.зв. мегарон, що слугував для урочистих зібрань. Пізніше мегарон був запозичений греками для зведення храму в антах. Знаменита Лєвова брама (XIV ст. до н.е.) символізувала могутність мікенських правителів. На скульптурному рельєфі із зображенням двох левиць на брамі – “геральдична” композиція. Хоча мікенське мистецтво, на відміну від критського, й відзначається дещо нижчим рівнем, пластичне мистецтво Мікен і Тірінфу також велику увагу приділяло природі (фрески в Фівах, Тірінфі, Мікенах, Пілосі, мальовані вази), возвеличувало людську силу, могутність і волелюбність.

Близько 1260 р. до н.е. коаліція ахейських племен на чолі із царем Мікен Агамемноном захопила й зруйнувала місто Трою на узбережжі Малої Азії. Події, пов'язані з Троянською війною, становлять основу давньогрецького героїчного епосу.

§ 3. Культура героїчного періоду. Давньогрецька міфологія.

У кінці XII – X ст. до н.е. на Грецію насуваються племена дорійців, під ударами яких гинуть стародавні держави у Мікенах, Тірінфі та ін. Тільки Аттика з центром у Афінах відстояла свою незалежність. На території Греції утворилось тоді чимало незалежних держав, які вели між собою війни. Це негативно позначилось на культурі тогочасної Еллади. Складається враження, що у гомерівський період (так дослідники називають його через те, що саме ці часи описав у своїх славетних творах – «Одіссеї» та «Ілліаді» – Гомер) греки втратили вміння будувати палаци й фортеці з кам'яних блоків, як робили їх попередники у крито-мікенську добу. Майже всі споруди цього часу дерев'яні або зведені з необпаленої цегли. У вазовому розписі панує геометричний стиль. Вишуканий малюнок і колорит критського живопису поступається місцем візерункові з концентричних кіл, трикутників, ромбів, квадратів. Своїм схематизмом і примітивізмом такі «картинки» на вазах нагадують дитячі малюнки. Між ними і величним мистецтвом критських і мікенських палаців лежить прірва. Майже весь гомерівський період пройшов як безписемний.

Однак період культурного занепаду в історії Стародавньої Греції мав тимчасовий характер, після якого наступило нове піднесення в усіх сферах культурного життя. Крім того, дорійці принесли з собою техніку обробки заліза. Наприкінці доби грецькі ковалі навчилися гартувати залізо і виплавити сталь. Активізується будівництво храмів, палаців, серед яких виділявся храм Артеміди в Спарті, що вражав своєю архітектурною пишністю. Цей тип храму зберігся і в наступні періоди історії

Стародавньої Греції. В X – IX ст. до н.е. відбувається формування та розвиток героїчного епосу, який дістає письмового виразу лише в наступних століттях. Греки запозичили у фінікійців алфавітне письмо та зразу ж удосконалили його. Фінікійський алфавіт був консонантним, тобто не мав знаків для голосних звуків. Греки ввели їх, використавши зайві фінікійські букви “алеф” і “хе” для позначення голосних звуків. Так виникли грецькі “альфа” та “епсілон”. Це нове фонетичне письмо мало 24 літери.

Стародавні греки в героїчну епоху поклонялися божествам, що уособлювали різні сили природи, суспільні сили і явища, героям – уявним предкам племен і родів, засновникам міст. Цикли міфів – сказань про божеств і героїв, що виникли в різних частинах Греції, поступово злилися в систему своєрідного міфологічного світогляду. У міфах збереглися нашарування різних епох – від стародавнього поклоніння рослинам і тваринам до антропоморфізму – обожнення людини, уявлення богів в образі молодих, прекрасних і безсмертних людей.

Згідно з міфами, всіма справами на Землі керують боги-небожителі, які поселилися на горі Олімп. Головний бог у них Зевс, бог-громовержець, цар богів і людей. Його дружина – Гера – богиня неба і покровителька шлюбу. Владу над світом Зевс ділить із своїми братами – Посейдоном – богом морів і річок та Аїдом – богом царства мертвих. Покровителькою землеробства, божеством природи вважали Деметру, богинею домашнього вогнища – Гестію. У Зевса, в свою чергу, було багато дітей-богів: Афіна – богиня мудрості, війни; Аполлон – бог світла і мистецтва; Артеміда – богиня полювання, Місяця, покровителька тварин; Гефест – бог ковальства, ремесла. Особливо шанували бога виноградарства і виноробства Діоніса та богиню кохання й краси Афродіту, народжену із світла зірок і морської піни. Торговці, оратори, атлети поклонялися Гермесу. Елліни вірили, що хоча Зевс оберігає порядок і правду в світі, посилає людям радість і горе, все ж долю світу, богів і людей визначають невблаганні богині долі – Мойри. Мойра Клото пряде нитку долі, Лахесіс – виймає жереб, визначає долю людини, Атропос – заносить все до книги долі, перерізає нитку і кладе край життю.

Значне місце у грецькій міфології посідали легенди про героїв – дітей богів і смертних людей. Найбільшою шаною користувався син Зевса Геракл, який звільнив Землю від чудовиськ. Розповсюджені були й сказання про могутнього Персея, переможця страшної Медузи Горгони, від погляду якої усе живе перетворювалося на каміння, про Тезея та ін.

Грецька міфологія була продуктом багатьох поколінь, результатом еволюціонування світогляду від первісного тотемізму, фетишизму, анімізму, магії та хтонічного демонізму до антропоморфізму та героїзму грецьких богів. У грецьких міфах численний сонм богів порядкує світом. Хоча при нагоді вони могли перетворитися на звірів, птахів, рослини,

будь-яке явище природи (дощ, вогонь, вітер) – на все те, що колись, власне, й уособлювали. Тепер же вони стали людиноподібними богами, в прекрасних людських образах, уособлюючи всі пристрасті та марення, якими живе світ, горду свідомість зростання людської могутності.

Грецька міфологія стала найважливішим елементом грецької культури, на основі якої пізніше розвивалася література, філософія, наука.

§ 4. Освіта, наука, література і мистецтво Стародавньої Греції.

Освіта в Стародавній Греції була орієнтована на підготовку вільних громадян, здатних брати участь в управлінні державою. Фізичне здоров'я вважалось такою ж важливою справою, як і успіхи в оволодінні шкільними дисциплінами. Навчання хлопчиків починалося, як правило, з семи років і могло тривати до початку військової підготовки у вісімнадцять років. Освіта була платною. Дівчатка до школи не ходили, їх учили вдома матері. В багатьох сім'ях нерідко наймали спеціальних рабів, яких називали педагогами. Такий раб супроводжував хлопчика до школи, залишався поруч із ним під час уроків і слідкував за його поведінкою і успіхами в класі.

У школі вивчалися три групи предметів: читання, письмо й арифметику дітям викладав учитель-граматик. Музику і поезію грецьким хлопчикам викладав учитель-кіфаред, який же вчив їх грі на лірі, трубі, кіфарі. Діти заучували напам'ять уривки з поем, оскільки освічена людина повинна була цитувати в бесідах великих поетів. Учитель-атлет навчав хлопчиків танцям і атлетиці. На практичні заняття дітей водили в палестру (школа боротьби) або в гімнасій (спортивна споруда, яка призначалась для фізичного розвитку, майданчик для тренувань). Учні брали участь у змаганнях (агонах). Вищої освіти в сучасному розумінні в Стародавній Греції не було.

У Стародавній Греції зародилась більшість сучасних **наук**, зокрема, філософія. Це слово грецьке і означає любов до мудрості. В це загальне поняття об'єднували різні галузі знання, які у давніх греків не були спочатку розчленованими на окремі науки. Першими філософами були вчені, які вивчали всі сторони навколишнього життя. Але пізніше філософія стала спеціальною наукою про найбільш загальні закони розвитку природи, людського суспільства й мислення.

Для грека перше, головне питання, яке займало, хвилювало його розум, було з'ясування першооснови, першопричини світу, розуміння закономірностей його розвитку. Першою на ці питання спробувала дати відповідь іонійська філософія – стародавній матеріалістичний напрямок в грецькій філософії, який виник у іонійському місті Мілеті (Мала Азія) – найбільшому і найрозвинутішому грецькому полісі в Малій Азії (звідси і "Мілетська школа"). Для його представників – Фалеса, Анаксимандра,

Анаксімена – об’єктом роздумів була, насамперед, природа (лат. «natura»); звідси друга назва – натурфілософія).

Родоначальником іонійської та взагалі європейської філософії й науки вважається **Фалес**. Він є першим відомим нам по імені грецьким філософом. Фалес стверджував, що першоосною світу є вода. З неї все виникає і на неї все перетворюється. Він умів уже передбачати затемнення Сонця, відкидав міфологічне розуміння явищ природи, дошукувався в них постійних законів. Фалес зумів вирахувати висоту однієї з єгипетських пірамід за її тінню. Ідеї мілетської школи продовжував розвивати **Геракліт** із Ефесу – грецького міста-держави в Малій Азії, яке знаходилося по сусідству з Мілетом. Геракліта можна вважати основоположником діалектики. Він першим сформулював основні її закони, які в майбутньому стануть центральними в теоріях Г.Гегеля і К.Маркса. Близько 500 р.до н.е. Геракліт виступив із ідеями постійної змінюваності, загального руху і боротьби протилежностей. Якраз вони є причиною оновлення як в природі, так і в суспільстві, основою розвитку. Геракліту належать відомі вислови:” Не можна двічі увійти в одну і ту ж воду”, “Все тече, все змінюється”. За Гераклітом, світ не створив ніхто – ні боги, ні люди. Геракліт вважав, що світ – вічно живий вогонь, який закономірно спалахує і закономірно згасає.

Давньогрецька наука дала світу **Архімеда**, значення діяльності якого важко переоцінити. Народившись у 287 р. до н.е. в грецькому місті Сіракузи у родині придворного астронома Фідія, Архімед навчався в Олександрії, де правителі Єгипту, Птоломеї зібрали кращих грецьких учених і мислителів, а також заснували найбільшу в світі бібліотеку. Після навчання в Олександрії Архімед знову повертається до Сіракуз і успадковує посаду свого батька. В теоретичному відношенні праці цього великого вченого були надзвичайно багатогранні. Основні роботи Архімеда стосувалися різноманітних практичних застосувань математики (геометрії), фізики, гідростатики і механіки. У праці “Параболи квадратури” Архімед обрахував метод розрахунку площі параболічного сегменту, причому зробив це за дві тисячі років до відкриття інтегрального обчислення. В праці “Про вимірювання кола” Архімед уперше обчислив число π – відношення довжини кола до діаметра – і доказав, що воно однакове для будь-якого кола. До цього часу ми користуємося придуманою Архімедом системою назв цілих чисел. Давня легенда свідчить, що одного разу до Архімеда звернувся Гідрон, правитель Сіракуз. Він наказав перевірити, чи відповідає вага золоті корони вазі відпущеного на неї золота. Для цього Архімед зробив два зливки: один із золота, інший із срібла, кожний такої ж ваги, що й корона. Потім по черзі поклав їх у посудину з водою, відмітивши, на скільки ж піднявся рівень води. Занутивши в посудину корону, Архімед встановив, що її об’єм переважає об’єм зливка. Так і була доказана недобросовісність майстра.

Цікавий відзив Цицерона, великого оратора античності який побачив “Архімедові сферу” – модель, яка демонструвала рух небесних світил навколо Землі.” Цей сіракузець володів генієм, якого, здавалось би, людська природа не може досягнути”.

Архімед був пристрасно захоплений механікою. Він перевіряє і створює теорію п’яти механізмів, відомих в його час і названих “простими механізмами”. Це – важіль (“Дайте мені точку опори, - говорив Архімед, – і я зрушу Землю”), клин, блок, безкінечний гвинт і лебідка. Саме Архімеду нерідко приписують винахід безкінечного гвинта, але можливо, що він лише удосконалив гідравлічний гвинт, який використовували єгиптяни при осушуванні боліт.

Загинув Архімед під час блокади Сіракуз: його вбив римський воїн в той момент, коли вчений був захоплений пошуком рішення як вписати кулю в циліндр.

Грецького вченого і філософа *Піфагора* із острова Самос цікавило, що відбувається з людиною після смерті. Він вважав, що після смерті душа переселяється в іншу істоту і народжується знову. Він заснував свою школу – релігійно-філософське братство в Кротоні, на півдні Італії.

Як математик Піфагор створив теореми, якими і нині користуються в геометрії. Він, наприклад, навів доказ теореми про прямокутний трикутник (квадрат гіпотенузи дорівнює сумі квадратів катетів), про використання числа “пі” при обчисленні кола і площі круга. Актуально і до нашого часу звучать слова Піфагора: ”З людьми слід поводитись так, щоб не друзів робити ворогами, а ворогів – друзями”.

Спробу пояснити закони світобудови зробив філософ *Анаксагор* – приятель Перікла, автор книги “Про природу”. Ця книга мала вплив на багатьох пізніших філософів. Анаксагор протиставив матерію духові. Афіняни оскаржили його за безбожність, і він змушений був покинути Інини, де провів більшу частину свого життя.

Анаксагор підкреслював важливість астрономії як науки. На питання, для чого людині краще народитися, ніж не народитися, вчений відповідав:”Щоб спостерігати небо і улаштування всього світопорядку”. Анаксагор зробив висновок, що Сонце являє собою розпечену масу, що Місяць не світить сам, а лише відбиває сонячне світло. Він був першим, хто дав пояснення сонячним затемненням, дійшовши висновку, що затемнення відбувається тоді, коли Місяць опиняється між Землею та Сонцем і загороджує сонячне світло. Пізніше для вчених стало зрозумілим, що важко знайти якусь одну відповідь щодо з’ясування таємниці життя. Тоді філософи звернулися до дослідів над людською діяльністю, зокрема, над етикою, тобто засадами морального життя. Першими філософами, що цим займалися, були софісти (з грецької – учителі мудрості). Найстарший із них за віком *Протагор*, якого в Афінах поважали “як бога” за його мудрість. Але коли він висловив свій погляд на богів, суд звинуватив його

у безбожності, і він мусив утікати з міста. Протагор говорив так: «Про богів я не знаю, існують вони чи ні. Питання темне, а людське життя надто коротке». Говорять, що Протагор був першим, хто вчив, що із будь-якого питання завжди може бути доведено як “за”, так і “проти”.

У софістів уже в Vст. до н.е. досить виразно усвідомлюється антиномія природного і культурного. Згідно з Протагором основа суспільного життя зовсім інша ніж у тварин. Бо людина здатна створювати навколо себе другу природу, зв’язану із умінням, мистецтвом. Софісти першими продемонстрували віру у всесильність освіти, виховання. В духовній, культурно-історичній діяльності вони побачили специфічне призначення людини. Софісти займалися не теоретичними дослідженнями, а практичним навчанням молоді. На перше місце вони ставили такі науки, що могли стати в пригоді юнакам у громадянському житті. Мандруючи по містах, софісти навчали молодих людей мистецтву публічних виступів і суперечок.

Проблеми про статус особи, її етичні та соціальні основи, проблеми морального виховання стали центральними в філософії афінянина *Сократа*, одного з родоначальників діалектики як методу пізнання істини шляхом постановки навідних питань. Він був сином бідного скульптора і сам спочатку займався батьківським ремеслом, служив у війську, був членом народного суду. Пізніше став, як зараз можна сказати, професійним філософом. Сократ не залишив після себе жодного рядка. Він не писав книг, вважаючи, що в них думка мертвіє, стає правилом, а це вже не є знання. Думки свої він висловлював у бесідах із своїми учнями, ніби разом з ними шукаючи істину, підводячи їх до неї за допомогою питань та відповідей. Зі своїми учнями і шанувальниками Сократ зустрічався в палестрах і гімназіях. Навчав він безплатно. Ідеї Сократа були записані його учнями.

Ім’я Сократа стало синонімом філософії, втіленням ідеалу мудреця. Він вірив у силу розуму, вроджену шляхетність людини, закликав до морального самовдосконалення. Сьогодні Сократ оцінюється як ключове явище в межах не тільки античної культури, а й всієї історії західноєвропейського світогляду. За визначенням Цицерона, Сократ “спустив філософію з небес на землю”. Головна його заслуга полягала в тому, що він довів самоцінність людської особи та її самодостатність. Бесідуючи з людьми на ринках і вулицях, Сократ учив їх самостійно мислити, ставитись скептично до себе і усталених штамів свідомості. За Сократом, багатство, знатність, як правило, тільки шкодять людині. Він охоче повторював, що сам він їсть, щоб жити, а дехто живе, щоб їсти.

Філософ вважав, що є одне тільки благо – знання, і одне зло – незнання. На його думку, кожна людина здатна стати добродійною, якщо вона володіє істинним знанням, яке він ставив найвище всіх авторитетів і думок. Першим кроком на цьому шляху є усвідомлення власного незнання.

Сократ говорив: "Я знаю лише те, що я нічого не знаю, і на цю малість я мудріший за інших, які і цього не знають". Шлях до пізнання істини вчений вбачав у самопізнанні – "Пізнай самого себе!" Цей крилатий вислів був перетворений філософом в широку систему поглядів. Думка про те, що людина є метою і одночасно цінністю сама по собі, перевернула уявлення греків про людину, суспільство, державу. Для полісного мислення тодішньої Греції це означало світоглядну революцію.

Сократ вважав, що люди вели б себе добре, якби знали, в чому сенс гарної поведінки. Він закликав людей бути кращими, розмірковувати про правду, добро і зло, нападав на тих, хто відступав від демократії. Він називав себе оводом, що безперервно жалить могутнього, але ледачого коня – афінський народ. Сократ був постійно добродушним і радісним, чим дратував, викликав нападки, його навіть били. Учні обурювались і запитували, чому учитель не відповідає тим же. Сократ відповідав: "Хіба я потягну до суду осла, якщо він мене хвицнув?"

За критику недоліків афінського устрою та людських поглядів противники його ідей звинуватили Сократа в непошані загальноновизнаних богів, у недотриманні релігійних законів, у розтлінні молоді, і несправедливий суд виніс філософу смертний вирок. Вчений власною долею підкріплює свої філософські висновки: коли друзі в ім'я збереження життя наполегливо пропонували йому втечу із в'язниці, він відмовився, мотивуючи це необхідністю дотримуватися закону. В останньому слові на суді Сократ сказав: "Убиваючи людей, ви не позбавляєтеся від осуду. Такий засіб захисту – ненадійний. Набагато кращим є інший засіб: не затикаючи рота іншим, намагатися самому бути якомога кращим". За вирок суду Сократ мужньо випив келих отрути – сік цикути.

Учнем Сократа був визначний грецький філософ і письменник **Платон**. Він розповсюджував думки Сократа, розвинув його вчення, написав "Апологію" – відповідь недругам свого наставника, якого він називав "мудрішим, справедливішим і кращим з усіх людей, яких я коли-небудь знав". Свої ідеї Платон виклав в книгах "Держава" і "Закони". Він вперше в історії філософії створив універсальну ідеалістичну систему. Його вчення – перша на європейському ґрунті різнобічна розробка теорії об'єктивного ідеалізму. Для того, щоб пізнати річ, необхідно розкрити її внутрішній зміст, тобто, ідею. За найвищі ідеї Платон вважав красу, добро, правду. Філософ доводив безсмертя душі, попередне її існування перед приходом на світ.

В 387 р.до н.е. Платон заснував філософську школу. Вона знаходилась на окраїні Афін, в оливковому гаю, який на честь міфічного героя Академа мав назву "Сади Академа". Звідси назва школи - Академія. Стародавні вважали, що могила Академа знаходиться в цьому священному гаю. Академія була одночасно гуртком вчених людей, шукачів філософської мудрості, та своєрідною школою. Тут у вільних бесідах

навчав своїх послідовників сам Платон, а після його смерті це робили його наступники – сколархи.

Найвідомішим із вихованців Платонівської академії став *Аристотель*, який разом із Сократом і Платоном входив до великої філософської тріади античності. Аристотель провів у академії близько двадцяти років. У центрі вивчення перебували філософські, почасти й релігійні проблеми. Але наголос робився на природознавство і математику. Ці предмети тодішні вчені вважали невід’ємною складовою частиною знань. Недаремно при вході до Академії був напис, щоб туди не заходили ті, хто не знається на математиці.

Платонівська академія була відома в усьому античному світі і діяла впродовж дев’яти століть. В 529 р.н.е. її закриття, як і інші філософські школи в Афінах, візантійський імператор Юстиніан. Він визнавав ці школи політично небезпечними.

У Стародавній Греції вперше виникла нова галузь знань – історія. У V ст.н.е. активно починає розвиватись грецька історіографія. Першим, хто започаткував літописно-описову форму вивчення суспільства, був грецький історик *Геродот*. Народився історик в малоазійському давньогрецькому місті Галікарнасі (сучасний Бодрум у Туреччині), розташованому на мальовничому узбережжі Егейського моря. Але духовною батьківщиною Геродота стали демократичні Афіни. Тут він потоваришував із афінським стратегом Періклом, філософом Протагором, поетом і драматургом Софоклом.

Заслугою Геродота стало розуміння того, що історичні події не можна змальовувати, коли не знаєш країни, де вони відбувалися. Тоді у пошуках джерел історик обійшов майже півсвіту. Він побував у Вавилоні, Фінікії, Ассирії, Македонії, в грецьких містах сьогоденної Лівії та Південної Італії, в Єгипті, Північному Причорномор’ї, де довго жив у грецькій колонії Ольвії в дельті придніпровського лиману. Геродот досконало вивчив і саму Грецію.

В Афінах Геродот закінчив писати свою роботу під назвою “Історія”, яка дійшла до нашого часу. Слово “історія” грецького походження. Зміст його близький до слова “дослідження”. Вчений присвятив себе тому, чим до нього не займався ніхто. “Щоб події з плином часу не пішли в забуття, щоб жили у віках славні, великі й гідні подиву діяння як еллінів, так і варварів...”. Геродот вирішив їх записати. Його метою було розповісти про боротьбу грецьких країн з Перською державою. Але завдяки широкому підходу до цього завдання його твір став розповіддю про історію греків, стародавній світ загалом. Багато уваги історик приділяє життю, побуту, звичаям різних народів, їх легендам, обрядам, описує природу, тваринний і рослинний світ. Геродот також подав докладні відомості про воєнні дії персів проти скіфів, він принагідно описує звичаї та вдачу степовиків.

Учені, вивчаючи стародавню історію України, й досі звертаються до Геродота.

Історія Геродота посідає особливе місце у становленні європейської науки. Вона є першою з відомих нам пам'яток історичної думки, першим історичним твором у власному розумінні слова і водночас першим зразком художньої прози. Праця увібрала в себе історичні, географічні та етнографічні знання свого часу і підняла їх на більш високий рівень.

Геродот вперше для Греції створив цілісний, закінчений систематичний детальний виклад історичних подій. Такої панорамної історичної праці до Геродота ніхто раніше не створював. Він був одним із перших, хто застосував порівняння історичних фактів і розглядав їх як сплетення взаємопов'язаних подій. Греко-перські війни історик аналізував як послідовно пов'язані між собою явища. Він розпитував учасників військових походів, щоб мати цілком вірогідне уявлення про події. Принцип, за яким створено "Історію", Геродот сформулював так: "Я мушу записати все, що розповідають, але не зобов'язаний всьому вірити". Дуже важливо те, що він вважав за потрібне не лише розповісти про історичні події, а й розмірковувати про них, прагнути їх зрозуміти і витлумачити, знайти в них пояснення сучасного і майбутнього.

Римський політичний діяч і оратор, письменник Цицерон влучно визначив значення творчого подвигу видатного грецького вченого, назвавши його "батьком історії", тобто родоначальником історії як науки, першим істориком у Греції й у всьому світі.

Закінчити свій твір "Історію" Геродот не встиг, хоч працював над ним, як гадають, майже все життя. Розповідь в "Історії" обривається 478 р. до н.е. Геродот – перший історик, який в середині V ст. до н.е. виступив з публічним читанням своєї історичної праці.

Великим істориком античності був **Фукидід**. Він написав "Історію Пелопоннеської війни" (у 8 книгах). Фукидід сам брав участь у Пелопоннеській війні, виступав проти Спарти як стратег афінського морського флоту, а також користувався розповідями тих, хто добре її пам'ятав. У 424 р. до н.е. афіняни послали його на допомогу місту Амфіполіс, але він запізнився і місто дісталось ворогам, за це його засудили до вигнання з Афін і він мусив виїхати до Фракії, де й написав історію Пелопоннеської війни. Фукидід-історик вперше застосував науково-критичний метод, зробив спробу розкрити причинні зв'язки подій і тим самим сприяти росту політичних знань. Фукидіда відрізняє глибина політичного аналізу і об'єктивність. Він першим із істориків почав використовувати в дослідженнях історичні документи. Вимоги Фукидіда до історичної розповіді – максимальна точність та перевірка кожного факту.

В період класичної Греції значний прогрес помітний був у галузі медицини. Центральне місце займала тут постать видатного лікаря античного світу, реформатора медицини **Гіппократа**, якого ще

справедливо називають “батьком медицини”. Він – перший лікар, ім’я та праці якого збереглися до наших днів. Лікарем він був потомственным. Члени його родини мистецтвом лікування займалися з покоління в покоління. Вважають, що Гіппократ відносився до сімнадцятого покоління потомственных лікарів. Першими його вчителями були батько – лікар Гераклід, і мати – акушерка-повитуха Фенарета. Двадцятирічним юнаком для поповнення своїх медичних знань та удосконалення мистецтва лікування Гіппократ виїжджав до Єгипту. Через декілька років він повернувся в Грецію на рідний острів Кос, багато років займався там лікарською практикою, заснував школу з вивчення медицини. Він склав опис усіх відомих тоді хвороб і вказав, як потрібно їх лікувати. В кінці життя переїхав у Фессалію (історична область на сході Греції), де і помер.

Гіппократ вважається основоположником наукової медицини. На відміну від інших лікарів стародавнього світу в основі лікувальної роботи Гіппократа було систематичне і всебічне спостереження за хворими. В своїх книгах із лікування він розглядав організм людини як єдине самостійне ціле, всі частини якого взаємно пов’язані між собою. Гіппократ вимагав від лікарів підходити до хворого індивідуально, лікувати не хворобу, не окремих орган, а хворого, підтримувати і активізувати захист сили самого організму, використовуючи при цьому природні засоби: дієту, гігієну, свіже повітря. Гіппократ розробив правила поведінки лікарів, оскільки вважав, що вони повинні дотримуватися особливих етичних норм, які лягли в основу “Клятви Гіппократа”. В ній особливо підкреслюється обов’язок лікаря не нашкодити пацієнту, входити в будь-який будинок заради користі хворому, не розголошувати медичну таємницю. Зберегло своє значення і для нинішньої науки вчення Гіппократа про чотири темпераменти (сангвінік, флегматик, холерик, меланхолік). Гіппократу належить відомий вислів: ”Життя коротке, а мистецтво вічне”.

До нашого часу зберігся збірник медичних праць Гіппократа, відомий під назвою “Кодекс Гіппократа”. До його складу відносять різну кількість праць – від 53 до 72. Раніше вважали, що всі ці твори належали Гіппократу, але тепер доведено, що йому належить не більше ніж 10 праць. Медична термінологія “Кодексу Гіппократа” є основою наукової медичної термінології всіх народів. Звідти взято такі терміни як хірургія (букв. рукодія), педіатрія (лікування дітей), психіатрія (лікування душі), офтальмологія (учення про очі), неврологія, терапія, пневмонія, плеврит, гепатит, епілепсія і ін.

В історії Стародавньої Греції VIII-VI ст. до н.е. позначені великими змінами в господарстві, суспільному ладі, культурі. Розвиваються невеликі держави-поліси, до складу яких входили міста з навколишніми ділянками та поселеннями землеробів. На узбережжях Середземного та Чорного морів утворились численні грецькі колонії, що сприяло розвитку

торгівлі, поширенню контактів з іншими народами, знайомству з їхніми культурами.

Значного рівня розвитку досягла в архаїчну епоху давньогрецька **література**. Серед провідних її жанрів – епічна поезія. Одним із найбільших здобутків є твори легендарного поета **Гомера** “Іліада” та “Одісея”. Ці поеми присвячені Троянській війні та опису пригод одного з учасників війни – Одісея під час його повернення з Трої до рідної Ітаки. Вони були відомі кожному грекові, вивчались у школі, служили скарбницею сюжетів для митців, були своєрідним кодексом античної моралі.

Поряд із героїчним епосом Гомера до літературних надбань доби архаїки належить дидактичний епос **Гесіода**. Найвідоміший твір поета – поема «Теогонія» («Родовід богів»). Вона містить космогонічні погляди греків про виникнення Всесвіту і своєрідний «реєстр» грецьких богів.

Досягла розквіту й лірична поезія. Її найяскравіші представники – поети Анакреонт, Алкей та Сапфо. **Алкей** – давньогрецький ліричний поет, представник монодичної лірики, народився і жив на острові Лесбос. Сучасник Сапфо, найвидатніший поруч з нею еолійський поет. До нашого часу дійшло кілька віршів Алкея часів громадянської війни, у яких поет закликав до повстання і боротьби з демосом і Піттаком (т. зв. «Пісні заколоту»). Ще до Алкея лесбоські поети, використовуючи місцеві народні пісні, ввели в монодичний мелос низку нових поетичних прийомів і розмірів. Алкей продовжив цю традицію і залишив т. зв. «алкеєву строфу» — чотиривірш із складною ритмікою, що пізніше зажив чималої слави. Алкеєм був також написаний ряд чудових гімнів, присвячених давньогрецьким богам Ероту, Гермесу, Афіні, Гефесту й Аполлону. До нас дійшли невеличкі їхні уривки, гімн до Аполлона докладно відомий з прозового переказу. Навіть у ньому вражає тонке й проникливе відчуття поетом природи. Пізніші покоління цінували Алкея як одного з найвидатніших ліриків Еллади.

Сапфо́ (Сафо, 630 до н. е. – 570 до н. е.) – давньогрецька поетеса, представниця монодичної пісенної лірики. Уродженка острова Лесбос, міста Мітіліні. Перша в історії літератури оспівувала чуттєву любов між жінками, їй приписують оспівування лесбійської любові. Була засновницею та начальницею «Дому Муз» при храмі Афродіти, гуртка знатних дівчат, яких навчала музиці, віршуванню й танцям. У центрі її лірики – теми любові, ніжного спілкування подруг, дівочої краси. Вірші відрізняються метричною розмаїтістю, за ім'ям Сапфо отримали назву сапфічна строфа.

Сапфо створювала поезії у жанрі меліки (пісенної лірики). Її високо цінували митці античної доби, давньогрецький філософ Платон назвав десятою музою, римські літератори Катулл та Горацій її наслідували. Розповідають, що Солон – знаменитий реформатор VI століття, почувши

вірші Сапфо, сказав, що не хоче помирати раніше, ніж вивчить їх напам'ять.

На острові Лесбос карбували монети із зображенням поетеси. Пісні її співали в усіх еллінських землях. Лірика Сапфо мала великий вплив на Евріпіда, в п'єсах якого вперше в давньогрецькій драматичній поезії показано муки і шал кохання. Образ поетеси часто зустрічається у творах живописців, скульпторів, романістів, драматургів. Згодом її перекладатимуть Іван Котляревський та Іван Франко, Агатангел Кримський. Не обходять її й сучасні перекладачі.

Спадкоємцем Алкея та Сапфо став поет *Анакреонт*. В Афінах він користувався величезною популярністю. На Акрополі була встановлена статуя поета. На кількох монетах Анакреонт представлений з лірою в руках, іноді сидячи, іноді стоячи. Вірші Анакреонта, написані на іонійському діалекті грецької мови, призначалися для сольного співу чи декламації у супроводі музичного інструменту (ймовірно, ліри, звідси говорять про «лірику» Анакреонта). На відміну від творчості Алкея і Сапфо, тон віршів Анакреонта світський, дотепний, часто глузливо-іронічний.

У VIII – VI ст. до н.е. у Стародавній Греції відбувається піднесення **образотворчого мистецтва та архітектури**. Для стародавнього грека гармонія, міра були не лише вихідними естетичними категоріями, але й принципами будови Космосу. Гармонійність була ще й критерієм людської краси. Грецький принцип калокагатії – єдності красивого, мудрого й доброго в людині й донині є важливим принципом художньої творчості.

Гуманістичний ідеал був притаманний усім видам мистецтва. Зокрема, в античній архітектурі розміри споруд та їх частин були домірні людині. Тому вони не пригнічували людей, а викликали в них упевненість у власних силах та життєрадісність.

Для VII ст. до н.е. характерне зростання міст і значний масштаб будівництва, з'являються перші споруди з каменю. Основним видом архітектури залишається храм. Найістотнішою рисою конструктивної схеми була наявність опори у вигляді стовпа – колони і горизонтальної балки – архітрава. Колона і всі елементи, пов'язані з нею, мали певну композицію, порядок взаємовідношення частин, що загалом дістало назву **ордеру**. В період архаїки виникають два ордери – *доричний* з його мужніми пропорціями і формами, в яких чітко простежується виникнення їх із конструктивних прийомів дерев'яного будівництва, та *іонічний*, форма якого також походить від конструктивних прийомів, але більш мальовнича та витончена. Характерна особливість іонічного ордеру – легкість, стрункість, декоративність. Не випадково греки порівнювали колони доричного ордеру з могутнім воїном, а іонічного – з чарівною дівчиною. Вже пізніше, у класичний період, сформувався третій грецький

архітектурний ордер – **коринфський**, що відзначається ще виразнішою вишуканістю та пишністю (Додаток 86).

У грецькій архітектурі гармонійно поєдналися досконалість конструкцій з довершеністю художніх форм. Доричний ордер формувався в Пелопонесі, Сицилії й південній Італії, іонічний – в Аттиці, Малій Азії і на островах Егейського моря.

В архаїчну епоху формується давньогрецька храмова архітектура. Найдавніший тип храму – **храм в антах**, прототипом якого став запозичений мегарон із Мікен. Такий храм мав прямокутну у плані форму, його прикрашали дві колони перед головним входом. Протягом архаїчного та класичного періодів сформувалися провідні типи грецьких храмів:

- **простиль** – прямокутний храм у плані з чотирма колонами біля головного входу;
- **амфіпростиль** – колони підтримують портик перед головним входом і такий же портик розташовується з протилежного боку храму;
- **периптер** – колони оточують прямокутний храм з усіх боків, утворюючи круговий портик; саме цей тип храму був найпоширенішим у класичну епоху;
- **диптер (подвійний периптер)** – найскладніший тип грецького храму, коли будівля з чотирьох боків підтримується двома рядами колон (Додаток 87).

Найпоширеніший тип храму – периптер, у якого колони розташовані навколо споруди. Серед ранніх пам'яток доричного периптеру – храм Гери в Олімпії з дерев'яними колонами, храм Посейдона в Пестумі, храм Аполлона в Коринфі. Іонічні мармурові храми цього періоду, наприклад, храм Артеміді в Ефесі, були розкішні за оформленням. Останній будувався протягом 120 років і мав розміри 110 × 55 м. За типом храму він являв собою диптер зі 112-ма колонами, висотою 18 м кожна. Ще 31 колона прикрашала храм усередині. Всі колони були мармурові. Храм Артеміді в Ефесі відомий тим, що є одним із сімох чудес світу, а також тим, що його намагався спалити марнославний Герострат (Додаток 57).

У скульптурі цього періоду основне місце посідає зображення людини. Грецькі художники намагаються оволодіти правильною побудовою тіла людини, навчитися передавати рух. Найбільш типовими були юнацька атлетична оголена фігура (**курос**) та жіноча одягнена (**кора**), зображені в урочистій позі, з чітко вираженими пропорціями тіла, старанними зачісками і сяючою усмішкою на обличчях з великими очима. Ці зразки грецької скульптури досить недосконалі пропорційно, статично одноманітні, фізіонімічно типізовані зображення, що мають явні східні перебільшення окремих деталей. Але це вже захоплений гімн людській тілесній довершеності. Спочатку грецькі скульптори вирізували свої витвори з дерева, у 30-х роках VII ст. до н.е. вони різьбили статуї та

рельєфи з м'якого вапняку, а в першій половині VI ст. до н.е. застосовували мармур і бронзу (Додаток 88).

Живопис цього періоду головним чином відомий нам із вазового розпису, в якому досягається життєвість, природність. Протягом усього VI ст. до н.е. панує **чорнофігурний розпис**: на терракотовій поверхні глиняного посуду чорним лаком зображувалися фігури, а складки одягу продряпувалися по лаку. Найбільш відомими майстрами цього виду живопису були Амасіс і Ексекій з Аттики. Одним із найкращих творів Ексекія є амфора із зображеннями Ахілла, Аякса, Кастора і Полідевка. В кінці VI ст. до н.е. виникає **червонофігурний розпис**, коли фігури залишаються в кольорі глини, а фон чорнолаковий. Нова техніка створила можливості для більш тонкого промальовування складок одягу, волосся, орнаменту. Одним із найкращих майстрів керамічного розпису цього стилю вважається афінянин Євфроній. Розпис на кратері “Боротьба Геракла з Антеєм” вражає не тільки досконалістю, але й глибокою емоційністю (Додаток 89).

Рубежем в історії Стародавньої Греції стали греко-перські війни (500 – 449 рр. до н.е.). Ними закінчується період античного поліса – архаїчний і починається період розквіту – **класичний**. Перемога греків у греко-перських війнах, остаточне оформлення класичного рабовласництва, розвиток полісної демократії сприяли піднесенню економічного і політичного життя Греції в V ст. до н.е. і розквіту грецької культури. Її центром стали Афіни, особливо під час правління Перикла. Перикл (близько 490 – 429 рр. до н.е.) мав чудову освіту (серед його вчителів був філософ Анаксагор, теоретик музики Дамон). Далекоглядний політик, хоробрий воїн, блискучий оратор, він намагався не лише зміцнити демократію, посилити військову та політичну могутність Афін, а й перетворити рідне місто на центр просвіти і культури всієї Еллади. Його оточували найвидатніші люди того часу: історик Геродот, трагік Софокл, скульптор Фідій. Завдяки своїм чеснотам Перикл став дуже популярним серед афінського демосу (народу), котрий обирав його на посаду стратега протягом 15 років.

Периклові вдалося зробити демократію реальною для кожного громадянина афінського поліса. Всі вільні громадяни Афін мусили брати участь у полісному та громадському житті. Громадянськими обов'язками були участь у загальнодержавних святах, військова служба, повинності для багатих громадян (утримання за свій рахунок військового суду, підготовка театральних вистав тощо). Правління Перикла – «золотий вік» афінської демократії – позначилося демократизацією афінської держави, зміцненням її економіки і військово-політичної могутності, бурхливим розвитком мистецтва, філософії, літератури, театру, риторики, права. Цілком заслужено Вольтер називав цей період “Добою Перікла”. Давньогрецький історик Фулідід вкладає в уста Перікла такі знамениті слова: «Я

перекоаний, що благополуччя держави, якщо вона іде вірним шляхом, для приватних осіб значно вигідніше, ніж благополуччя окремих громадян при занепаді всієї держави в її сукупності. Бо якщо громадянин сам по собі благоденствує між тим, як вітчизна руйнується, він все одно гине разом із державою...».

У класичний період особливого розвитку набуває *драматургія*. Виникнення грецького театру було пов'язане з культом бога виноградарства та виноробства Діоніса. Свята на його честь супроводжувалися театралізованим дійством, що розповідали про страждання, загибель та воскресіння Діоніса. Актори виступали в козячих шкурах і тому цей жанр дістав назву “трагедія”, тобто “пісня козлів”. З часом для вистав у Афінах, а пізніше в інших містах Греції, були споруджені на відкритих схилах гір «амфітеатри» зі сценами – театри (місця для видовищ). А квитках вказувалися не ісця, а сектори. У перших рядах, зазвичай, сідали найбільш знатні громадяни міста. Всі були ошатно одягнені, голови прикрашали вінками. За один день у давньогрецькому театрі показували 4 п'єси: три трагедії й одну комедію. Вистави йшли лише два рази на рік – під час свят на честь бога Діоніса (Додаток 90).

«Батьком трагедії» греки вважали великого драматурга афінянина *Есхіла*. Він є автором близько 80 п'єс, з яких збереглося сім. Найбільш відома його трагедія – “Прометей закутий”. Вона розповідає про мужнього титана Прометея, який викрав у богів вогонь і дав його людям, навчив їх мистецтвам. Прометей показав людям, як обробляти метали, збудував перший корабель і змайстрував вітрило, навчив людей читати й писати, рахувати, відкрив їм таємну силу цілющих трав, за що був жорстоко покараний Зевсом. Злякавшись, що скоро люди зрівняються з ним у могутності, Зевс наказав прикувати Прометея до голої кам'яної скелі Кавказу.

Образ Прометея став символом сили духу, незламної мужності, любові до людей. Його, як улюбленого героя, оспівали поети, художники, мислителі. Великий поет України Т.Г.Шевченко писав у поемі “Кавказ”:

Споконвіку Прометея
Там орел карає,
Що день божий довбе ребра
Й серце розбиває.
Розбиває, та не вип"є
Живущої крові, –
Воно знову оживає
І сміється знову.

В українському місті Дніпродзержинську встановлений єдиний у світі пам'ятник Прометееві.

Молодшим сучасником Есхіла був *Софокл*. До нас дійшли повні тексти лише семи трагедій із 120-140, що їх він написав. Головна ідея

творів Софокла – безсилля людини перед долею, державною владою. Він зображав своїх героїв ідеальними людьми, які мужньо гинуть у зіткненні з безжальною долею. Найвідоміші його трагедії «Едіп-цар», «Антигона». Родоначальником психологічної драми був *Еврипід*. З численних творів, що він їх написав, збереглися сімнадцять, серед них трагедії «Медея», «Електра» й ін. Якщо Софокл, на думку греків, зображував людей такими, якими вони повинні бути, то Еврипід змальовував їх такими, якими вони є насправді. Людське життя, на його думку, залежить не від сліпої долі, а від характеру людини, вчинків, пристрастей, які можуть привести її до загибелі.

Блискучим автором комедій був *Аристофан*. У його комедіях висміюються полководці, демагоги – прибічники братовбивчих воєн. Події нерідко переносяться у світ тварин, щоб посилити комічний ефект.

З прозаїчних жанрів у класичний період особливого розвитку набуває риторика – мистецтво складати і виголошувати промови. Демократичний лад, характерний для більшості грецьких полісів, зумовлював широку участь громадян у політичному житті, що вимагало вміння гарно, зрозуміло висловлювати свої думки, аргументовано та переконливо відстоювати свою позицію. Найвідомішими політичними *ораторами* були автор численних промов-памфлетів *Ісократ* та політичний діяч *Демосфен*.

Найвищого злету архітектура Греції досягла в класичну добу. Виникло регулярне планування міст («Гіпподамова система»), створено новий коринфський ордер. Його висока колона з канелюрами (жолобками) завершується пишною капітеллю, що складається з листків аканта, спіральних завитків (волют), які підтримують кути верхньої плити, на якій лежить балкове перекриття.

Серед визначних пам'яток – ансамбль Акрополя в Афінах, який органічно пов'язаний із довкіллям. 447 р. до н.е. розпочалися роботи з реконструкції Акрополя під керівництвом Фідія. Для ансамблю характерний принцип гармонії та рівноваги. Несиметрична композиція Пропілей із пінакотекою (ліворуч) і бібліотекою та храмом Ніки Аптерос (праворуч) врівноважуються. За Пропілеями підносились статуя Афіни-Войовниці, праворуч, на підвищенні – величний Парфенон (архітектори Іктін і Каллікрат), ліворуч – храм Ерехтейон.

Парфенон є периптером з восьмиколонними торцевими і сімнадцятиколонними боковими фасадами. Розміри 63,5x30,9 метри. Поставлено храм на триступінчастій основі (стереобаті) (Додаток 29). Скульптурну процесію на честь свята народження Афіни зобразив Фідій та його учні на фризі 160 метрів довжиною і 1 метр висотою. В середині храму стояла уславлена статуя Афіни роботи Фідія (висотою 12 метрів, із золота і слонової кістки). Перед Парфеноном Фідій поставив

дев'ятиметрову статую Афіни Промахос. Блиск золоченого вістря її списа, за словами Павсанія, слугував морехідцям за маяк.

В Ерехтейоні асиметрична вільна композиція споруди, невеликі розміри (23,5x11,6 метрів), багате, тонко виконане вбрання, м'які форми іонічного ордеру – усе тут відрізняється від доричних, мужніх форм Парфенона. Головною окрасою Ерехтейона є південний портик, де замість колон поставлено шість мармурових дівочих фігур – кор (каріатид), що легко й невимушено підтримують перекриття.

Поряд із архітектурою в Стародавній Греції розвивалась скульптура. Історики говорять, що статуй в Афінах було більше, ніж живих людей. Скульптурами прикрашали храми богів і житла людей, увічнювали пам'ять відомих людей і позначали могили. Грецька скульптура лише частково дійшла до нас в уламках і фрагментах. Більшість знаменитих статуй відомі нам за римськими копіями. Неперевершених грецьких оригіналів збереглося вкрай мало.

Мірон, перший із скульпторів, досяг досконалості в зображенні складного руху (статуя Дискобола, додаток 91). На відміну від нього Поліклет унікав зображення бурхливого руху або моменту переходу людського тіла з одного стану в інший. Поліклет був і теоретиком мистецтва, і свій канон втілював у статуї Дорифора-списоносця (Додаток 92). Ідеал гармонійного людини втілено в образі “Дельфійського візничого”.

Духовна стійкість та енергія високої класики поступово дала місце драматичному “пафосу” Скопаса або ж ліричному, з відтінком меланхолії, “етосу” Праксителя. Скопас створив і передав у творах сильні драматичні почуття (“Вакханка” і фриз Галікарнаського мавзолею). Пракситель вирізьбив знамениту статую Афродіти Кнідської (Додаток 93), Лісіпп – образ грека-громадянина, сповнений внутрішньої енергії (статуї Геракла і ін.).

§ 5. Стародавні Олімпійські ігри.

Велику роль у розвитку культури Стародавньої Греції відігравали олімпіади, Олімпійські змагання, за якими греки вели літочислення. Це було головне загальноеллінське свято на честь Зевса, яке відбувалося кожні чотири роки в одному і тому ж місті Олімпія на півдні Греції, у північно-західній частині Пелопоннесу. Олімпія, Олімпійські ігри не мають ніякого відношення до священної гори Олімпу – гірського масиву на північному сході Греції, в Фессалії, де, за легендою, уявленнями давніх греків, була оселя, місце перебування Зевса та інших грецьких богів.

Роком першої Олімпіади вважається 776 р.до н.е., але історичні хроніки говорять, що ця Олімпіада була не першою, а тільки вперше зафіксованою Олімпіадою. Учасники змагань складали присягу, запевняючи, що вони сумлінно готувалися до ігор, що будуть дотримуватися правил і змагатися чесно та що вони нічим не заплямували

себе в житті. Цій вимозі греки надавали, принаймні, в класичний період, виняткового значення. Так, наприклад, свого часу вони не допустили до участі в змаганнях могутнього тирана Сіракуз за те, що він “скомпрометував себе з політичного боку” (відмовився брати участь у війні проти персів).

Ігри починалися наприкінці липня і тривали п’ять днів. До програми Олімпійських змагань входили біг, стрибки, метання диска, кулачний бій, із 408 року до н.е. – змагання колісниць, запряжених парою коней. Найпочеснішою у греків вважалася боротьба, яка нині називається класичною або греко-римською боротьбою. Поєдинки борців і кулачних бійців часом не обмежували, вони тривали до повного виснаження одного із спортсменів.

Одним із видів змагань були перегони на конях на дистанцію близько 1200 метрів. Наїзники мчали без сідла, тому нерідко траплялися нещасні випадки. Як правило, в кінних перегонах, в гонках колісниць переможцями визнавалися не атлети, які безпосередньо брали участь у змаганнях, а власники коней і колісниць, які наймали наїзників.

Для кінних змагань призначався величезний іподром, який знаходився в Олімпії довжина його була 730 метрів, ширина – 336 метрів. Неподалік, в долині ріки Алфей, серед горбів священного місця Алтин, розташувався великий мармуровий олімпійський стадіон. На його трибунах і на схилах, що оточували їх, розміщалося близько 50 тис. глядачів, які за вхід не платили. Спортивна доріжка, на якій проводилися змагання з бігу, була довжиною в один стадій – 192,27 м.(600 ступнів) і шириною 20 метрів. Доріжка була посипана приблизно чверть метровим шаром піску. Учасники змагань бігли групою й босі. Стадій в Олімпії був більшим, ніж на інших античних стадіонах: за легендою. Його виміряв своїми велетенськими ступнями велетень Геракл. Від слова стадій і виникло слово стадіон.

Проведення ігор доручалося спеціальним уповноваженим – елланодикам, які одночасно були й суддями на змаганнях. Правила забороняли убивати свого супротивника, вдаватися до недозволених засобів, сперечатися із суддями. Так. Наприклад, вони могли піддавати тілесним покаранням учасників змагань, які провинилися. Причому, шмагали учасників змагань прилюдно. Елланодики мали право позбавити атлета перемоги, якщо вона була досягнута нечесним шляхом. Слабких спортсменів до ігор не допускали.

В Олімпійських іграх мали право брати участь тільки вільно народжені елліни. Раби та іноземні громадяни на ігри не допускалися. Історії відома участь в Олімпійських іграх державних діячів, письменників, поетів, істориків, філософів. Видатний математик і філософ Піфагор брав участь і перемагав у кулачних боях. Відвідували Олімпійські ігри Олександр Македонський, Нерон, філософи Аристотель і Сократ,

оратор Демосфен. В 444 р. до н.е. на конкурсі мистецтв, який був складовою частиною Олімпійських ігор, удостоївся найвищої олімпійської нагороди давньогрецький історик Геродот. Він виступив перед слухачами, які зібралися в храму Зевса, з уривками своїх творів, що прославляли мужність та сміливість грецьких бійців у війнах із Персією.

Переможці ігор називалися олімпіоніками. Вони одержували вінок із гілок священного оливкового дерева, яке росло в Олімпії. На честь переможців складалися гімни. Той, хто одержував три перемоги, мав право поставити в Олімпії своє зображення – мармурову статую, а інколи зображення найзнаменитіших олімпійських переможців карбувалися на монетах. Усе життя переможець був центром загальної уваги і користувався шаною у співвітчизників, його іменем називали чотирирічний період грецького календаря. За словами Цицерона, шана, яку віддавали олімпійському переможцеві, дорівнювала римському тріумфу – урочистому в'їзду полководця до Риму після переможної битви. До V ст. до н.е. деякі атлети заробляли на життя виступами за місто-державу. Місто вважало за честь опікуватися видатним атлетом і у випадку перемоги щедро нагороджувало його.

Під страхом смертної кари жінкам заборонялося не тільки брати участь, а навіть бути присутніми на змаганнях, взагалі в цей час з'являтися на Олімпії. Історія зберегла оповідь про єдиний випадок, коли жінка наважилася на таке нечуване зухвальство. За переказами, це сталося 396 р. до н.е. на 96 Олімпійських іграх. Жінка з острова Родос на ім'я Калліпатерія, син якої мав змагатися в кулачному бою, вдалася до омани: пона в чоловічому вбранні, з прив'язаною бородою з'явилася серед глядачів. Та коли її улюблений син переміг, жінка не втрималася – кинувшись до юнака, вона стала цілувати і обіймати його. Тут її штучна борода відпала і порушницю закону чекала смертна кара. Та судді все ж змилювалися над нею – їх розчулила така самовіддана материнська любов. До того ж, вона виявилася донькою уславленого кулачного бійця Діагора.

Для жінок в тій же Олімпії влаштовували своє окреме свято – Герайю. Воно проводилося кожні чотири роки на честь богині Гери. До програми цього дійства входили змагання з бігу для дівчаток трьох вікових груп.

У Стародавній Греції на весь період підготовки і проведення Олімпійських змагань припинялися війни і встановлювалось "священне перемир'я" між еллінами, порушники якого піддавалися суворому покаранню та великим грошовим штрафам. Стародавні греки суворо дотримувалися цієї олімпійської заповіді. З історії відомо всього лише декілька фактів її порушення. Так, спартанський цар в 420 р. до н.е. під час священного перемир'я розпочав бойові дії. За це спартанці не були допущені на ігри, а на Спарту був накладений грошовий штраф. В іншому випадку афінянина Фринона, який направлявся на Олімпійські ігри,

затримали і пограбували солдати македонського царя Філіпа. І Філіп, і спартанці навіть не спробували заперечувати свою вину, а лише виправдовувались тим, що не знали про встановлення священного перемир'я. Найбільшого розквіту Олімпійські ігри досягли в часи так званого "золотого віку" Греції (500 – 400 рр. до н.е.). Але поступово, з розпадом давньогрецького суспільства, Олімпіади все більше і більше втрачали своє значення.

З виникненням християнства і перетворенням його в державну релігію Римської імперії, Олімпійські ігри стали розглядатися як язичницькі святкування, язичницьке священнодійство, несумісне з християнством. Через це в 394 р.н.е. римський імператор Феодосій I Великий заборонив проведення Олімпійських ігор. На догоду християнській церкві Олімпія зі всіма її храмами, вівтарями, портиками і стадіонами була піддана пограбуванню та руйнуванню. Численні бронзові статуї олімпіоніків були вивезені до Риму і там переплавлені. Довершив руйнування Олімпії сильний землетрус.

Після тривалої перерви у півтора тисячоліття Олімпійські ігри відродилися, знову запалав священний вогонь благородних спортивних змагань. Це сталося в Афінах 6 квітня 1896 р. Засновником, організатором цих перших сучасних Олімпійських ігор вважається француз П'єр де Кубертен. Він відродив ідею стародавніх змагань і втілює її в життя. У наш час Олімпійські ігри проводяться з 1896 року раз на чотири роки у різних країнах. Їх організовує Міжнародний олімпійський комітет (МОК).

§ 6. Елліністична Греція. Місце античності в історії світової культури.

Унаслідок військового походу Олександра Македонського в Персію, що продовжувався з 334 до 324 рр. до н.е. була створена величезна держава від Дунаю до Інда і від Нубії до Середньої Азії. Однак існувала вона недовго, у 323 р. до н.е., після смерті Олександра, розпалась на ряд окремих царств. Найбільшими з них стали Єгипет на чолі з династією Птоломеїв, та держава Селевкідів у передній Азії, Македонія, Пергамське царство, Віфінія, Бактрія. Період від початку походу Олександра Македонського на Схід до завоювання Римом Єгипту носить назву елліністичного (остання третина IV-I ст. до н.е.).

Для цього періоду характерним є розширення взаємозв'язків і взаємовпливів грецької та східних культур. Позбавившись полісної обмеженості, грецька культура вбирала у себе східні елементи, натомість східні культури збагатились за рахунок досягнень культури грецької, найрозвиненішої культури того часу. Таке взаємопроникнення східних та античних елементів у культурі прийнято позначати терміном «еллінізм».

У зв'язку з широким розселенням греків на території держави Олександра Македонського, наданням і грекам, і місцевому населенню

певного мінімуму прав, полісна ідеологія поступово змінюється космополітичною (“космополітес” – громадяни світу). Розкидані по величезних просторах, греки відчували себе вже громадянами не певного полісу, а всього елліністичного світу. Відірваність людей від співвітчизників, численні перевороти, війни, розорення, сприяли посиленню індивідуалізму. Водночас широко розповсюджується фаталізм – віра в повну підкореність людини долі. Усі ці зміни знайшли своє відображення у релігії, філософії, літературі.

У релігійних віруваннях яскраво проявився синтез грецької та східної культур. Поряд з культом богів-олімпійців у цей час поширюються культури східних і нових синкретичних божеств, що поєднували риси грецьких і східних богів. У Єгипті виникає культ бога-володаря світу, зцілителя Серапіса, елліни починають поклонятися Великій Матері богів – Кібелі, брати участь у містеріях на її честь. Повсюдно встановлюються культури елліністичних царів з пишними храмами, обрядами на їх честь. У середовищі підкорених народів, особливо в Ірані та Іудеї, виникають вчення про скорий прихід божественних посланців – месій. Невпевненість у завтрашньому дні, складність і мінливість долі сприяли поширенню месіанських культів в елліністичному світі.

Поряд із існуванням філософських шкіл, що склалися у класичний період, тривав процес виникнення нових. Основну увагу звертають вони на проблеми етики, моралі, місця людини у світі. Серед них особливого значення набувають вчення стоїків та філософія Епікура. Засновником стоїцизму був Зенон, який головне завдання філософії бачив у етиці. На його думку, знання є лише засобом для надбання мудрості, вміння правильно жити; щастя – у свободі від пристрастей, у спокої душі, гідної покори долі, бо усе в світі є закономірним і необхідним. Стоїцизм був дуже поширеним в елліністичну та римську епохи, а його етика відіграла значну роль у виникненні ідеології християнства.

Продовжувачем і послідовником матеріаліста Демокріта був Епікур. Він розвинув атомістичну теорію, перший передбачив існування атомної маси. Спираючись на положення про довільне відхилення атомів, Епікур розробив концепцію, згідно з якою людина не є повністю рабом долі. Тому активність, мудрість можуть допомогти їй у досягненні щастя, яке полягає у скромному способі життя, стриманості, філософських бесідах у колі друзів тощо. Людина, за Епікуром, повинна прагнути до атараксії – душевного спокою, вищого щастя мудреця.

Великими науковими і культурними центрами в елліністичний період стали Александрія, Пергам, Сіракузи, Антіохія. В Александрії була створена велика бібліотека, в якій налічувалось близько 700 тисяч папірусних сувоїв. При бібліотеці існував Мусейон (храм муз), де на кошти царів жили і працювали видатні вчені.

Швидко піднесення міст сприяло розвитку архітектури, особливо мистецтва міського планування. Чіткою геометричною структурою відзначалися Александрія, Селевкія та інші міста. З'явилися численні громадські споруди: базиліки (торгові та судові будинки), гімназії, палестри, стадіони, бібліотеки, терми (бані), також розкішні будинки царів, житлові будинки. З елліністичних пам'яток архітектури найбільш відомим є Пергамський вівтар, побудований на честь Зевса та Афіни.

У царині **скульптури** у цей період вирізнялися три школи:

1. **Родоська школа** (III ст. до н.е. - початок II ст. до н.е.). Характерною її рисою є підкреслений драматизм, зображення людей у стані емоційного напруження. Кращими творами вважаються дві скульптурні групи "Лаокоон" та "Фарнезький бик". У скульптурі "Лаокоон" (скульптори Агесандр, Афінодор і Полідор) відтворений епізод, коли за наказом бога Аполлона змії напали на жерця Лаокоона та його синів. Цей твір як пластичне зображення фізичних і духовних мук, на думку фахівців, за глибиною мистецького задуму, за рівнем артистичної досконалості не має рівних в усьому скульптурному мистецтві. До визначних творів цієї школи належить "Колос Родоський" (бронзова статуя Бога Сонця висотою понад 30 м.), скульптури Аполлона і дев'яти муз на Акрополі.

2. **Пергамська школа**. На творчість її майстрів великий вплив мали видатні скульптори попереднього періоду – Лісіпп та Скопас. Патетичність, динаміка, складність композиції, протиставлення живих і мертвих, виразна міміка – ці провідні риси пергамської школи найшли найяскравіше втілення у скульптурному фризі вівтаря Зевса і Афіни в Пергамі завдовжки 150 метрів і висотою 2,3 метри. Сюжетом фриза є гігантомахія – сутичка богів із гігантами, в яких відтворена грандіозність і надлюдська сила образів, динаміка і емоційне напруження.

3. **Александрійська школа**. Для неї характерна витонченість, камерність. Одним із найулюбленіших образів місцевих скульпторів є образ богині Афродіти, що набув у їх виконанні особливої чарівності з легким відтінком кокетливої легковажності. (Афродіта Медицейська роботи синів Праксителя; статуї Афродіти з Кирени і Сіракуз).

Витончена і водночас барвиста, багатоманітна культура еллінізму, що поєднала у собі досконалість, класичну ясність і технічну бездоганність грецької та монументальність східних культур, стала заключним етапом у розвитку культури Давньої Греції. На елліністичній культурі виросла культура Стародавнього Риму.

Таким чином, визначаючи місце культури Стародавньої Греції в історії світової культури, можемо навести слова Перікла, сказані ним у V ст. до н.е., під час перебудови Афін: "... майбутні століття будуть дивуватися нашим справам, так же як наші сучасники нині". Його слова збулися, люди до цього часу захоплюються досягненнями Стародавньої

Греції. Оцінюючи внесок греків у науку, важливо підкреслити, що до середини ХХ століття ми вивчали геометрію за Евклідом, що Архімед заклав підвалини механіки, Гіпократ – основи медицини, Геродот – “батько історії”. В соціальному житті сформувався критерій справжньої людини – в Стародавній Елладі склалися такі поняття духовних цінностей, як громадська свобода і громадський обов’язок, як людяність, гармонійність розвитку особистості, як проблема співвідношення особистого і громадського тощо. Європейська культура успадкувала від античності не лише форму (образотворчі прийоми, спосіб філософствування, принципи поетики, літературні жанри) але, перш за все, духовні засади. Як і в античні часи, головною проблемою європейської культури була й залишається людина в усій складності її матеріального і духовного буття. Особливо велику роль в розвитку культури зіграли успадковані від античності світоглядні принципи. Це, насамперед, раціонально-філософське ставлення до світу, прагнення до пізнання глибинних основ буття.

Великий вплив справила античність на генезу і розвиток української культури. Певні античні впливи на культуру слов’ян Подніпров’я можна помітити вже в дохристиянські часи. Багато в чому схожими, близькими є народні звичаї, традиції, міфологія слов’янських племен і стародавніх греків. Саме ця близькість на ментальному рівні створила у більш пізні часи умови для швидкого і ґрунтовного засвоєння не лише форми, але й духу еллінської культури.

В часи Київської Русі християнство сприяло залученню прадавніх українців до духовної спадщини античного світу, зокрема його філософських ідей та мистецьких досягнень. Із творами античних філософів, істориків були добре обізнані діячі української культури доби Відродження І. Вишенський, брати Зизанії, Г. Смотрицький та ін.

Вплив античної духовної культури проявився у поширенні в Україні філософських течій неоплатонізму, а особливо пантеїзму, що є характерним для Кирила Транквіліона-Ставровецького, Василя Суразького, Григорія Сковороди. Вони були не просто наслідувачами і популяризаторами філософської спадщини античності, але на її основі розробили оригінальні філософські системи і вчення. Ототожнення понять “світ”, “природа”, “Бог” стало характерним для подальшого розвитку української духовної культури, не лише високої, але й народної, що знайшло відображення в піснях, думах, баладах. Відчуття єдності світу, гармонійності буття наповнюють українську архітектуру, образотворче мистецтво, особливо доби бароко. Характерним прикладом можуть бути іконостаси, в яких урочисто поєднані земне й небесне.

Сюжети, образи античної філософії, міфології, літератури широко використовувалися в українському професійному мистецтві й літературі. На античні сюжети написані опери Д.Бортнянського, А.Веделя, славетна

“Енеїда” нашого великого земляка І.П.Котляревського, поезії геніального Кобзаря – Тараса Шевченка, Лесі Українки, І.Я. Франка.

Своєрідний і неповторний синтез, сплав давньої язичницької та античної культури став ґрунтом, на якому розвинулась українська культура, література, мистецтво, філософія з їх гуманістичністю, цілісністю, зверненістю до людини, її розуму, загостреною увагою до етичних проблем, осмисленням світу через естетичне його сприйняття.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антична культура і вітчизняна філософська думка. – К.,1990.
2. Антична культура: Довідник. – К., 1993.
3. Античность как тип культуры. – М., 1988.
4. Боннар А. Греческая цивилизация / А. Боннар. – М.,1992.
5. Винничук Л. Люди, нравы и обычаи древней Греции и Рима / Л. Винничук. – М.,1988.
6. Гаспаров М.Л.Занимательная Греция. Рассказы о древнегреческой культуре / М.Л. Гаспаров. – М.,1995.
7. Гловацька К. Міфи Давньої Греції / К. Гловацька. – Вид.4-е, доп. – К.,1991.
8. Кордон М.В. Українська та зарубіжна культура / М.В. Кордон. – К., 2005.
9. Кун М. Легенди та міфи Стародавньої Греції / М. Кун. – К.,1992.
10. Лосев А.Ф. Словарь античной культуры / А.Ф. Лосев. – М.,1995.
11. Наследие Эллады: Энциклопедический словарь. – М.,1995.
12. Підлісна Г.Н. Світ античної літератури / Г.Н. Підлісна. – 2-е вид. – К.,1989.
13. Полікарпов В.С. Лекції з історії світової культури / В.С. Полікарпов. – Харків, 1994.
14. Словник античної міфології. – К.,1989.
15. Словарь античности. – М.,1991.
16. Ханко В.М. Лекції з історії мистецтва у 5-ти зшитках. – Зшиток 2. Історія зарубіжного мистецтва / В.М. Ханко. – К.,2006.
17. Шанин Ю.В. Герой античних стадионов / Ю.В. Шанин. – М.,1990.

Тестові завдання для самоперевірки:

1. Яким терміном позначають перенесення властивих людині рис на природу, наділення людськими властивостями явищ природи, тварин, предметів і фантастичних створінь, яке було характерне для давньогрецької культури?
  - а) катарсис;
  - б) антропоморфізм;
  - в) антропоцентризм;

- d) гуманізм.
2. Якій особливості давньогрецької культури відповідає уявлення елліна про ідеальну людину, як особистість, що поєднує в собі тілесну красу й досконалість із внутрішнім духовним багатством душі?
- a) катарсичний характер давньогрецької культури;
  - b) агоністичний характер давньогрецької культури;
  - c) принцип калокагатії;
  - d) антропоморфізм давньогрецької культури.
3. Центрами культурного життя на о. Крит за егейської доби були:
- a) палаці;
  - b) храми;
  - c) торгові площі;
  - d) театри.
4. Назвіть автора дидактичного епосу «Теогонія»:
- a) Гомер;
  - b) Алкей;
  - c) Софокл;
  - d) Гесіод.
5. Прямокутний храм у плані з портиком із чотирьох колон біля головного входу та таким же портиком з протилежного боку називається:
- a) диптер;
  - b) периптер;
  - c) амфіпростиль;
  - d) простиль.
6. Як називається різновид давньогрецької кераміки, особливістю оздоблення якої було те, що зображення залишалося в кольорі глини, а фон – чорнолаковий?
- a) червонофігурний;
  - b) чорнофігурний;
  - c) білофігурний;

d) жовтофігурний.

7. Який давньогрецький драматург вважається «батьком трагедії»?

- a) Есхіл;
- b) Софокл;
- c) Евріпід;
- d) Арістофан.

8. У якій статуї скульптор Поліклет утілює ідеал гармонійної людини?

- a) «Дорифор-списоносець»;
- b) «Дискобол»;
- c) «Грек-громадянин»;
- d) «Дельфійський візничий».

9. Для якої мистецької скульпторної школи доби еллінізму одним із найулюбленіших образів став образ богині Афродіти, що набув у виконанні її представників особливої чарівності?

- a) Родоська;
- b) Мілетська;
- c) Александрійська;
- d) Пергамська.

10. Встановіть відповідність між культурним діячем та його внеском у розвиток давньогрецької та світової культури:

a) Гіпподам;	1. Був «батьком трагедії»
b) Гіпократ;	2. Заклав підвалини механіки
c) Геродот;	3. Започаткував регулярне планування у містобудуванні
d) Архімед	4. Вважається «батьком історії»
	5. Заклав основи медицини.

ГЛАВА 7. КУЛЬТУРА ДАВНЬОРИМСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

§ 1. Періодизація культури Стародавнього Риму. Римська культура в контексті античності.

§ 2. Заснування та рання історія Риму. Давньоримська релігія.

§ 3. Місце права та інших наук у системі світогляду давніх римлян. Соціально-політичний устрій Риму.

§ 4. Римська література: розмаїття жанрів.

§ 5. Ораторське та військове мистецтво в Давньому Римі. Система освіти та виховання. Видовища.

§ 6. Спадщина давньоримського образотворчого мистецтва та архітектури.

§ 1. Періодизація культури Стародавнього Риму. Римська культура в контексті античності

Культура Стародавнього Риму – другий етап античної культури. Вплив культури Стародавньої Греції на Рим не підлягає жодному сумніву. Давньогрецький історик, автор фундаментальної 40-томної «Загальної історії» Полібій, який прожив у Римі 16 років, підкреслив таку особливість давньоримської культури: «Римляни, виявляється, можуть краще за всякий інший народ змінити свої звички і запозичити корисне». Але в той же час римська культура не копіювала сліпо грецьку, вона розвивала, поглиблювала досягнуте, а також привносила власні національні риси – практицизм, дисциплінованість, дотримання суворої системи. Найбільші завойовники Стародавнього світу – римляни, підкорюючи різні народи, вбирали їх культурні досягнення, але при цьому зберігали і власні «домашні» звичаї. Динамізм римської культури – така ж істотна її особливість, як і традиціоналізм. Взаємодія цих двох начал обумовила і її життєздатність, і величезну роль для подальшої культурної історії Європи, особливо Західної.

Культура Римської цивілізації має тисячолітню історію. Її значення для світу важко переоцінити. Латинська мова, яка була носієм цієї культури, справила вплив на цілу групу мов, так званих романських (від лат. Roma – Рим). Ще два-три століття тому ця мова була мовою філософії, науки, медицини, юриспруденції, релігії й літератури багатьох європейських народів. Ще й сьогодні більшість наукових, медичних, юридичних термінів – латинського походження. Таке ж значення мають досягнення римлян в архітектурі, образотворчому мистецтві, в системі державного і цивільного права, адміністративного управління та форм організації суспільного життя.

У розвитку культури Стародавнього Риму можна виділити такі основні періоди:

- **етруський або царський період** (VIII – IV ст. до н.е.) – прадавня історія Італії. Заснування грецьких колоній на півдні Італії. Існування суспільства і держави етрусків. Царський період в Римі ;
- **доба ранньої Римської республіки** (кінець VI – середина III ст. до н.е.). Існує раньокласове суспільство, період боротьби плебеїв із патриціями. Завоювання Римом Італії;
- **епоха великих завоювань** (256 – 133 рр. до н.е.) Формування системи класичного рабовласництва в Італії. Створення Римської середземноморської держави;
- **доба пізньої Римської республіки** (133 – 31 рр. до н.е.). Епоха громадянських воєн та кризи республіки;
- **доба ранньої Римської імперії (принципат)** (31 р. до н.е. – II ст. н.е.). Розквіт античної середземноморської цивілізації;
- **доба загальної кризи античної цивілізації** (III ст. н.е.). Загроза розпаду Римської імперії.
- **доба пізньої Римської імперії (домінат)** (IV ст н.е. – 476 р.) Формування протофеодальних відносин.

§ 2. Заснування та рання історія Риму. Давньоримська релігія

Давній Рим розташований на території сучасної Італії, що на Аппенінському півострові, який глибоко видається в Середземне море. На півночі його великим півколом охоплюють Альпи. Високі гори не були перешкодою для народів Центральної Європи, які багато разів проникали через альпійські перевали на ломбардську низовину, в родючу долину річки По. Ця найбагатша врожайми частина півострова лише пізніше почала зватися Італією, римляни називали її «Цизальпійською Галлією», оскільки у V ст. до н.е., витіснивши етрусків, там оселилися галли.

Природні умови Італії сприятливіші для землеробства, ніж у Греції, але обробка землі, необхідність осушення заболочених місцевостей вимагали величезних людських зусиль.

Щодо населення Аппенінського півострова, то найдавнішими були лігурійські племена (неіндоевропейці). У II тис. до н.е. з придунайських областей на Аппеніни прийшли італійські племена: оско-умбри, сабіни-самніти, латиняни (всі – індоевропейці). Уклад життя, суспільні відносини племен італіків, як, зокрема, і лігурів, були ще абсолютно архаїчними. У II тис. до н.е. в Італії почали з'являтися греки-мікенці, які вели жваву торгівлю і засновували свої поселення, а не пізніше I тис. до н.е. до Італії прийшли етруски, – як припускають, вихідці зі Сходу.

Питання про походження етрусків ще не має у науці остаточної відповіді. Греки, етруски та фінікійці мали вищий рівень розвитку суспільства, ніж інші народи. Цей розвиток був заснований на використанні праці невольників. Не випадково, ранній період історії Риму пройшов під знаком переваги етрусків та їхньої боротьби з греками за

панування над морськими просторами. Етруски панували у VIII – VI ст. до н.е. в Середній та Північній Італії. Ця доба була своєрідним прологом до історії піднесення Риму.

Етрурія – найдавніша цивілізація на Апеннінському півострові. Жваві торговельні стосунки Південної Італії з грецькими колоніями та Карфагеном сприяли поширенню грецьких і малоазійських впливів, але в цілому культура етрусків мала виразний, своєрідний характер. Головними божествами етрусків були верховні боги Вертумн і Тін, а також богині Уні та Мінерва. Етруски поклонялись також цілому пантеону добрих і злих демонів, душам померлих предків. На похоронних банкетах знаті рабів примушували битися один із одним до смерті. На основі цього звичаю у римлян пізніше виникли бої гладіаторів.

У мистецтві етрусків домінувало прагнення до реалізму, особливо помітне в розписах гробниць та скульптурах тварин. Етруська архітектура характеризувалася чітко розпланованими містами, численними гробницями, які нагадували будинки з чотирискатним дахом. В середині вони були прикрашені багатим розписом із зображенням бенкетів, полювання, спортивних ігор, боїв гладіаторів, сцен з грецьких міфів. Майстри оволодівали технікою зображення рухів, виразних жестів, побудовою складних композицій.

Етруська скульптура створювалася з теракоти, бронзи, вапняку. Чудовими її зразками є великі саркофаги (Додаток 94), на кришках яких зображені скульптурні портрети – бенкетуючі чоловіки й жінки, статуї Аполлона, голова Сілена і менад, Химера – напівлев-напівдракон, і, звичайно, всесвітньо відома Капітолійська вовчиця.

Поступово у мистецтві посилюються трагічні, скорботні мотиви. На картинах бенкетів усі присутні нібито охоплені скорботою і меланхолією, зображення спортивних ігор, веселоців змінюють хороводи жахливих демонів, похмурі картини загробного світу. У мистецтві нібито відбивається занепад етруського суспільства. В III ст. до н.е. Етрурія була завойована Римом і поступово припинила існування.

Релігія, мистецтво, побут, традиції етрусків вплинули на культуру Риму, який у VI ст. до н.е. був залежним від Етрурії. Від етрусків до римлян перейшли окремі культи, релігійні обряди, типи житлових будинків з внутрішніми подвір'ями, мистецькі прийоми – зокрема, відливання бронзової скульптури, мистецтво портрету тощо. В етрусків римляни запозичили досконалішу модель плуга, ремісничу та будівельну техніку, мідну монету – ас, одяг – тогу, писемність, так звані римські цифри, способи ворожби за польотом птахів та на нутрошах принесених у жертву тварин.

Рим з'явився як один із землеробських полісів на південній периферії етруського світу. Протягом VI ст. до н.е. він був під владою етрусків. Невелика кількість пам'яток цього періоду є складовою частиною

цивілізації етрусського типу. Потім почалася повільна, але тривка експансія Риму, що знаходився на кордоні двох великих італійських цивілізацій: Етрурії і Великої Греції. Ця експансія привела Рим не тільки до визволення, але й дозволила йому посісти ключові позиції в Центральній Італії.

Частиною Римської культури, безперечно, є *легенда про заснування Риму*. До нас дійшли твердження, що Рим був заснований між 754 і 753 роками до нашої ери латинськими колоністами зі стародавнього міста Альба Лонга. За легендою, римляни пов'язували заснування Рима з Троянською війною. Легенда розповідає, що коли загинула Троя, деякі троянці на чолі з Енеєм повтікали на кораблях до Італії. Вони прибули в Лацій, де заснували місто Альба, в якому й зацарював Еней. Його нащадок, цар Альби Нумітор, був повалений своїм братом Амулієм. Побоюючись помсти дітей або онуків Нумітора, Амулій примусив його дочку Рею Сільвію стати весталкою. Жриці богині Вести, берегині домашнього вогнища, не мали права виходити заміж. Однак у Сільвії від бога Марса народилися два сини-близнюки, Ромул і Рем. Амулій наказав кинути їх у Тибр. Але малюки врятувалися: хвиля викинула кошик із дітьми на берег, де їх вигодувала молоком вовчиця. До речі, саму капітолійську вовчицю у 6 – на початку 5 століття до нашої ери римляни зобразили у вигляді бронзової скульптури, яку встановили на Капітолії. Вона відома й по сьогоднішній день. Потім братів виховував царський вівчар. Врешті-решт Ромул і Рем довідались про своє походження, вбили Амулія, повернули царську владу своєму дідові і, зібравши дружину, заснували нове місто на Палатинському пагорбі, на березі Тибру. За жеребом місто дістало назву Рим від імені Ромула. Під час побудови міської стіни між братами виникла сварка, Рем загинув від руки брата. А Ромул став першим римським царем. Він поділив громадян на патриціїв і плебеїв, усе населення – на курії і створив військо.

Легенда розповідає, що першими жителями Рима були юнаки – супутники Ромула та його військова дружина. Сусідні общини з недовірою ставилися до нових поселенців і не хотіли одружувати з ними своїх дочок. Тоді Ромул улаштував свято, на яке запросив сусідів-сабіян. Під час бенкету римляни викрали дівчат-сабіянок. Сабіни пішли війною на Рим, але сабіянки зуміли помирити своїх батьків і чоловіків. Як наслідок злиття латинської і сабіянської общин, утворилась єдина Римська держава, в якій стали спільно правити два царі – Ромул і сабіянин Тит Тацій.

Царська епоха в історії Риму позначена розпадом первіснообщинних відносин і зародженням держави у римському суспільстві. За традицією «римський народ» на початку своєї історії був родоплемінним об'єднанням, що складався з трьох триб (племен) відповідно до трьох етнічних елементів у місті: латинського, сабіянського та етрусського.

Кожна триба охоплювала 10 курій, а курія – 10 родів. Кожен рід складався із сімей. Отже, населення Вічного міста налічувало приблизно 300 родів, і тільки їхні члени були повноправними громадянами Риму.

Для кожної курії характерна єдність землі, божеств і обрядів. Для своїх зборів курія мала особливе приміщення або ділянку з вогнищем, навколо якого її члени збиралися на культову трапезу. Особливі посадові особи – куріони – очолювали військовий підрозділ курії, а також здійснювали жертвоприношення.

Сліди родового устрою видно в римському імені, яке складалося з трьох частин: особистого імені, імені родового (приблизний аналог нашого по-батькові) та прізвища, яке передавалося за спадковістю. Члени родової організації «рід – курія – триба» складали привілейований стан патриціїв. На початку царського періоду термін «патриції» був рівнозначний термінам «римський народ» і «громадянин». Пізніше назва «патриції» збереглася лише за родовою знаттю.

Система управління в ранньому Римі зовні зберігала форму воєнної демократії, але її органи – цар, сенат і народні збори дедалі більшою мірою виконували державні функції. Державний устрій Риму розвивався грецьким шляхом – до формування полісної системи. В царську епоху закладалися основи римської полісної організації у вигляді громадської общини, заснованої на античній формі земельної власності (поєднання і взаємообумовленість приватної і суспільної власності на землю). Початок створення фонду загальногромадської, державної землі було закладено римлянами впродовж численних воєн, у результаті яких вони підкорили прилеглу до Риму територію.

Цар (rex) був військовим очільником, законодавцем, верховним суддею, а також керував релігійним життям общини. Влада його була виборною. Він обирався народними зборами, а його кандидатуру висував сенат. Сенат – рада старійшин – складався з верхівки патриціїв. Відповідно до числа родів спочатку було 100 сенаторів, а наприкінці царського періоду їх число виросло до 300. Плебеї (представники простого народу) до політичного управління не допускалися. Між патриціями і плебеями від самого початку точилася гостра боротьба. Зняти її мала політична реформа царя Сервія Туллія. Подібно до реформ Солона в Афінах реформа Сервія Туллія підважила основи родового устрою, заснувавши поділ римського вільного населення за майновою ознакою. Окрім патриціїв, до складу «римського народу» були включені і плебеї. Всі громадяни були розбиті на 6 майнових розрядів залежно від розміру належного їм земельного наділу. Пізніше майновий ценз було встановлено у грошовій формі. Замість трьох племінних триб Сервій Туллій розбив Римську державу на 4 територіальні триби.

Розподіл громадян за майновою ознакою використовувався насамперед для виконання військової повинності. Все вільне населення

було зобов'язане служити у війську. Перший клас виставляв 98 центурій (сотень), у т.ч. 80 центурій важкоозброєної піхоти і 18 центурій кінноти, решта класів виставляли 95 центурій легкої піхоти і допоміжних загонів. Озброєння й утримання воїнів лягало на плечі самих громадян, а не на державу.

Традиція приписує Сервію Туллію створення нових народних зборів – центуріатних коміцій – сходин членів центурії, до яких перйшли такі повноваження, як ухвалення законів, вибори посадових осіб, оголошення війни та укладання миру. Але при цьому реальні влада зберігалася в руках старих патриціанських родів, які володіли найбільшою кількістю землі, належали до першого майнового розряду і складали більшість центуріатних зборів (98 проти 95).

В основі найдавніших римських *релігійних вірувань* лежав анімізм. Для римлянина світ був сповнений добрими і злими духами, богами і богинями, які опікувалися кожною дією, кожним кроком людини. Дім охороняли Пенати, двері – дволикий Янус, вогнище – Веста. Кожна людина мала свого генія – духа-охоронця, який був втіленням життєвої сили людини. Найвище становище в ієрархії богів посідали – Юпітер – бог неба та Марс – спочатку покровитель рослин, згодом – бог війни. Богів римляни уявляли у безособовій формі, не встановлювали їм ідолів або скульптур, влаштовували лише вівтарі для приношення жертв та виголошення священних формул. Тому у римлян швидко виник прошарок жерців – понтифіків, які докладно знали всі тонкощі культу й стежили за його дотриманням. До антропоморфізму – поклоніння богам у людському образі – римляни перейшли у VI ст. до н.е.

Під впливом етрусків на Капітолії виник перший храм, де встановили статуї вищих етруських божеств, яких латиняни ототожнювали зі своїми богами Юпітером, Юноною, Мінервою. За час правління царя Тарквінія Рим вступив у тісний зв'язок із містом Куми в Кампанії, звідки, очевидно, потрапили до Рима так звані «Сивіліні книги», що належали, за легендою, відомій ворожці Кумській Сивіллі. В критичні для Риму моменти особлива колегія римських жерців зверталася до цих книг, як до оракула, шукаючи в них поради. Як правило, вони «знаходили» там пораду Сивілли ввести у місті культ нового божества. Тому в Римі з'явилося багато нових богів, запозичених здебільшого у греків. Так, грецька Деметра ототожнювалась з італійською богинею Церерою, покровителькою хлібних злаків; Афродита – з італійською покровителькою овочів Венерою; Посейдон – із Нептуном, який спочатку не мав ніякого відношення до моря. Отже, латинські і загальноіталійські божества здобули у Римі антропологічні риси і їх стали зображати, як і в Елладі, у вигляді прекрасних чоловіків і жінок. Рим поступово прикрашався храмами та статуями богів.

Наприкінці VI ст. до н.е. в Римі була знищена царська влада і встановлена аристократична республіка. На відміну від грецьких полісів, вона мала виразно військовий характер, що з часом дало змогу їй захопити всі держави Середземномор'я. Внаслідок цього відбулось збагачення римської культури і, насамперед, релігії грецькими елементами. Доволі примітивна римська релігія з поклонінням безособовим духам, фактично без розвиненої міфології вже не відповідала інтересам держави та духовним запитам її громадян. Тому поступово утворився пантеон 12 головних божеств – Юпітера – бога неба, дощу, грому і блискавки, Юнони – богині неба і шлюбу, Нептуна – бога морів, Мінерви – богині мудрості та ремесла, Марса – бога війни, Венери – богині плодів і кохання, Аполлона – бога сонця і мистецтва, Діани – богині місяця, полювання, покровительки тварин, Вулкана – покровителя ремесла, Вести – богині домашнього вогнища, Меркурія – бога шляхів і торгівлі, Церери – богині землеробства, Фортуни – богині щастя та успіху. На форумі були встановлені їх позолочені скульптури, на їх честь будувались за грецьким зразком храми. Деякі боги шанувалися головним чином людьми одного стану чи професії (крамарі шанували Меркурія, ремісники – Мінерву).

У римлян не склалася власна розвинена міфологія. Тому разом із богами римляни запозичили і грецькі міфи, дещо латинізувавши їх (грецький Зевс ототожнювався з римським Юпітером, Гера з Юноною, Афіна з Мінервою, Асклепій з Ескулапом, Нептун із Посейдоном тощо). Поряд з власними історичними легендами, ці міфи стали невичерпним джерелом натхнення для римської літератури і мистецтва.

Характерною рисою світогляду давніх римлян була міфологізація ними власної історії. Починаючи з найдавніших часів, передавалися розповіді про військову доблесть і патріотизм римлян. Одна з них – про Гая Муція, прозваного Сцеволою (Лівшею). Під час облоги Риму етрусками він пробрався у ворожий табір і спробував убити царя, але був схоплений. Щоб показати ворогові стійкість духу римлян, Гай Муцій сам поклав праву руку на вогонь світильника і спалив її, не вимовивши ні звуку. Приголомшені етруски відпустили Муція і зняли облогу. Пізніше на честь воєнних перемог Риму влаштовували грандіозні тріумфи, а полководці ставали об'єктами культу. Римський народ вважав себе обраним, а свою державу – однією з найвищих цінностей. На етапі імперії сформувався культ імператора як живого бога.

Така кількість культів потребувала багато жерців. Вони склали молитовні формули, вели календар. Існувала спеціальна колегія жерців-авгурів, які ворожили і передбачали майбутнє за польотом птахів, а також колегія жерців-гаруспиків, що займалися «етруською наукою», тобто ворожили на нутрощах жертвних тварин. Римська релігійність була обтяжена багатьма формальностями й ритуалами. Значна кількість заборон і пересторог регулювала життя жриць-весталок, котрі доглядали за

вогнищем у храмах богині Вести. Як і в Греції, римські жерці не склали особливої касты, а були виборними посадовими особами.

З II ст. до н.е. в Римі поширюються культу східних божеств. У 204 р. до н.е. був запроваджений культ малоазійської богині Кібели – Великої Матері богів. Крім культу Кібели, в Римі поступово були введені єгипетський культ Озиріса – божества природи, що вмирає і оживає, та культ іранського бога світла Мітри.

Із наростанням загальної кризи Римської імперії настає і криза традиційної релігії. Внаслідок складного синтезу східних релігій і культів, передусім іудаїзму, платонівської і елліністичної філософії (зокрема, стоїцизму) та соціальних утопій виникає нова релігія – *християнство*. З іудаїзму – монотеїстичної національної релігії єврейського народу – до християнства прийшла та частина Біблії, яка називається Старим Заповітом – збірник давніх священних текстів. Він складався протягом I тисячоліття до н.е. і містить виклад міфологічних систем і сюжетів, історичні перекази, релігійну публіцистику і притчі, філософсько-моралістичні твори і любовну лірику, зразки релігійної містики.

Що становить зміст нової релігії – християнства? Якщо намагатися сказати стисло, то це віра в те, що дві тисячі років тому Бог прийшов у наш світ – народився, прийняв ім'я Ісус, проповідував, страждав і помер на хресті, як людина. Священою книгою християн стала Біблія, до якої увійшли Старий Заповіт та Новий Заповіт. Новий Заповіт містить: 4 *євангелія* (в перекладі з грецького “євангеліє” – блага, добра звістка) – від Матфея, від Марка, від Луки і від Іоанна, в яких описане земне життя Ісуса Христа, діяння святих Апостолів (учнів Христа), Соборні послання святих Апостолів, Послання Апостола Павла й Откровення Іоанна Богослова, або Апокаліпсис. Досвід, втілений і зафіксований у Біблії, збагатив народну мудрість, вплинув на розвиток літератури, образотворчого мистецтва, філософської думки.

Сучасна історична наука виходить з того, що євангельські розповіді про Ісуса мають під собою безперечне історичне підґрунтя. Більшість істориків погоджуються з думкою, що Ісус (який народився в 4 р. до н.е.) був реальним подвижником і проповідником, який жив в Іудеї і героїчно прийняв мученицьку смерть за віру й істину. Історичними (тобто такими, що реально існували) особистостями вважається і більшість апостолів – найближчих учнів Христа (Петро, Андрій, Іоанн, Павло й інш.). Наслідуючи приклад свого Вчителя, апостоли не повинні були володіти майном, їм не можна було залишатися на одному місці довше одного–двох днів і брати з собою в дорогу що-небудь, крім хліба.

Христос проповідував дві “найбільші заповіді в законі”, в яких зосереджений весь дух і значення істинної віри. Перша з них: “...возлюби Господа Бога твого всім серцем твоїм, і всією душею твоєю, і всім розумінням твоїм...”, друга ж: “возлюби ближнього твого як самого себе”.

На цих двох заповідях затверджується весь закон...” (Євангеліє від Матфея. 22.37; 39–40).

Провідна у ранньому християнстві ідея рівності людей перед Богом була своєрідною формою протесту завойованих і пригноблених. Нова релігія, яка спочатку поширилася серед нижчих верств суспільства у східних провінціях, зазнавала суворого переслідування. Перші згадки про християн у римських джерелах належать до часу правління імператора Нерона (I ст. н.е.), коли їх звинуватили в підпалі Риму і влаштували масову страту. Поступово християнство завойовує все більше прихильників, а верхівка церковнослужителів вступає в союз із владою. Імператор Константин I на початку IV ст. н.е. визнав християнство рівноправною з іншими релігією в імперії, а в кінці IV ст. імператор Феодосій I заборонив всі язичницькі обряди, перетворивши християнство на державну релігію.

§ 3. Місце права та інших наук у системі світогляду давніх римлян. Соціально-політичний устрій Риму.

Про найдавніше римське право практично не відомо нічого, тому що від “царських законів” до нашого часу дійшли лише уривчасті відомості, що трактують сакральне право. Після вигнання царя Тарквінія Гордого в Римі почав формуватися республіканський лад. Політична влада реально перебувала в руках патриціїв. Народні збори, що вважалися вищим органом влади, реально мали досить обмежені можливості. Фактична влада концентрувалася в руках патриціанського сенату і магістратів. На чолі управління стояли два консули, які обиралися на рік центуріальними коміціями. Все це зумовило постійну боротьбу між плебсом і патриціями. Ця боротьба привела у середині V ст. до н.е. до *першої кодифікації римського права*, яка увійшла в історію як «**Закони XII-ти таблиць**». Ці закони були записані на мідних пластинах і виставлені для загального користування на Форумі, а також на ринках у римських колоніях. Вони втілили перемогу рівності політичних прав усіх громадян Риму. Пізніше вони стали на багато століть предметом вивчення в римських школах. Аж до знаменитого «Кодексу Юстиніана» (VI ст. н.е., Візантія) «Закони XII таблиць» залишались першим і єдиним кодексом римського права, над яким працювало багато поколінь римських юристів.

Право – це головний здобуток римської культури. У цій царині римлян не змогли перевершити не лише стародавні народи. Воно є основою і сучасного права. Римське право обов’язково входить у навчальну програму всіх сучасних вищих навчальних закладів, які готують юристів. Колосальний адміністративний досвід римлян, досвід керівників великої держави використовували численні народи Європи, що запозичили з римської системи управління цілі блоки структур для власних адміністративних потреб. Вживаючи нині терміни «прокуратура»,

«префектура», «консул», «комітет», «колегія» тощо, ми не завжди згадуємо про культурно-історичну основу цих понять.

Римляни сповідували ідеал державності як досконалого механізму і саме в забезпеченні його надійного, чіткого функціонування вбачали свій шлях самореалізації, своє покликання. І якщо в мистецтві римляни відчували свою вторинність порівняно з еллінською культурою, то в правовій системі їм не було рівних.

У Римі з найдавніших часів вважалося дуже почесною справою вивчення, коментування й розроблення права. Цим здавна займалися люди досить респектабельні, зокрема, деякі великі понтифіки (жерці). Добра юридична освіта, здобута у спеціальних школах, могла відкрити шлях до найвищого стану людям, що за походженням до нього не належали. Протягом багатьох століть римські правники розробляли й удосконалювали закони, пристосовуючи їх до реальних потреб життя, хоча й не створили стрункої теорії права.

Повага римлян до «Законів XII таблиць» почасти зумовлювалась їх загальним консерватизмом, культом “звичаїв” предків, почасти тією обставиною, що деякі закони римської общини, на базі яких вони склалися, за всіх модифікацій продовжували жити до повного розкладу античного світу та його культури. Закони XII таблиць містили й ряд елементів повсякденного звичаєвого права, властивого іншим стадіально близьким народам. Одночасно вони відрізнялися рядом специфічних для римської цивільної общини рис, що зберегли своє значення на всіх стадіях еволюції римського права. Насамперед, це положення стосовно аграрних відносин, згідно з якими цивільна община залишалась верховним власником землі й контролювала порядкування нею. Показове також право придбання землі внаслідок двохрічного користування нею, яке діяло протягом всієї римської історії. Володіти землею на території Риму міг тільки римський громадянин, звідси формула “моє за квіритським правом” і нерозривний зв’язок громадянства і землевласництва.

Турботи общини про добрий обробіток землі відображувалися й в основному устрої римської родини, що, за словами самих римлян, не мала аналогії в жодного іншого народу. Її особливість, як відомо, полягала у виключному праві батька на всі ресурси, які належали родині: нерухоме і рухоме майно; люди, що перебували під його владою – жінки, сини та їхні жінки з дітьми, раби. Він міг розпоряджатися їх робочою силою, здати їх в найм, продати, покарати аж до страти, хоча в таких випадках звичай вимагав сімейного суду. Вважалося, що така влада батька над усіма ресурсами родини забезпечувала найбільш ефективний обробіток землі у важких для землеробства умовах Стародавнього Риму.

Низка положень Законів XII таблиць стосується прав римських громадян. У першу чергу це статті, згідно з якими остання постанова народу є обов’язковим законом, а також закон, що забороняв страчувати

римського громадянина без санкції вищої законодавчої та судової інстанції. До них належить і заборона наділяти будь-якими привілеями окремих осіб. Таким чином утверджувалася рівність громадян перед законом і виключалася поширена в інших ранніх суспільствах можливість надавати право управління певною територією, збору податей із населення тощо особі, яка не належала до числа обраних магістратом. Контроль над усією територією Риму та його населенням здійснювався тільки колективом громадян. Можливо, з цим пов'язаний і закон, який карав смертною карою особу, яка була автором пісні, ганебної для будь-якого громадянина.

За Законами XII таблиць каралися смертю й інші злочини: нічна крадіжка чужого врожаю, за що винуватця розпинали на дереві; підпал будови або зібраного зерна, що лежить біля домівки – за це винуватця заковували, били й спалювали. До смертної кари засуджувався також грабіжник, спійманий вночі на місці злочину; спійманий вдень злодій, що захищався зброєю, міг бути вбитий прямо на місці злочину. З Тарпейської скелі скидали лжесвідка, страчувався суддя чи арбітр, викриті в підкупі, людина, що підняла ворогів проти Риму чи здала ворогам громадянина Риму. За свідченням Августина, Закони XII таблиць передбачали, окрім страти й штрафів, ще й кайдани, галери-таліони, безчестя, вигнання та рабство. Відповідно до суспільних змін модифікувалося й римське право. З кризою Республіки право попри свою певну демократичність виявилось нездатним захистити інтереси нижчих верств суспільства. Відійшла в минуле традиція вибирати за жеребом 12 громадян, які, вислухавши на судовому засіданні обидві сторони, виносили свій вердикт на основі лиш власного сумління, після чого з винним остаточно розбиралися юристи-професіонали. Із заміною суду народних зборів закритими для загалу судами з постійним складом суддів право відверто корумпується, посилює свої каральні функції. “Голос серця” поступається місцем умінню з позицій загальних принципів права витлумачувати кожний казус (окремий судовий випадок).

Із розвитком товарно-грошових відносин право дедалі більше ускладнюється, особливо скрупульозно розробляються питання власності, основними ж замовниками виступають найбагатші представники родової аристократії. Вивчення безлічі казусів, їх відверто тенденційний розгляд на користь верхівки забезпечили римському праву ту гнучкість, завдяки якій воно і сьогодні залишається класичним. Цьому сприяє і його впорядкованість, досягнута поділом на право державне, приватне, громадянське й кримінальне. Значну роботу з класифікації та опису цих галузей здійснили талановиті римські юристи Гай, Ульпіан, Флорентін.

У Римі діяла чітка судова система. У часи пізньої республіки та імперії, коли в закони часто вносилися зміни, виникла потреба інформувати громадян про законодавчі акти, які приймалися. За Юлія

Цезаря на центральну площу виставляли гіпсову дошку з повідомленням про воєнні перемоги й урядові акти та рішення – «Щоденні відомості римського народу» (своєрідний прообраз газет). Копії розсилалися по всій державі у всі провінції. Зберігся єдиний номер цієї “газети” за 29 березня 168 р. до н.е.

Основним результатом боротьби між плебеями та патриціями було започаткування в Римі полісної республіки, яка спиралася на такі закріплені законом базові елементи: статус громадянина, формальний суверенітет народу та розгалужена система магістратур.

Римське суспільство періоду республіки складалося з 3-х провідних верств: сенатори, вершники і плебс. Соціальний стан не успадковувався.

Вищий щабель соціальної ієрархії посідали *сенатори*, тобто члени сенату. Фактично сенат контролювався невеличкою групою з 30 – 40 осіб, що належали до знатних патриціанських та плебейських родів, котрі здобули владу у IV – III ст. до н.е. Цю групу називали *нобілітетом*. Формально nobілі не мали якихось особливих прав, але практично вони контролювали основні посади магістратури.

Другий соціальний прошарок складали *вершники*. Вони спочатку служили в кінноті і голосували у своїх 18-ти центуріях. Більшість вершників були великими землевласниками або банкірами. Решта громадян вважалася *плебсом*. До нього належали інколи і досить багаті люди, але більшість представляла біднота, особливо міський плебс. Особливу категорію римських жителів складали *ліберти* – раби, відпущені на волю. Здобувши свободу, а з нею й обмежені громадянські права, вони активно займалися ремісництвом і торгівлею.

Вищим державним органом республіки вважалися народні збори – *коміції*, які поділялися на три види – куріатні, центуріатні та трибутні. Основні закони проводилися через трибутні коміції. Також існувала розгалужена система посадових осіб – магістратів. Усі римські магістрати були виборними (крім диктаторських), безоплатними, тимчасовими (терміном на один чи кілька років) та колегіальними. У звичайних умовах республіка управлялася так званими ординарними магістратами. До них належали консули, претори, цензори, еділи, квестори і народні трибуни (представники плебсу). На чолі республіки стояли 2 консули. Їхніми іменами називали рік. Молодшими колегами консулів були претори, які керували судовими справами. Раз на п’ять років обиралися 2 цензори, які складали списки громадян, проводили ревізію списків сенату та вершників. Цензори нікому не підкорялися і ні від кого не залежали. Еділи наглядали за станом міста й відповідали за організацію свят і видовищ. Квестори виконували функції скарбників. Дещо осторонь стояли народні трибуни. Вони вважалися контрольним органом римської демократії, вносили законопроекти і мали право накладати вето на рішення всіх магістратів і сенату.

У критичних умовах (наприклад, війна) обирався або призначався екстраординарний магістрат-диктатор. Він призначався на час не більше, як 6 місяців і мав усю повноту влади. У III ст. до н.е. в Римі встановилася ієрархія посад та послідовність їх проходження.

Протягом століть Стародавній Рим здійснив еволюцію від полісу до імперії, від громадянина до підданого з його сильним почуттям порядку. Для громадянина характерні були безпосередні зв'язки в системі “община – громадянин”, тобто зв'язки співучасті. Надзвичайно велике значення мала та обставина, що в Римі була рівність громадян, що означала юридичну відповідальність перед законом, але не було рівності в політичній і соціальній сферах. Певну роль тут відігравав ценз – розмір, кількість належного особі майна, а також походження людини. Саме ценз і визначав місце громадянина в соціальній ієрархії, його права й обов'язки. Так, народні збори були вищим законодавчим і виборчим органом, але прості люди не могли розраховувати на високі посади, які були доступні тільки особам з високим цензом. Римський громадянин орієнтувався на таку систему цінностей: мужність, хоробрість, витривалість, сувора гідність, непохитна чесність, справедливість, свобода. Характерним і специфічно римським був зв'язок свободи й економічної залежності: ”Платня перетворює людину на раба”. Людина, економічно залежна, не могла висловлювати думки, що протирічили тому, кому вона була зобов'язана.

Викликає інтерес римський ідеал республіки, до якого сам Рим був близьким після остаточної перемоги до середини I ст. до н.е. Найповнішу, хоча й прикрашену його характеристику дав історик Полібій. Він підкреслював досконалість політичного устрою республіканського Риму, його “змішаний устрій”, що містив елементи монархії (влада консулів), аристократії (авторитет сенату) і демократії (право народних зборів – коміцій – ухвалювати закони, вирішувати питання війни і миру, обирати магістрати, карати чи дарувати почесні нагороди за доблесті). Взаємоконтроль усіх цих інститутів, узгодженість їх ідей, залежність одне від одного надавали всьому устрою виключну міцність, здатність завойовувати народи і правити ними. Завдяки цьому й виникла світова римська імперія.

Крім юриспруденції у Стародавньому Римі активно розвивалися й інші науки. Серед філософських течій, що існували в елліністичному світі, найбільше поширення в Римі мали морально-етичні вчення – *епікуреїзм* та *стоїцизм*. Стоїцизм став майже офіційною доктриною римської держави. Згідно з ним мета філософії полягала в тому, щоб вказати шлях до щастя. Видатним представником цього напряму був *Луцій Анней Сенека*, котрий відіграв помітну політичну роль при імператорові Нероні, але закінчилася його кар'єра трагічно. Запідозривши участь Сенеки у змові, Нерон змусив філософа покінчити життя самогубством. Сенека як філософ

розробляв проблеми практичної моралі: подолання страху смерті, важливість стриманості, етична рівність людей, існування долі. Філософське обґрунтування такого кола ідей дозволяє вважати вчення Сенеки одним із джерел християнської етики.

Видатним представником стоїцизму був *Марк Аврелій* – імператор і філософ, який першоосновою усього вважав Бога як світовий розум. Обов'язок філософа, на його думку, – аскетизм, очищення через пізнання фатальної необхідності, яка панує над світом. Його головна книга – “До самого себе”.

Безкомпромісність стоїків приваблювала далеко не всіх, як, до речі, і епікуреїзм. Але в епоху перших цезарів філософія стала справжньою володаркою дум і, відповідно, престижним заняттям. Вона повчала і підкорювала. Тому немало римлян убачали в ній ту корисну розумову працю, яка забезпечувала авторитет і давала право на власне моралізаторство. Прекрасним матеріалом для цього була багата спадщина видатних грецьких мислителів Платона і Аристотеля, що активно перекладалась латиною, чекаючи нових тлумачень і інтерпретацій. На інтересі до неї у Римі було засновано цілу школу прихильників грецького академізму.

Філософ *Епікур* створює життєствердну етику, яка за своїм спрямуванням оптимістична й утилітарна. Моральне життя потребує дотримання міри в усьому. Ідеал – у задоволенні природних, а не надуманих бажань. Справедливість у тому, щоб не шкодити іншому і не зазнавати шкоди від іншого. В основі взаємозв'язків людей лежить особиста вигода, що розповсюджується і на безкорисливу дружбу. Мудрість (філософія) не тільки дає знання, але й духовну насолоду. Мудрець не безтурботний пустельник, що відійшов від життя, а знавець життя, який піднявся над буденністю, здатний виявляти свою волю.

Видатним послідовником Епікура був римський філософ та поет *Тим Лукрецій Кар* (близько 96 – 55 рр. до н.е.). У науково-просвітницькій поемі “Про природу речей”, котру цілком слушно вважають енциклопедичним твором, він розвинув філософське вчення Епікура, дав систематичний виклад античного атомістичного матеріалізму, сформулював фундаментальні ідеї зв'язку руху і часу, збереження речовини («з нічого ніщо постати не може та в цілковите ніщо повернутись»), нескінченності світу («Всесвіту справді у жодному напрямі жодна границя не замикає... Визнати мусиш те, що немає кінця, в який бік би не ширився Всесвіт»).

У III ст. до н.е. виникла остання філософська концепція античного світу – *неоплатонізм*, творцем якої був філософ-ідеаліст, містик Плотін. Хоча він і вважав свою систему продовженням платонізму, вона увібрала в себе елементи стоїцизму, неопіфагореїзму та синкретичної філософії Філона. Її серцевину становило вчення про містичну еманацию матеріального світу з духовного першоджерела. Вищу ланку еманации –

“єдине” можна, на його думку, досягнути лише шляхом екстазу, а не пізнання. Філософія часів імперії стала своєрідним підсумком античної філософії, підготувавши ґрунт для середньовічної патристики та схоластики, визначивши основні напрями і тенденції їх розвитку.

Класична праця з географії належить **Страбону**, який зібрав у своїй “Географії” всі існуючі відомості про країни і народи – від Британії до Індії, особливу увагу приділивши Європі, Азії та Північній Африці. В тому ж I ст. н.е., римляни вперше досягли Цейлону, поживавився інтерес до вивчення морського і сухопутного шляху в Китай. Значні відкриття були зроблені під час походів римлян в Африку: описані флора та фауна її північно-західної частини, вивчений Ніл до району Нільських боліт.

Клавдій Птолемей, узагальнюючи астрономічні спостереження, розробив геоцентричну модель світу, згідно з якою навколо Землі, яка має форму кулі, обертаються Сонце та інші планети. Ця модель залишалася панівною до Нового часу, коли з’явилася геліоцентрична теорія Коперника (XVI ст.). Головною фігурою античної медицини і незаперечним авторитетом протягом подальшого тисячоліття був **Клавдій Гален** – лікар і природознавець, автор близько 400 праць з анатомії та фізіології людини, терапії, фармакології, гігієни. Його дослідження мали великий вплив на розвиток європейської медицини доби Відродження і Нового часу. Гален вивчав нервову систему, спинний мозок. Йому ж належить перша в історії науки концепція кровообігу.

З огляду на особливе ставлення римлян до своєї держави зрозуміла виняткова роль історичної науки у Стародавньому Римі. Істориками часто ставали люди, які займали високе суспільне становище і брали активну участь у політичному житті. Історичні твори належать **Юлію Цезарю** (“Записки про гальську війну”). Близьким до Октавіана Августа був історик **Тит Лівій**, твори якого є майже єдиним джерелом для вивчення ранніх періодів в історії Риму. Саме йому належить 142-томна «Римська історія». **Публій Корнелій Тацит** намалював картину римської історії часів імперії, приділивши значне місце варварським племенам, які нападали на Рим, згадавши серед інших і *венедів* (одна з назв слов’янських племен у старовину). Його найвідоміші науково-історичні праці – “Історія”, “Аннали”. Головним об’єктом його зображення були відносини сенату з імператорською владою, характери та вчинки імператорів. Ще одна праця Тацита – нарис «Германія» - присвячений суспільному устроєві та побуту давніх германців.

Одним з найпопулярніших істориків світу залишається **Плутарх**, який обрав жанр історичного портрета. Його твори і зараз видаються великими тиражами і є популярними. У “Порівняльних життєписах” він відшукує паралелі в грецькій і римській історії через розгляд біографій уславлених людей. Істориком був і римський імператор **Клавдій I**. Основними його працями була «Історія етрусків» у 20-ти книгах, до якої

він додав ним же укладений словник етрусської мови, вже тоді практично забутої в Римі, та «Історія Карфагену» у 8-ми книгах. На жаль, жодна з праць Клавдія до нашого часу не збереглася. Все враження про них можна скласти лише за невеликими цитатами, що зустрічаються у праці Плінія Старшого «Природнича історія». Клавдій I також зробив спробу змінити латинську абетку, внісши до неї три нові літери, які отримали назву «Клавдієвих літер». Однак у широкий ужиток вони не потрапили, використовувалися лише за життя Клавдія, а після його смерті від них відмовилися.

Особливого успіху досяг у II ст біографічний жанр. Одним із визначних його представників був **Светоній Транквілл** (70 – 140 рр. н.е.). Йому належить видатна пам'ятка історичної прози «Життя дванадцяти цезарів», в якій він описав життя, діяльність, характери, звички дванадцятьох римських імператорів. Персонажі цієї праці знайомі практично кожній людині, навіть тим, хто ніколи клибко не вивчав стародавню історію. Всі ці постаті, прикрашені фантазіями і легендами, давно перетворилися з історичних образів на художні. І це великою мірою завдяки праці Светонія. Портрет юлія Цезаря, який на березі Рубікону говорить: «Жереб кинут!» і починає громадянську війну; а потім падаючи від кинджалів змовників, вимовляє: «І ти, Брут!». Август, який з гордістю заявляє, що прийняв Рим цегляним, а залишає потомкам мармуровим. Немічний Тиберій, у своєму усамітненні на Кіпрі злорадно спостерігає, як згублюють себе доносами його вороги-сенатори. Калігула, що збирається призначити сенатором свого коня, Клавдій з його імператрицею Мессаліною, ім'я якої стало синонімом нестримної розпусти. Нерон, що влаштував пожежу Риму, щоб породити в собі натхнення на поему про пожежу Трої. Веспасіан з його цинічними словами «гроші не пахнуть». І благородний Тіт, який якщо не зробив за день жодного доброго вчинка, говорив: «Друзі, я втратив день». Все це ми знаємо завдяки Светонію Транквіллу. Він не був бульварним письменником, що описував лише таємниці римського двору. Він був серйозним істориком, який зосередив свою увагу не на історичному процесі, а на історичних постах, що, на його думку, були центром історичного процесу. Такий підхід викликав інтерес не лише в учених. Саме тому у читачів усіх часів Светоній незмінно залишався одним із найвідоміших і найпопулярніших античних авторів, якого читали й читають чи не найбільше.

Для римської науки часів імперії загальною характерною прагненням до енциклопедичності, узагальнення та систематизації набутих знань. Прикладом цього може служити вже згадана «Природнича історія» державного діяча і письменника **Плінія Старшого**, у якій йдеться про астрономію, фізику, географію, антропологію, зоологію, ботаніку, медицину, фармакологію, мінералогію, мистецтво тощо.

§ 4. Римська література: розмаїття жанрів

У світовій культурній традиції особлива роль належить латинській мові. Масштаби римських завоювань перетворили її на мову міжнародного спілкування для всіх підкорених народів – від Іспанії до Межиріччя. На основі так званої “народної латини” виникло багато сучасних європейських мов: італійська, іспанська, французька, англійська. Надалі латина довго залишалася в Європі мовою літератури і науки, а в медицині не втратила цю роль і до сьогодні. Латинською ведеться католицьке богослужіння.

Особливість розвитку латини полягає в тому, що протягом тривалого часу мова ця удосконалювалася не в художній творчості, а насамперед у політичній сфері: у виступах ораторів у сенаті і на судових процесах, у законотворчості, в політичній публіцистиці. Про образність мови свідчить безліч афоризмів, які живі і зараз: “Карфаген мусить бути зруйнований” (Катон), “Прийшов, побачив, переміг” (Юлій Цезар), “Доки, Катіліно, ти будеш випробовувати наше терпіння?” (Цицерон) і багато інших. Цицерон, який вважав себе насамперед політиком, по суті був творцем латинської художньої прози. Зразковим став стиль його промов, листів, філософських творів. Своєрідне продовження цієї традиції ми бачимо вже в художній літературі

Провідними жанрами римської літератури у III ст. до н.е. були *епос* і *драма*. З епічних творів до наших часів збереглися лише уривки, краще збереглися твори видатних римських комедіографів Плавта і Теренція.

Тім Макцій Плавт (254 – 184 рр. до н.е.) є автором 120 комедій, з яких до нас дійшли лише 17. Серед них “Хвалькуватий воїн”, “Осли”, “Скарб” та ін. Він прославляв старовинні римські звичаї, трудівників, що живуть бідно, але чесно, висміював скнарість, хвалькуватість, легковажність, тощо. Музика і спів супроводжували комедії Плавта, робили їх схожими на сучасну оперету.

Публій Теренцій Афр – автор шести комедій, прагнув перш за все показати високі, благородні риси людини, її роздуми над вибором життєвого шляху. На відміну від Плавта, який зображав кохання як затьмарення, Теренцій перший в історії римської літератури виступив продовжувачем грецької традиції, зображуючи кохання як високе і шляхетне почуття. У деяких комедіях, як наприклад, “Свекруха”, у Теренція взагалі немає негативних персонажів, а комізм виникає внаслідок непорозуміння, що в кінці твору розв’язується. Серед сучасників Теренцій прославився не тільки як драматург, але як і витончений стиліст, що писав бездоганною літературною мовою.

Першим римським поетом був *Лівій Андронік*, який переклав латиною «Одіссею». За своїм походженням він був грек з Тарента. У 272 р. до н.е. його привезли до Риму як полоненого, потім звільнили і він займався навчанням дітей свого патрона та інших аристократів. Переклад

«Одіссеї» не був таким уже досконалим. Його мова не відзначалася ідеальністю. У ній навіть зустрічалися словотвори, чужі латині. Тим не менше, у римських школах протягом тривалого часу вчилися за перекладом «Одіссеї» Лівія Андроніка. Літератор написав також кілька комедій та трагедій, що являли собою переклади або переробки грецьких творів.

Гостра політична і соціальна боротьба, яка розгорнулася в Римі з другої половини II ст. до н.е., сприяла розвитку ряду прозаїчних жанрів: *публіцистики, памфлетів, промов, мемуарів, історичних коментарів*. Серед них слід згадати трактати державного діяча і письменника *Марка Порція Катона Старшого*, у яких він закликає римлян до мужності, наслідування доблесті предків, а також дає корисні поради щодо ведення господарства. *Квінт Енній* склав перший національний епос «Аннали», присвячений історії Риму до другої Пунічної війни. Він славить римську доблесть, оспівує гуманність, культуру, освіченість.

Особливо багато творів дійшло до нас з I ст. до н.е. Публіцистична та мемуарна література цього часу представлена такими славетними іменами як *Цезар, Саллюстій, Цицерон*. Наприклад, Гай Юлій Цезар мав славу другого, після Цицерона, римського оратора. Чудовими і щодо форми, і щодо змісту є його воєнні мемуари – «Записки про Галльську війну» та «Записки про громадянську війну». Мемуари Цезаря писалися з політичною метою. Так, «Записки про Галльську війну» виправдовували війни Цезаря в Галлії і підкреслювали значення нових завоювань. «Записки про громадянську війну» покладали всю відповідальність за відповідні події на противників Цезаря і демонстрували їхню військову слабкість. Інший представник історико-мемуарної прози – *Гай Саллюцій Крісп* був прихильником Цезаря. Його твори «Змова Катіліни», «Югуртинська війна» і навіть «Листи до Цезаря» є не лише важливими історичними джерелами тієї епохи, а й визначними зразками літературної творчості.

Марк Туллій Цицерон увійшов до історії як видатний оратор, філософ і письменник. Він залишив багато творів про ораторське мистецтво, а також філософські трактати, промови. Найбільшу славу принесли йому промови на захист республіки, зокрема, промови проти Катіліни та Марка Антонія. Цицерон став засновником європейського ораторського мистецтва.

Поезія Стародавнього Риму не мала власної національної традиції. Вона починає активно розвиватися лише під впливом грецької літератури наприкінці республіканського періоду. Лірична поезія була представлена в Римі творами *Гая Валерія Катулла*. Його творчість відіграла переломну роль у розвитку давньоримської поезії. Її головна тема – не Римська держава, не римський народ, а особисті переживання, почуття та думки. Катулл складав невеликі поеми на міфологічні сюжети, найвідоміші з яких «Аттіс» та «Весілля Пелея і Феміди», писав ліричні вірші і вперше в

античній ліриці прославив кохання як могутнє почуття, що звеличує людину. У творах, присвячених його коханці Клодії, він передав драматичні злами стосунків чоловіка і жінки. На відміну від епічних поем, при читанні його віршів практично не відчуваєш часової дистанції. Відомим став вираз з одного із віршів Катутла, що звучить так: «Хоч ненавиджу, люблю».

Час правління Октавіана Августа часто називають «золотим віком» римської літератури. Його сучасниками були три великі римські поети – **Вергілій**, **Горацій** та **Овідій**. Найзнаменитішим твором римської літератури стала поема Вергілія “Енеїда”. Автор із блиском вирішив дуже важке творче завдання. Справа в тому, що “Енеїда” – це літературний епос, тобто вона не має народної усної основи, повністю створена поетом. До того ж поема відразу стала складовою частиною римської державної ідеології – поет писав на політичне замовлення імператора. Коротко зміст поеми такий. Еней – син царя Анхіза і богині Венери, один із захисників Трої, після її падіння відправляється в плавання на кораблі, довго поневіряється і зрештою, виконуючи волю богів, прибуває в Італію і стає родоначальником римського народу. Від нього ж ведеться і родовід Юліїв, до яких належав Октавіан Август. Неперевершеним вважається володіння Вергілієм виразними засобами мови. В.Брюсов писав, що “для поета читання “Енеїди” в оригіналі є суцільним рядом здивувань... перед владою людини над стихією слів”. Існує безліч перекладів поеми на сучасні мови. Можна пригадати, що початок формування сучасної української літературної мови поклала авторизована “Енеїда” Івана Котляревського.

Ліричними поетами були Горацій і Овідій. Творчість **Горація** пройнята розумінням ролі поета в суспільстві. Особливо чітко ці думки пролунали в оді “Пам’ятник”. До цього сюжету Горація звертався О.С.Пушкін (“Я памятник себе воздвиг нерукотворный...”). Найкращими творами Горація є його оди, в яких відбито політичне життя того часу. В одній з таких од автор порівнює римську державу часів громадянських воєн з кораблем. Котрий лишився без керма і якому загрожує загибель. Інша ода написана з нагоди перемоги Октавіана Августа над Клеопатрою. У багатьох віршах Горацій пропагує офіційний погляд на завдання законодавства: мудрий правитель повинен виправити розхитані звичаї, покарати порок, заохотити добродетель. Горацій вітав у своїй поезії суворі закони, запроваджені першим імператором – Октавіаном Августом. Поет уславився не лише громадянською тематикою своїх творів, а був і не менш блискучим поетом-ліриком.

Наймолодший поет августівської епохи – **Овідій**. Він походив зі старовинного роду вершників і отримав прекрасну освіту. Ранні твори Овідія присвячені любовній темі. Першим його твором були любовні елегії «Amores». У них поет оспівував свою кохану Карінну. Інший його твір –

«Heroides» – складався з послань відомих у міфології героїнь до своїх коханих (Пенелопи до Одиссея, Єлени до Паріса, Дідони до Енея).

У 8 р. до н.е. Овідія вислали з Риму до міста Томи на Західному узбережжі Чорного моря. Припускають, що причиною цього була його поема «Мистецтво кохання». В ній Овідій дає поради закоханим, як добитись взаємності у предмета власної любові і як надалі зберегти прихильність коханої людини. Поема написана витонченими віршами, у ній багато дотепного, але не менше й фривольного. У ній влада побачила глузування автора із законодавства Октавіана Августа, спрямованого проти перелюбства, що й послужило причиною заслання поета. У вигнанні Овідій написав два твори – «Скорботи» та «Листи з Понту» (грецька назва Чорного моря – Понт Евксинський). Незважаючи на сум за рідним краєм, котрим сповнені згадані твори, Овідій і тут залишився майстром іронії.

Після заслання Овідія жоден із римських поетів не піднісся до рівня великих літераторів початку августівського правління. Однак поезія «ввійшла в моду», оскільки для наступних століть характерне захоплення поезією. У I –II ст. н.е. поезія в Римі набула значного поширення. Звичай рецитацій, тобто публічного читання власних творів, заведений за часів Августа, став загальноприйнятим. Найбільш відомими поетами цього періоду були *Марціал* та *Ювенал*. Марціал – уродженець Іспанії, здобув на Батьківщині риторичну освіту і прибув до Рима за часів Нерона. Його епіграми, короткі і влучні вірші, присвячені найрізноманітнішим явищам повсякденного життя. Марціал змалював у своїй поезії різні соціальні типи Риму: патронів і клієнтів, паразитів і набридливих людей, шукачів спадщини, отруювачів, зрадливих чоловіків і жінок, коханок, п'яниць, франтів, ділків, лікарів-шарлатанів, поетів-невдах, дилетантів, кредиторів і боржників.

Про життя Ювенала відомо небагато. Народився він в італійському місті Аквіні у другій половині I ст. н.е., також здобув риторичну освіту. Ювенал, як поет, заслужив славу одного з найбільш непримиренних і суворих сатириків. До нас дійшли 16 сатир його авторства, які висвітлюють різні сторони римського життя. Ювенал висміює знатних людей, їх пихатість, вихваляння далекими предками. Поет ніде не згадував у своїх творах імен сучасників. Наприклад, жорстко висміявши в одному з віршів Доміціана, він не назвав імені імператора. Усі твори Ювенала написані під сильним впливом риторики. Звідси деяка монотонність. Одноманітна піднесеність, характерна для всіх його сатир. Окремі вислови Ювенала перетворилися на афоризми. Саме цьому поетові належать крилаті фрази: «У здоровому тілі – здоровий дух!», «Хліба й видовищ!».

Саме Стародавній Рим став батьківщиною прозаїчного роману. Перу *Гая Петронія*, римського аристократа, що прославився своїм вишуканим смаком, належить перший у європейській літературі роман “Сатирикон” з 20 книг. Головний герой роману – мандрівник-бродяга Енколпій проводить

своє життя у мандрах Італією. Розповідаючи про його пригоди, автор подає сатиричну картину побуту римських рабовласників, висміює грубість, невігластво “нових багатіїв”. Розважальний характер має авантюрний роман останнього визначного латинського письменника *Луція Апулея* “Золотий осел” (або «Метаморфози»), в якому з гумором, у казковому стилі розповідається про пригоди юнака, якого кохана помилково перетворює на осла. Ці два твори справили певний вплив на розвиток європейського роману.

У римські часи з'явилося багато новинок у книжковій справі. Крім папірусу, поширився винайдений у малоазійському місті Пергамі матеріал для письма – особливим чином оброблена шкіра – *пергамент*. Крім книг-сувоїв з'явилися книги-кодекси, які від сучасних книг відрізнялися тільки способом скріплення аркушів. Бібліотеки як сховища документів, книг існували вже давно, а ось бібліотеки для громадського користування вперше з'явилися саме в Римі. Цікаво, що в цих бібліотеках були передбачені досить ізольовані місця для роботи, оскільки в ті часи люди читали виключно вголос.

§ 5. Ораторське та військове мистецтво в Давньому Римі. Система освіти та виховання. Видовища.

Громадянські війни I ст. до н.е. завершилися встановленням імператорської влади. Поступово Римська держава стає імперією рабовласницької знаті Середземномор'я, поширюються і міцніють господарські зв'язки її різних частин, посилюються культурні впливи країн Південного Середземномор'я. У цей час моралістична філософія, котра досить довго залишалася головною цариною духовного життя, поступилася місцем риториці, спрямованій на вихваляння чинного режиму. Це було пов'язано з тим, що нова влада, яка вже міцно стала на ноги, не потребувала повчань, а тим більше критики.

Навчання риториці було вплетене у систему римської освіти. У II – I ст. до н.е. в Римі утверджується грецька система освіти, щоправда, з деякими особливостями. Особливу роль у римлян відіграло сімейне виховання, беззастережне підкорення батьківській владі. Справжній громадянин у римлян – це слухняний син і дисциплінований воїн. Прадавнє законодавство передбачало суворе покарання за порушення батьківської волі, в цьому ж напрямі діяла державна релігія з її обожнюванням громадянської і військової добродітності.

Діти вільних громадян починали відвідувати школу, досягнувши шестирічного віку. Вступали вони до так званого *лудусу* – початкової школи. У ній вивчали латинську та грецьку мови, письмо, читання та арифметику. Більшість дітей закінчували лудус у віці 11 років і подальшу освіту здобувала вже вдома.

Досягнувши одинадцятирічного віку, хлопчики із заможних сімей переходили до *граматики* (середня школа), де вони вивчали такі предмети, як історію, філософію, географію, геометрію, музику і астрономію. Важливими предметами були також латинська і грецька мови. Твори римських і грецьких письменників вивчались дуже ретельно. Вважалося, що учні повинні вміти імітувати стиль знаменитих авторів. Грецька мова була необхідна римлянам тому, що більшість кращих книг із різних галузей знань були написані греками. На завершальному етапі навчання нерідко здійснювались освітні поїздки в грецькі культурні центри. Особливо популярними були Афіни.

На вищій стадії навчання особлива увага, на відміну від Греції, приділялась не філософії, а риторичі. Саме *риторські школи* були своєрідними вищими навчальними закладами. В Римі замість математичних наук на перше місце вийшли юридичні. Одним із завдань середньої освіти була підготовка учнів до занять із учителем красномовства – так званим ритором. Кожний, хто хотів стати політичним, державним діячем або юристом, повинен був учитись умінню красиво, виразно й переконливо говорити перед публікою. Навчання ораторському мистецтву починалось із 16 років (коли юнак одягав чоловічу тогу) і могло продовжуватись дуже довго. Так, наприклад, Цицерон – видатний римський оратор, учився цьому мистецтву до 30 років.

У стародавньому Римі система ораторських шкіл, де виховували ораторів, філософів-полемістів, була дуже розгалуженою. У своєму короткому огляді історії римського красномовства Цицерон перелічує понад 200 ораторів, переважно епохи громадянських воєн. До цих шкіл юнаки вступали після закінчення граматичної школи. Крім риторичі, у цих школах опановували на вищому рівні також право, філософію та поезію. Поступово юристи-вчителі утворили досить стійкі групи, які отримали назву «кафедр». За подібним принципом оформлювалися кафедри риторичі, філософії, медицини та архітектури. Декілька вищих шкіл виникає у II ст. н.е. (Рим, Афіни). Студенти, які приїздили здобувати освіту з різних частин Римської імперії, об'єднувалися у земляцтва – «хори». За доби імперії держава почала контролювати систему освіти. Вчителі перетворилися на оплачуваних державних службовців. Відповідно до розміру кожного міста встановлювалася кількість риторів і граматиків. Вчителі мали низку привілеїв, а в IV ст. н.е. всі кандидатури викладачів підлягали затвердженню імператором. Така система мала, як позитивні, так і негативні наслідки.

Яскравою частиною риторичі у Стародавньому Римі було красномовство, що починалося у Римі з відвертого учнівства, пристосування грецького досвіду до власних можливостей і потреб. Жоден політичний діяч не міг розраховувати на успіх, не володіючи ораторським мистецтвом; судові процеси виливалися у справжні ораторські турніри.

Теорія красномовства засвоювалася за допомогою детально розробленої системи вправ, що спиралася на твори ораторів-класиків та відшліфовувалася у процесі соціально-політичної боротьби. Красномовство від початку було представлено двома напрямками: *азіанським* та *аттичним*. Для обох залишалися спільними чотири основні вимоги: бути правильним, зрозумілим, красивим та доречним. Стиль “аттицистів” вирізнявся дуже стислою, простою мовою, не перевантаженою словесними надмірностями. Серед його прихильників були Гай Юлій Цезар, Марк Юній Брут. Азіанський напрям характеризувався яскравістю, ефектністю, широким уживанням афоризмів. Із цього стилю розпочинав молодий *Марк Туллій Ціцерон*, але з часом узяв за зразок помірнішу форму азіанства, поширену на Родосі. Видатний оратор вважав, що надмірна пишність промов азіанців, як і підкреслен мовний аскетизм та лаконізм аттицистів мають бути подолані у стилі природному, виразному, стилістично гнучкому. Постійно вдосконалюючи його, Ціцерон не залишався байдужим до загальних проблем латини: він систематизував її лексику, граматичні форми та синтаксичні зв'язки відповідно до стилів та функцій мови, очистив стилістично нейтральний шар від грецьких запозичень, архаїзмів, просторіч, увів низку неологізмів. Глибоке знання теорії робило Ціцерона ще вимогливішим до якості власних промов, в яких органічно поєднувалися різні стилі – простий з його гумором та високий з його пафосом. Після Ціцерона одним із найталановитіших ораторів був *Гай Юлій Цезар*, відомий полководець і диктатор. “Коли б він мав більше часу для красномовства, – писав про нього оратор і педагог Квінтіліан, – то єдиний із римлян міг би позмагатись із Ціцероном”.

Стародавній Рим в завоюванні інших територій і країн завдячує своїй добре навченій могутній армії. Захоплюючи нові території, римські солдати пройшлися майже всім світом. Спочатку служити в римській армії могли тільки ті люди, які мали майновий ценз (тобто володіли власністю). В кінці II ст. до н.е. полководець *Гай Марій* провів реформу, яка дозволяла вступати до армії тим, хто не володів майном. Поповнення римської армії чоловіками із бідних сімей призвело до формування на добровільній основі армії воїнів-професіоналів. І хоча військова служба не була легкою (тривала 25 років), за провинності дуже жорстоко карали, по закінченню військової служби (якщо воїн залишався живим, хоч і покаліченим) йому видавалася грошова винагорода чи невеликий наділ землі.

До часу Юлія Цезаря в Римі була дієздатна регулярна армія із найманців, які після здійснених військових походів розпускалися. В неї входили 60 крупних з'єднань (легіонів), що склалися переважно із піхоти. В римському легіоні було близько 5 тисяч солдат. Він поділявся на 10 частин – когорт, причому одна з них вважалася провідною і була чисельністю більша. Кожна когорта була розбита на 6 центурій. Спочатку

в кожній центурії було по 100 солдат, але потім для підвищення ефективності управління ця кількість була скорочена до 80 чоловік. Центурії були поділені на відділення по 8 чоловік, які жили в одній палатці, їли із одного котла. На чолі кожної центурії стояв її командир – центуріон, поруч із ним завжди був прапорносець. Легіони мали власну срібну емблему із зображенням орла. Якщо в бою орел попадав до рук ворога, легіон розформували.

Легіонери відправлялись у похід разом із усім своїм майном і зброєю. Крім зброї легіонери несли із собою їжу на три дні, шанцеві інструменти, потрібні для розбиття табору, проривання каналів, прокладання доріг і будівництва мостів. Нерідко римські легіонери здійснювали будівництво величезних споруд. Наприклад, імператор Адріан наказав армії збудувати в Британії, на дальньому північному кордоні римської імперії, кам'яну стіну для захисту від варварських племен. Більша її частина була споруджена в 122 – 129 рр. н.е. Стіна простяглася на відстань 120 км. і з'єднала 14 фортив. Частина її збереглась і до цих часів.

Найбільш привілейованим родом військ у Римі вважалася кіннота (у кожному легіоні було приблизно 300 воїнів кінноти і 4200 піхотинців). На чолі війська стояли консули, які самі собі обирали помічників – легатів – з числа сенаторів або воєнних трибунів.

Бойовий порядок легіону складався з трьох ліній: у першій лінії билися наймолодші воїни до 24 років зі списами, в другій – воїни віком 24 – 30 років, у третій – найстарші і найбільш досвідчені, котрі звалися тріаріями. Відомий римський афоризм: «Справа дійшла до тріаріїв». Він означає: становище дуже серйозне, критичне.

Упродовж 12-ти віків види легіонів, їхня загальна кількість змінювалися, але висока мобільність, уміння битися на пересіченій місцевості, ешелонувати сили для бою, створювати та ефективно використовувати резерв, зводити грандіозні оборонні споруди залишалися неперевершеними. Не в останню чергу це забезпечувалося вкрай вимогливою системою попередньої підготовки. Римляни виявили велику майстерність у влаштуванні навчальних таборів. Тому й не дивно, що за імператорів більшість із них перетворилися на фортеці, започаткувавши спочатку колонії, а пізніше – великі міста. Три присяги: слухатися начальників, бути твердими й хоробрими, коритися дисципліні – виголошували ті, хто вступав до легіону, і дуже серйозне ставлення римлян до клятви цементувало, як армію, так і моральні засади римської спільноти у часи становлення Риму. Досить високий моральний стандарт підтримувався не лише нагородами, а й суворими покараннями. Найменший непослух, навіть той, що сприяв перемозі, карався на смерть. Звичними покараннями були догани, зменшення платні та їжі, позачергові наряди на роботи, переведення із кавалерії в піхоту, розжалування в нижчі чини, ганебне вигнання із служби, побиття. У випадку невиконання

команди воєначальника здійснювалася *децимація* (кожного десятого воїна вбивали), а іноді страчували просто за жеребом.

Військові нагороди були доволі різноманітними. Найважливішими вважалися вінки: із польових трав – визволителю обложеного міста чи війська; із золота – першому, хто сховався на ворожий корабель чи стіну ворожого міста; із дубового листа – тому, хто врятував із ворожих рук одного чи кількох римських громадян; із мирти – полководцеві малого тріумфу; тріумфальний – тріумфатору. Нагородами слугували золоті браслети, ланцюги, пряжки, списи, прапори, прикраси для вершника й коня, а також прообрази сучасних орденів – нагрудні мідні дощечки. Полководців удостоювали *тріумфу*, рішення про який приймав Сенат. Добитися тріумфу було нелегко: право на нього мали полководці, що розширили межі держави чи здобули вирішальну перемогу, керуючи військами особисто, чи у бою поклали не менше півтисячі ворогів. Від часів Ромула тріумфатор (при великому тріумфі) урочисто в’їжджав на колісниці, запряженій четвіркою білих коней на вершину Капітолійського пагорба Священною дорогою. У руці він тримав жезл із зображенням орла; раб, що стояв за ним, тримав над його головою золотий вінець Юпітера Капітолійського. Менш значна перемога вшановувалась *малим тріумфом* або *овацією*: в цьому випадку полководець піднімався на Капітолій верхи або пішки у миртовому вінку й приносив у жертву богам не бика, а вівцю. Трофеї, зокрема золото, віддавали у загальну казну, частину ж роздавали солдатам. Вітчизна була для громадян-воїнів найвищою цінністю, вартою власного життя.

Із часів імператора Августа римські легіони, які стояли на кордонах імперії, охороняли *Pax Romana* – мирний порядок у країні. У самому Римі дислокувалася лише преторіанська гвардія, у складі якої було близько 9-ти тисяч солдат. Цю привілейовану військову частину створив Октавіан Август для захисту імператора й італійських областей імперії. Він же скоротив кількість легіонів до 28-ми. Їм на допомогу в провінціях надавались допоміжні війська із місцевого населення. Ці підрозділи мали у своєму складі як піхотні, так і кінні загони. Римська армія часів імперії вже не була найманою, такими були лише допоміжні війська. Легіони римської армії комплектувались із римлян, а не іноземних найманців, і не розпускалися після походів. Римська армія мала стійкі організаційні форми, ієрархію командного складу, добре налагоджену систему виховання, навчання. Це була постійна регулярна армія із суворою військовою дисципліною.

Армія була опорою імператорській владі і як така виступала самостійною політичною силою. Легіони часто проголошували імператорами своїх воєначальників.

Важливу роль у культурі Стародавнього Риму посідали *видовища*, котрі були необхідним елементом повсякдення кожного римлянина.

Відомий давньоримський вислів «Хліба й видовищ!» яскраво демонструє місце цього вияву життя римського суспільства. Порівняно з давньогрецьким соціумом, де найбільшою популярністю користувалися театральні вистави та Олімпійські ігри, Рим і тут мав власну специфіку.

До найдавніших видовищ у Римі належали різноманітні змагання. Відбувалися вони у долині між Авентинським і Палатинським пагорбами, що зивалась *Circus Maximus*. Саме з цієї назви походить слово «цирк». Давньоримські *циркові вистави* склалися з кількох змагань: кулачні бої, перегони на колісницях, змагання з бігу, розігрування перед глядачами взірцевих боїв.

Крім циркових з'явилися й інші видовища, які пізніше стали відбуватися у римському амфітеатрі. Особливо популярними були *гладіаторські бої*, запозичені в етрусків, у яких вони були пов'язані із заупокійним культом. Гладіаторські бої вимагали великих грошей. Гладіатори набиралися із засуджених злочинців, військовополонених і рабів, що провинилися. Спеціальні наглядачі вчилися їх битися.

Гладіаторські ігри мали такий успіх у Римі, яким ніколи не користувалися драматичні вистави.

§ 6. Спадщина давньоримського образотворчого мистецтва та архітектури

Мистецтво Риму періоду республіки формувалось під значним впливом етруської та грецької художньої культури доби еллінізму. Особливо яскраво цей вплив проявився у портретній скульптурі та живописі. Характерною особливістю римського мистецтва була натуралістична точність зображення у портретах, практичність і водночас пишність архітектури, використання рельєфів, присвячених історичним подіям.

У цей період римляни будують головним чином споруди практичного призначення – міські мури, дороги, мости, акведуки, базилики, складські приміщення, цирки. До нашого часу функціонує Аппієва дорога, побудована у 312 р. до н.е., водогін Аква Апіа завдовжки 16 км 617 м. – критий канал, місцями прорубаний у скелі або складений з кам'яних плит і піднятий на підпорки, де цього вимагав рельєф місцевості. Наприкінці III ст. до н.е. був зведений цирк Фламінія.

Римські архітектори активно використовували всі три грецькі архітектурні стилі (ордери) – доричний, іонічний та коринфський, але перевага віддається коринфському ордеру як найбільш декоративно насиченому. Загалом для римської архітектури доби Республіки характерні простота і суворість велич.

Особливо активну будівельну діяльність провадили Цезар, Помпей та Сулла. Наприклад, Помпей збудував величезний кам'яний театр на 10 тисяч глядачів. Споруда була облицьована мармуром і вражає

надзвичайною міцністю й небаченими розмірами. Грандіозні плани перебудови Рима були у Цезаря. Центром торговельного і суспільного життя Риму на той час був Форум Романум – площа, навколо якої розташовувались культові та громадські споруди: Табулярій (державний архів), храм Сатурна, храм богині Конкордії, базиліка Юлія. Для римської культової архітектури типовим був храм Вести, що мав округлу форму з колонами. Своєрідними були й погребальні споруди – мавзолеї, колумбарії, які мали різноманітні архітектурні форми – у вигляді вежі, хлібного кошика, піраміди тощо. За Цезаря Старий Форум був вимощений, на північ від нього заклали другий Форум, у центрі якого мав бути мармуровий храм Венери Прародительки. Смерть Цезаря не дозволила йому здійснити всі задуми. Багато з його планів пізніше реалізував Октавіан Август.

За часів Августа Рим перетворився з цегляного на мармурове місто. Тепер зодчество характеризується розкішністю і пишнотою оздоблення. Нові архітектурні споруди і пам'ятники повинні були свідчити про римську велич, про настання миру і спокою в державі, про заслуги самого принцепса (такий статус присвоїв собі Август як перший римський імператор) – першого громадянина і сина божественного Юлія. Саме за Октавіана Августа культура Стародавнього Риму досягає свого найвищого розквіту, формується класичний римський стиль у мистецтві.

Проблеми зодчества стали предметом теоретичного вивчення у трактаті *Марка Вітрувія Полліона* «Про архітектуру». У ньому автор розглядає не лише суто архітектуру, а й проблеми прикладної механіки, різних пристроїв, котрі використовувалися у військовій інженерії.

Головним помічником Октавіана Августа у його будівельних замислах був Агріппа, з ім'ям якого прийнято пов'язувати появу низки споруд. Август реставрував і обличкував мармуром театр Помпея, Агріппа спорудив Пантеон – храм усіх богів, покровителів роду Юліїв. Це був грандіозний купольний храм із обширним портиком. Він добре зберігся до наших днів. Цей язичницький храм був зведений Агріппою і присвячений своєму тестю імператору Августу. Але той відмовився від честі бути проголошеним напівбогом, і тоді Пантеон був присвячений усім богам. Будівництво храму повністю було закінчене при імператорові Адріанові за період з 110 по 117 рр. н.е. Зодчим, що спорудив Пантеон, вважають Аполлодора Дамаського, але у створенні його як архітектор, брав участь сам імператор Адріан. Його ім'я як зодчого пов'язане з такими прекрасними спорудами, як вілла Адріана, храм Венери, арка Адріана в Афінах та ін.

Пантеон (Додаток 95) характеризує геніально гранична простота і ясність замислу: до покритого куполом циліндра приставлений портик із 16 (8+4+4) гранітних колон із мармуровими коринфськими капітелями, досконала врівноваженість пропорцій внутрішнього простору, в який

вписується сфера, доцільність і лаконічність конструкції. В Пантеоні блискуче вирішена проблема освітлення: через єдиний круглий отвір діаметром 9 метрів в центрі купола всередину потрапляють сонячні промені, які, падаючи вниз на мозаїчну підлогу, м'яко освітлюють навколишній простір.

Раніше перед Пантеоном знаходилась величезна площа, яка обов'язковою була в римському будівництві. Площа символізувала відкритий простір і шум життя під південним небом – ідеал старої римської общини. Коли ж община переросла в світову імперію, ідеал перемістився ззовні всередину.

У центрі площі стояла тріумфальна арка, через яку повинен був пройти (насправді або подумки) кожний. Людина входила в храм не простим смертним, а тріумфатором, рівним імператорам і богам. Потрапляючи до Пантеону, людина мусила зовсім перевтілитися. Перед нею відкривався величезний, єдиний і цілісний простір. Ніхто вже не думав, яка міць його оточує (стіни до шести метрів товщиною!), які мудрі інженерні розрахунки тримають у рівновазі частини складної архітектурної споруди. Стіни ніде не виглядали неживими, вони були полегшені глибокими нішами і стрункими колонами, оздоблені дорогими мармурами і камінням, підлога викладена мозаїкою, і випромінюване ними тихе, мерехтливе світло наповнювало простір особливим сяйвом, яке вгору ставало все ясніше і чистіше. Внутрішній простір Пантеону створюють величезні ребра бетонної конструкції, які, утворюючи купол, вільно лежать на міцних стінах. Купол вражав не менше. Середньовічна легенда повідомляє, що цей гігантський купол був споруджений на величезній купі сміття, накопиченій всередині барабана (так мовою архітектури називається циліндрична чи багатогранна верхня частина будівлі або храму, що служить основою для купола). А щоб цю купу сміття швидше розгребли, як гласить легенда, імператор Адріан велів по закінченню будівництва закопати в неї шматки золота.

Вага зводу була врахована і при виборі будівельних матеріалів та їх кількості. В міру того, як купол округлюється до вершини, його бетонна маса (підрховано, що вона складає 5000 тонн) поступово зменшується: якщо біля основи шар бетону досягав 6 м, то біля круглого отвору вгорі його товщина становить всього 1,5 м. Якщо нижні частини зводу складаються із каменю, то у верхньому ярусі для полегшення ваги в бетон додана вулканічна пемза. Купол Пантеону піднімається над круглою ротондою на 22 метри і має діаметр 43,5 метри. Пантеон вміщає в себе понад дві тисячі людей. В основу художнього образу Пантеона покладений суворий розрахунок. Діаметр ротонди дорівнює загальній висоті храму (43 м.), так що, якби в простір Пантеону вписали кулю, половину її утворив би купол.

Спорудою, котра демонструвала характер політики Августа був «*Вістар Миру*», зведений між 13 і 9 рр. до н.е. Збереглися його фрагменти та зображення на монетах, які дозволяють скласти уявлення про цю пам'ятку. В ній гармонійно поєдналися простота та масивність. Вістар являв собою простий чотирикутник з огорожею, прикрашеною орнаментами та барельєфами. Флористичний орнамент стилізовано поєднував у собі плоди та листя, що мали вказувати на благоденство Римської держави. Цю ж тему відображали й деякі барельєфи. Богиня Землі, або Італія, була зображена у вигляді жінки-годівниці, оточеної символами родючості. Вся композиція мала свідчити про повернення римського суспільства до старих звичаїв. А ця ідея пов'язувалася саме з Августом та родом Юліїв.

Саме доба імперії характеризується розквітом давньоримської архітектури. Головними будівничими у цей час виступають імператори. Котрі ініціювали спорудження різноманітних будівель. Особливо широкого розмаху досягло будівництво за часів Флавіїв та Антонінів. Найграндіознішими були громадські споруди – форуми, храми, базиліки, терми.

Форум – римська площа, центр політичного і культурного життя римського міста (місце для проведення народних зборів. Провадження судочинства, місцезнаходження головного храму).

Базиліка – прямокутна у плані споруда з багатьма нефами (просторами в середині споруди, розділеними рядами колон чи стовпів), що виконувала роль торгового або судового залу.

Терми – сімейні та громадські лазні. Одне з найбільш відвідуваних місць у Римі. Мали по кілька відділень (залу для занять спортом, роздягальні, гарячу лазню, теплу лазню, холодну лазню, басейн).

Імператор Веспасіан спорудив у Римі новий форум, здійснив реставрацію Вістаря Миру. Тіт і Доміціан закінчили справу, розпочату Веспасіаном – будівництво **Колізею** – величезного амфітеатру, однієї з найвеличніших пам'яток римського зодчества. Колізей мав 4 поверхи, був розрахований на 50 тис. глядачів. Три перші поверхи прорізані арками, в проміжках між якими стояли колони. Під час будівництва Колізею широко були використані склепінчасті конструкції, котрі давали можливість перекривати великі простори без додаткових споруд. Місця для глядачів, система входів та виходів, вентиляція приміщення – все було влаштовано дуже раціонально. Сцена амфітеатру була сконструйована так, що залежно від характеру видовища можна було випускати на неї диких звірів з кліток, які стояли внизу, заповнювати простір сцени водою тощо. Масивність, міцність і раціональність усієї споруди поєднувалися зі стрункістю і гармонією її архітектури.

Тріумфальна арка Тіта (Додаток 96), зведена вже після смерті імператора в честь перемоги римлян над іудеями, стала новим і

оригінальним поєднанням колон і склепінчастої арки. За часів Траяна в Римі знову звели новий форум. Він містив базиліку, оточену двома рядами колон. Траян спорудив також великі терми і завершив будівництво нового акведука, розпочате імператором Нервою. Колона Траяна увічнила пам'ять про Дакійську війну. Неначе стрічкою оповита вона рельєфними зображеннями різних сцен з дакійського походу. В основі колони містилася урна з прахом Траяна.

Бурхливий розвиток архітектури в епоху імперії характерний не лише для поліса-гегемона – Рима, а й для римських провінцій. Там також зводилися театри, портики, акведуки, мости, храми. У західних провінціях переважала римська монументальна архітектура. В східних – еліністичні традиції зодчества.

Завойовуючи величезні території, римляни швидко засвоювали досвід інших культур. Так, давні греки зводили прекрасні будівлі за своєю гармонійністю, пропорційністю, вписаністю в оточуюче середовище. Але будували вони повільно, ретельно шліфуючи й обробляючи величезні мармурові чи вапнякові брили. Римляни вперше в історії будівництва розпочали масове цивільне (*civilis* – лат. – міський) зведення будівель, храмів, доріг, акведуків, терм, цирків і інших споруд які творять власне міста. Вдалося це їм зробити завдяки своєму винаходу міцного римського бетону, у склад якого входив, окрім вапняного розчину і щебеню, пісок вулканічного походження. Це не тільки спростило й здешевило кладку масивних несучих конструкцій, але й забезпечило гнучкість і пластичність їх форм, а також створило можливості для побудови споруд, що включають у себе великі криті приміщення.

У скульптурі римляни великою мірою продовжили своїх попередників – греків. Однак заслугою римлян була портретна майстерність. Портрети з'явилися дуже рано й одразу мали реалістичний, і, певною мірою, навіть натуралістичний характер. Така рання поява портриту в скульптурі була пов'язана з етруссько-італійським заупокійним культом, відповідно до якого обов'язково виготовлялися воскові посмертні маски з обличчя небіжчиків. Це й зумовило надзвичайну реалістичність римського скульптурного портрету. Відповідно до культу предків, римляни замовляли зображення померлих. Для них характерні точність передачі рис обличчя, непорушний спокій. На початку I ст. до н.е. під впливом грецького мистецтва портрети набувають більшої духовності та виразності, про що свідчить, наприклад, портрет Юлія Цезаря. Поруч з погрудними зображеннями мали поширення статуї, що зображали видатних полководців та політичних діячів на повний зріст.

На протвагу грецьким оголеним статуям класичної епохи римляни створюють «закриту статую» відповідно до уявлень про велич і гідність римського магістрата, який з'являється перед народом у тозі. Характерною у цьому відношенні є римсько-етрусська статуя II ст. до н.е. «Оратор». Вона

зображує римлянина, одягненого у тогу, з піднятою рукою (ознака оратора). Старанно оброблена тога, її складки надають статуї краси й конкретності.

За часів ранньої імперії була створена одна з найбільш імпазантних римських статуй – портрет Августа з Пріма Порти (Додаток 97). Августа зображено тут як полководця, що звертається з промовою до римських солдатів. Статуя справляє на глядача враження спокою, сили, простоти та величі. В Октавіані Августі ніби втілилися риси, якими Вергілій наділив Енея. Ще одна скульптурна пам'ятка цього періоду – статуя Августа з міста Куми. Тут імператор зображений у сидячій позі в образі Юпітера. Пам'ятник виконано у грецькому стилі. Римський елемент виявився лише в зображенні обличчя, в якому підкреслено індивідуальні риси, а також у трактуванні одягу. Ця статуя зберігається тепер в Ермітажі у Санкт-Петербурзі.

В добу пізньої імперії скульптурне портретне мистецтво Риму набуло свого подальшого розвитку. У цей час реалізм межує з натуралізмом, також спостерігається стилізація, навіяна грецькими класичними творами. Скульптура часів імперії була представлена здебільшого портретними ідеалізованими зображеннями імператорів та членів їх сімей, нерідко у вигляді богів і богинь. Погруддя являли собою ніби застигли характеристики зображуваних людей. Портрет Веспасіана виразно говорить про його практичний розум, з його вуст, здається, от-от зірвуться знамениті слова “Гроші не пахнуть”, які він сказав, обклавши податком працю римських вивізників нечистот.

У погрудді Ціцелія Юкунда наочно відбито черствість природи і цинічна розважливість цього римського банкіра. Точно передає характер імператора і філософа Марка Аврелія його кінна статуя (бл.170 р.) – перший бронзовий пам'ятник, що дійшов до нас (Додаток 98). Психологічним скульптурним портретом римляни зробили свій оригінальний внесок в історію світового мистецтва. Рельєфна скульптура пов'язана з монументальними спорудами (колона Траяна, колона Марка Аврелія).

Живописом римляни прикрашали стіни храмів. І в республіканський. І в імператорський період домінував фресковий розпис (малюнок водяними фарбами по вологій, щойно потинькованій стіні). Прекрасні фрескові зображення дійшли до нас у Помпеї (Додаток 99). Тріумфальні процесії римських полководців супроводжували картини із зображенням битв, які потім виставляли в базиліках і храмах. Після завоювання Греції поширився декоративний розпис будинків, що імітував кольоровий мармур, а у 80 р. до н.е. з'явився новий стиль розпису. На мурах живопису I ст. до н.е. зображували пейзажі, сцени з міфів. Чудовою пам'яткою живопису I ст. до н.е. є розпис вілл, які були розташовані недалеко від Помпеї і пізніше засипані попелом під час виверження вулкану Везувій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Асеев Ю.С. Шедевры світової архітектури / Ю.С. Асеев. – К., 1982.
2. Быт и история античности. – М., 1956.
3. Винничук Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима / Л. Винничук. – М., 1988.
4. Всеобщая история искусств: В шести томах. – Москва, 1956. – Т. 1.
5. Дмитриева Н.А. Краткая история искусств / Н.А. Дмитриева. – М., 1985.
6. Древние цивилизации / Под общей ред. Г. Онгард-Левина. – М., 1989.
7. Історія світової культури: Навч. посібник / Керівник авт. кол. Л.Т. Левчук. – К., 1994.
8. История искусства зарубежных стран: Первобытное общество. Древний восток. Античность / Н. Бозунова-Пестрякова, Н. Флитнер, Б.Блэк и др. – М., 1980.
9. Кордун М.В. Українська та зарубіжна культура / М.В. Кордун. – К., 2005.
10. Культура древнего мира. – М., 1987.
11. Культура Древнего Рима: В 2 т. / Отв. ред. Е. Голубцева. – М., 1985.
12. Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Рима / К. Куманецкий. – М., 1990.
13. Лекції з історії світової та вітчизняної культури / За заг. ред. А.В. Яртися – Львів, 2004.
14. Любимов Ю.Д. Искусство древнего мира / Ю.Д. Любимов. – М., 1980.
15. Підлісна Г.Н. Світ античної культури / Г.Н. Підлісна. – К., 1989.
16. Полікарпов В.С. Лекції з історії світової культури / В.С. Полікарпов. – К., 2004.
17. Разин Е.А. История военного искусства / Е.А. Разин. – М., 1994.
18. Федорова Е.В. Императорский Рим в лицах / Е.В. Федорова. – М., 1979.

Тестові завдання для самоперевірки:

1. Розквіт античної римської середземноморської культури і цивілізації припадає на:
  - a) добу доміанату;
  - b) епоху великих завоювань;
  - c) добу принципату;
  - d) царський період.
2. Образ якої легендарної постаті вважається втіленням стійкості духу римлян, їхньої доблесті та патріотизму?

- a) Гай Муцій Сцеволла;
  - b) Гай Юлій Цезар;
  - c) Гай Марій;
  - d) Октавіан Август.
3. Яка зі світових релігій зародилася на теренах Римської імперії?
- a) іслам;
  - b) буддизм;
  - c) іудаїзм;
  - d) християнство.
4. Яка збірка законів вважається втіленням першої кодифікації римського права?
- a) кодекс Юстиніана;
  - b) закони XII-ти таблиць;
  - c) закони Ману;
  - d) кодекс Хаммурапі.
5. Встановіть відповідність між культурним діячем та його внеском у розвиток давньоримської та світової культури:
a) Клавдій Гален;	1. Автор 142-томної «Римської історії»
b) Страбон;	2. Імператор і філософ, автор праці «До самого себе»
c) Тіт Лівій;	3. Автор класичної праці з географії з однойменною назвою
d) Клавдій Птолемей	4. Лікар і природознавець.
	5. Автор геоцентричної моделі світу.
6. Автором авантюрного роману «Золотий осел» (або «Метаморфози») був римський літератор:
- a) Ювенал;
  - b) Марціал;
  - c) Луцій Апулей;
  - d) Гай Петроній.
7. Середня школа у Стародавньому Римі мала назву:
- a) лудус;
  - b) граматика;
  - c) риторська школа;
  - d) гімназія.
8. Найбільш привілейованим родом військ у Римі вважалася:
- a) кіннота;

- b) піхота;
- c) воїни на колісницях;
- d) лучники.

9. Яку назву у Стародавньому Римі мала прямокутна у плані споруда з багатьма нефами (просторами в середині споруди, розділеними рядами колон чи стовпів), що виконувала роль торгового або судового залу?

- a) форум;
- b) базиліка;
- c) терми;
- d) Колізей.

10. Розвитком якого скульптурного жанру римляни зробили свій оригінальний внесок в історію світового мистецтва?

- a) Історичний;
- b) Релігійний;
- c) Анімалістичний;
- d) Психологічний портрет.

ГЛАВА 8. КУЛЬТУРА ВІЗАНТІЇ. СЕРЕДНЬОВІЧНА КУЛЬТУРА ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

§ 1. Особливості становлення та періодизація візантійської культури. Античні традиції і культура Візантії.

§ 2. Візантійський стиль у мистецтві: живопис, архітектура, музика.

§ 3. Наука та освіта у Візантії. Візантійська література. Історичне значення візантійської культури.

§ 4. Особливості середньовічної культури. Місце і роль релігії та церкви в середньовічній культурі Західної Європи.

§ 5. Специфіка рицарської, народної селянської та міської культури.

§ 6. Середньовічна європейська освіта й наука.

§ 7. Романський і готичний стиль в мистецтві середньовіччя.

§ 1. Особливості становлення та періодизація візантійської культури. Античні традиції і культура Візантії

Візантійська держава виникла у IV ст. в східній частині Римської імперії внаслідок її розпаду та проіснувала до середини XV ст., коли була завойована Османською імперією. Імператор Контантин переніс столицю держави на схід і збудував нове місто, яке на його честь було назване Константинополем (тепер – Стамбул). Нова столиця постала на місці колишньої провінції Риму – колонії Візантія. На позначення держави цю назву почали використовувати вже після її загибелі італійські гуманісти. Пізніше вона утвердилася і в історичній літературі. Самі ж візантійці називали себе «ромеями», а свою імперію – «Ромейською» (від лат. слова «Roma» – Рим), щоб вказати на спадкоємність Візантії від Римської імперії.

В історії світової культури візантійська цивілізація посідає видатне місце. Зазнавши через поліетнічний склад населення великого впливу арабів, коптів, маврів, германців, слов'ян, персів, тюрків, вірмен, грузинів і, залишившись, проте, осібною й самобутньою, візантійська культура у свою чергу справила вагомий вплив на цивілізації південної та східної Європи: Греції, Мербії, Македонії, Чорногорії, Боснії, Албанії, Болгарії, Румунії, Білорусі, України, Росії, Грузії, Вірменії. У своїй багатовіковій історії від пізньої античності до середньовіччя вона пройшла три етапи: ранній, класичний та пізній.

- Рання доба візантійської історії (IV – середина VII ст.) характеризувалася розкладом рабовласницького ладу і формуванням феодальних відносин. Найбільшого територіального розширення Візантія досягла у період правління Юстиніана I (482 – 565 рр., імператор з 527 р.), перетворившись на могутню середземноморську державу.

- Класичний період історії Візантії епохи раннього середньовіччя (друга половина VII – XI ст.) позначився інтенсивним

розвитком феодалізму. У цей час утвердилась фемна система, яка призвела до децентралізації країни. У зовнішній політиці Візантії IX – X ст. важливу роль відігравали відносини з Київською Руссю.

- Пізня Візантія (XIII – перша пол. XV ст.) посилюється феодальна роздробленість, послаблюється опір зовнішній агресії. У 1204 р. Константинополь захоплюють латинські хрестоносці. На початку 1453 р., зазнавши навали турків-сельджуків, Візантія була завойована Османською імперією і припинила своє існування.

Протягом усієї своєї історії Візантія була центром своєї культури, яка формувалась під впливом римської, грецької та елліністичної традицій.

Періодизація культурного розвитку Візантії виглядає так:

- 1) відмирання старої античності й становлення нової середньовічної культури в дусі християнського віровчення (IV – VII ст.);

- 2) культурний спад у зв'язку з економічним занепадом та аграризацією міст (кінець VII – початок IX ст.);

- 3) нове культурне піднесення Константинополя та інших візантійських міст (середина IX – X ст.);

- 4) найвищий розвиток візантійської культури, зумовлений розквітом міського життя (XI – XII ст.);

- 5) занепад культури, викликаний політичним послабленням Візантії (кінець XII – XIII ст.);

- 6) зародження обмеженого візантійського гуманізму, характерною ознакою якого було відновлення античної освіченості (XIV – початок XV ст.).

Культура Візантії мала низку притаманних їй своєрідних **особливостей**, котрі визначали її характер протягом усього часу існування. До найголовніших слід віднести такі:

- Культура Візантії є своєрідним мостом від античності до середньовіччя, одночасно єднаючи західну і східну культури. Цей особливий **прояв синтезу Заходу і Сходу, античності й середньовіччя**, зумовлений географічним розташуванням і багатонаціональним характером Візантійської держави. Переплетення європейських і азійських впливів, греко-римських і східних традицій наклало відбиток як на суспільно-політичне життя, релігійно-філософські ідеї, так і художню творчість – літературу, мистецтво. Своєрідність візантійської цивілізації полягає в тому, що вона відрізняється від середньовічної культури Західної Європи елементами, запозиченими у східних цивілізацій і спадкоємністю з культурою Стародавніх Греції та Риму. У Візантії існувала мовна та релігійна спільність. Етнічну основу цієї держави становили греки та еллінізоване населення областей, де панувала грецька мова й античні звичаї. Тут довго зберігалася романізація адміністративного апарату, армії та судочинства. Державною мовою була латинь, а з VII ст. – грецька мова.

- **Світоглядною основою візантійської культури стало християнство**, яке утверджувалося у боротьбі з міфологічним світоглядом. Християнство змінило призначення і будову храму, як його розуміли в античній культурі. У давньогрецькому храмі ставили статую бога всередині, а релігійні церемонії проводили на площі перед ним. Тому греки намагалися надати храму ошатності насамперед зовні. А християни збиралися для спільної молитви всередині церкви, тож архітектори більше дбали про красу її інтер'єрів, прагнучи сполучити такий підхід із провідними ідеями християнського віровчення. Тож храм мав слугувати своєрідним унаочненням ідеалу справжнього християнина, якому притаманний аскетизм у зовнішніх виявах життя і багатство внутрішнього світу.

- **Візантійській культурі була притаманна розкішна видовищність, урочистість та канонізована церемоніальність церковної служби.** Невипадково, сучасники називали візантійську церкву “безтілесним і духовним театром”. Все це сплелося у сувору нормовану і канонічну систему, сповнену духом урочитого і таємничого церемоніалу. Останній став невід’ємним атрибутом візантійського стилю життя, що виявилось не лише у церковних богослужіннях, а й у функціонуванні імператорського двору. Сліпуча розкіш двірцевого церемоніалу і церковної служби діяли невідмовно, утверджуючи велич і непохитність Ромейської імперії. Церемонія богослужіння у візантійських храмах була прикладом досить тонко розробленого «символічного мистецтва». Коли посли київського князя Володимира прибули до столиці Візантії Константинополя і побували у храмі Святої Софії на церковній літургії, то вони, як свідчив літописець, під враженням надзвичайної театралізованості дійства «не знали, де перебувають – чи на небі, чи на землі».

- Відмінності візантійської культури від західноєвропейської пояснюються також **збереженням культу імператора та суворо централізованого управління.** Візантія була самодержавною монархією з необмеженою владою імператора (базилевса). Деспотичний характер візантійської держави породжував раболіпство низів перед верхами й нестримне вихваляння правлячого імператора. На відміну від католицької церкви, яка панувала у суспільному житті Західної Європи та претендувала на повний контроль над могутньою світською владою (принцип *папацезаризму*), православна церква Візантії розглядалась як складова частина держави, підпорядкована “самодержавству”, її ідеологічний апарат пропагував ідею єдності церкви з державою (принцип *цезарепанізму*). Таке залежне становище церкви від держави позначилося на проповідницькій діяльності візантійського християнства з його віропідданським ставленням до імператорів як до “помазаників божих”.

- **Візантія була суперідеологізованим суспільством.** Причому державна ідеологія тут базувалася не лише на постулатах християнського

віровчення та деспотизмі державної влади, а й значною мірою на пропаганді ксенофобії, котра насамперед виявлялася у пануванні в країні атмосфери ненависті та недовіри до іноземців і особливо до католиків. Ідеологічні принципи тяжіли над істинними потребами візантійської держави і суспільства. Врешті-решт країну принесли в журтву ідеології. Незважаючи на те, що. Починаючи з XII – XIII ст. Візантія повільно, але неухильно відставала від Західної Європи, як економічно, так і культурно, її ідеологи намагалися попри все довести, що імперія, маючи блискучі перспективи квітне, а розбещений Захід гниває.

- Важливою особливістю суспільного та культурного розвитку Візантії було збереження великих міст і міської економіки. Міста були тісно пов'язані з розвитком ремесла й торгівль, що, з одного боку забезпечувало стабільність і життєвість економіки, а з іншого – стримувало повну аграризацію країни, **робило візантійську культуру в основі своїй міською**.

- Своєрідність суспільного та культурного розвитку ранньої Візантії яскраво виявилася і в системі правових відносин. У Візантії, як у **галузі** цивільного, так кримінального **права, значно більшою мірою, ніж у Західній Європі, відчувався вплив римських юридичних традицій**. На відміну від інших країн середньовічного світу Візантія залишалася державою, де зберігалось єдине кодифіковане і обов'язкове для всього населення імперії чинне право. В основу законодавства країни було покладено кращі досягнення римської юридичної думки. В пам'яті нащадків Візантія залишиться країною, де була здійснена знаменита **Юстиніанова кодифікація римського права** (друга кодифікація після римських «Законів XII-ти таблиць»). Це зведення цивільного права, запроваджене за часів імператора Юстиніана (VI ст.). Воно включало 4 правові збірки: **Кодекс** (основні настанови чинного римського права), **Дігест** (великий збірник правових положень, запозичених у римських правників), **Інституції** (коротке керівництво з юриспруденції, своєрідний довідник для діючих візантійських юристів) та **Новели** (нові закони, розроблені та видані безпосередньо за часів Юстиніана).

Таким чином, Візантія в період раннього середньовіччя стала тим полем, де розгорнувся наступний виток культурного сходження європейської людності на засадах християнства, яке стає мірою всіх речей. Для Заходу, що здичавів за віки боротьби з варварами, Візантія, яка змогла зберегти спадкоємність державності та культури, мала величезну притягальну силу. Захоплення викликала й світська сторона її культури: інтелектуалізм, витончена дипломатія, військова винахідливість, інженерна майстерність. Найважливішим усе ж було те, що тут формувався феодальний ідеологічний комплекс, якому судилося обслуговувати середньовічне суспільство протягом багатьох століть.

§ 2. Візантійський стиль у мистецтві: живопис, архітектура, музика.

Становлення візантійського мистецтва відбувалося за обставин глибоко суперечливого ідейного життя ранньої Візантії. Це був час формування ідеології візантійського суспільства, оформлення системи християнського світогляду, що утверджувався в гострій боротьбі з філософськими, етичними, естетичними і природознавчими поглядами античного світу. Перші століття існування Візантійської імперії можна розглядати як важливий етап світоглядного перевороту, коли не тільки формувалися основні тенденції мислення візантійського суспільства, а й відбувалося становлення його образної системи бачення світу.

Протягом IV – V ст. в імперії розгорнулися запеклі філософсько-богословські суперечки: христологічні – про природу Христа і тринітарні – про його місце в Трійці. Суть цих надзвичайно гострих дискусій полягала не лише в створенні та систематизації християнської догматики, їхнім філософським змістом була антропологічна проблема: в теологічній формі ставилося питання про сенс людського існування, про місце людини у Всесвіті, про межі її можливостей. У цих суперечках втілювалася ідейна боротьба між антропологічним максималізмом, що вважав можливим розчинення людської природи в божественній і цим підносив людину до небачених в античному світі висот, і антропологічним мінімалізмом, який цілком підкоряв людину божеству і зводив людство до крайньої межі самоприниження. У християнській ідеології, що формувалася, в цей період можна виділити дві течії: аристократичну, пов'язану з пануючою церквою та імператорським двором, і плебейсько-народну, яка виросла з ересей і корінням сягала в релігійно-етичні уявлення народних мас і широких прошарків найбіднішого чернецтва. Придворна аристократія, вище духовенство, освічені люди тогочасних візантійських міст енергійно виступають за використання всього кращого, що людство отримало в спадщину від античної культури.

Все духовне життя суспільства відзначається драматичною напруженістю: у всіх сферах знання, в літературі, мистецтві спостерігається дивовижна суміш язичницьких і християнських ідей, образів, уявлень, колоритне поєднання язичницької міфології з християнською містикю. У художню творчість усе дужче проникають щирість та емоційність, народна наївність і цілісність сприйняття світу, різкість моральних оцінок, несподіване поєднання містицизму з життєвістю побутового колориту, набожної легенди з діловим практицизмом. Посилюється дидактичний (повчальний) елемент у всіх сферах культури і мистецтва: слово і книга, знак і символ, що пронизані релігійними мотивами, посідають значне місце в житті людини ранньовізантійської епохи.

Період становлення й перемоги феодального ладу у Візантії – це період правління імператорів Ісаврійської династії (Лев III, Костянтин V та ін.). Це період не тільки війн із арабським халіфатом, а й здійснення важливих реформ у сфері права, суспільних відносин і церковної політики.

Особливо широкий політичний та ідеологічний резонанс у Візантії викликали церковні реформи перших Ісаврів. Уперше в історії Візантії сталося відкрите зіткнення держави і церкви, було завдано потужного удару по культу ікон, що надав церкві можливості міцного впливу на широкі верстви населення країни і приніс їй значні прибутки. Іконоборство – це релігійно-політичний рух VIII – IX ст., спрямований проти вшанування ікон, проти зображення Христа в людиноподібному образі. Разом із тим, це й боротьба військового землевласницького панства і частини торгово-ремісничих кіл Константинополя за обмеження могутності церкви та поділ її майна. Загалом боротьба завершилась ідейною перемогою іконошанувальників (843 р.), але фактично був досягнутий компроміс між державою і церквою. Було дуже обмежене церковно-монастирське землеволодіння, конфісковано багато церковних скарбів, а церковні ієрархії, як у столиці, так і на місцях фактично підкорено імператорській владі. Візантійський імператор став визнаним главою православної церкви. У цій боротьбі, знищуючи пам'ятки людської думки і витвори мистецтва, іконоборці, як і іконошанувальники, завдали значної шкоди культурному розвитку Візантії VIII – IX ст. Разом із тим, не можна заперечувати, що іконоборча доктрина й естетичне мислення іконоборців внесли новий свіжий струмінь в образне бачення світу візантійськими художниками.

Візантійський стиль у образотворчому мистецтві з перемогою іконошанувальників остаточно утвердився у вигляді поєднання площинних чистих кольорових силуетів, ритміки ліній, символічних образів. З візантійського монументального образотворчого мистецтва найбільш відомі *мозаїки* – зображення, що викладалися на стінних площинах із маленьких різнокольорових кубиків або шматочків смальти (сплаву скла з мінеральними фарбами й окислами металів). Ці зображення яскраво переливалися і відбивали світло, що на них падало. Художники точно вираховували кут падіння світла і робили поверхню шорсткою, а не гладкою, чим досягалися цікаві малярські ефекти. Шедеврами мистецтва мозаїки у Візантії є церкви Успіня в Нікеї (VII ст), Святої Софії у Константинополі, церкви монастиря Дафні поблизу Афін (II ст.).

Ще один вид візантійського монументального образотворчого мистецтва – фрескові розписи. *Фреска* – вид стінопису, виконаний водяними фарбами по вологій, щойно поштукатуреній стіні. Фрескові цикли XI – XIII ст. – приклади зрілого, закінченого візантійського стилю в малярстві (Додаток 100). Тут панує сувора ієрархія розташування сюжетів, що ілюструють основні догмати християнства.

Розписи візантійських храмів здійснювалися відповідно до суворо встановлених схем іконографічного канону. В його основі лежало християнське уявлення про те, що приміщення церкви є зменшеною моделлю Всесвіту. Храм був символом Неба, Землі, Раю та Пекла. Середньовічна людина мала загострене світовідчуття і вірила, що колись зі Сходу відбудеться друге пришестя Христа. А тому саме в східній частині храму розташовувався вівтар. З протилежного боку – на заході – біля входу в храм часто розміщували приміщення для хрещення, котре слугувало символом християнства. Ця уява про церкву як про мікрокосмос зумовила просторову ієрархію розміщення храмових розписів: чим святішим був зміст зображуваного, тим вище воно розміщувалося у приміщенні храму.

Тому у центральній бані (просторі центрального куполу) завжди розташовувалося поясне зображення Христа-Пантократора (Вседержителя), в центральній абсиді (напівкруглому чи гранчастому виступі, перекритому півкуполом, що розташовувався у вівтарній частині) – фігура Богоматері (найчастіше Оранти, тобто зображеної у молитовній позі з піднятими до гори руками), обабіч неї, в бокових апсидах – фігури архангелів, що уособлювали варту Богоматері, у нижньому ярусі – апостоли, на парусах – євангелісти Марк Іоанн, Матвій та Лука, на стовпах – Благовіщення, на стінах трансепту – сцени з життя Христа і Марії, на західній стіні – сцени Страшного суду. Ця канонічна схема була узгоджена з архітектурою церкви.

Провідним видом станкового живопису Візантії був *іконопис*. Перші християни називали іконами всі зображення святих, протиставляючи їх язичницьким ідолам. Пізніше словом «ікона» почали називати лише станкові зображення святих, прагнучи відрізнити їх від мозаїк та фресок. Перші ікони зображали зазвичай одного святого по пояс чи погрудно і обов'язково обличчям до молящогося («ан фас»). Такий канон (правило) виник унаслідок міркувань, що між людиною, яка молиться, і святим, до якого звернена молитва, повинен виникнути певний містичний зв'язок. Святий ніби відповідає своїм поглядом на молитви. Через іконоборчий рух, котрий призвів до масового знищення іконописних зображень, ранні візантійські ікони до нас майже не дійшли. Після перемоги іконошанувальників у XI ст. поклоніння іконам було відновлено, однак стиль візантійського іконопису став суворішим і жорстко канонічним. А щодо самих ікон вкорінилася ідея, що в них можна відтворити лише божий «прообраз». Звідси – сувора канонізація іконопису. Серед таких канонів – обов'язкова площинність зображення, символічність кожного кольору, певні правила композиційної побудови іконописного зображення. В іконі Миколи Чудотворця (XII ст.) відзначаємо тонке моделювання складок вбрання, стриману колористичну гаму, високу якість виконання.

Особливе місце у візантійській культурі посідає **книжкова мініатюра** – ілюстрації до рукописних книг. Візантія успадкувала від античності особливу любов і шану до книги, яка сприймалася не лише як витвір мистецтва, а й як священний предмет, в якому зафіксоване Боже одкровення. В ній органічно поєднувались каліграфічний почерк, мініатюри, заставки та ініціали літер. Більшість мініатюр константинопольських рукописів характеризується гармонійністю композиції, у побудові яких основна роль відводиться ритму.

Візантійська **скульптура** втратила характерну для епохи античності велич і тілесність, розвиваючись виключно в рамках дрібних декоративних рельєфів.

Архітектура Візантії формувалася на спадщині Давнього Риму. Високого рівня там досягла техніка цегляного мурування та склепінчастих перекриттів. Для V – VIII ст. характерні великі споруди й комплекси базилікального й центрально-банного типу. Головну роль у них починає грати внутрішній простір. У тринавній базиліці Сан Аполлінере Ново в Равенні (VI ст.) відсутнє розмежування мирян і кліру. Вхід до базиліки розташовано на західному боці, центральна вісь отримує домінуюче значення. Цим направляє прихожан до апсиди, що знаходиться на сході. Церква Сан Вітале у Равені – взірець центричного храму. У плані вона восьмикутна, вкрита банею.

Пізніше з'являються хрестовокупольні храми. Знаменита Софія у Константинополі (532 – 537 рр., архітектори Анфемій з Трал та Ісідор з Мілета) – величезна тринавна базиліка, що наближається у плані до квадрату. Зовнішній її вигляд відзначається масивністю форм. Середня частина середньої нави перекрита банею (діаметр 31,5 метрів). Тонку оболонку основи купола прорізають 40 вікон, через які світло заливає весь підкупольний простір. Чітка конструктивна система передає навантаження колосальної бані на легкі сферичні паруси, за допомогою яких здійснюється перехід від округлої бані до квадрату на широкі підпружні арки і чотири масивних стовпи, що укріплені контрфорсами. Сяйво вогнів численних лампад і свічок сприяє ілюзії необмеженого простору. Загалом внутрішній інтер'єр храму формувався на основі сполучення добре освітленого центрального нефу і затемнених бокових.

Весь простір середнього нефу утворює систему сферичних форм, котрі нарастають угору, до центру і поступово переходять одна в одну. Їхній простір під головним куполом є своєрідним архітектурним акцентом, оскільки весь рух архітектурних форм спрямований до нього. Тут, у підкупольному просторі стояв прикрашений коштовним камінням амвон (узвишся перед вівтарем, з якого читали проповіді священники) і відбувалися містерії богослужіння, тоді як всі присутні розміщувалися у ложах двохярусних бокових нефів, відмежованих від середнього рядами колон. Загалом інтер'єр храму вражає своєю легкістю в порівнянні з

екстер'єром. Його не можна охопити одним поглядом, він розрахований на тривале споглядання. Його призначення – урочистий вселенський ритуал.

Відблиски мармурового обличкування стін, мерехтіння золота мозаїк, живописна гра світла й тіні – все це наповнювало якоюсь теємницею незбагнений простір собору. Недарма сучасники порівнювали його з космосом. Зазначені архітектурні особливості стали матеріальним втіленням нових світоглядних принципів: ідеї багатогранності світу та утаємниченості творіння його богом. Виходячи з цих принципів, архітектурні ідеї перестають бути відвертими й наочними. Вони самі себе ховають і спрямовуються на те, щоб створити ілюзію дива, нерукотворності, незбагненності.

Незважаючи на значні розміри, храм був збудований досить швидко, всього за 5 років і 26 грудня 537 р. його освятили. Храм задумувався імператором Юстиніаном як символ Божої мудрості (звідси і його назва, адже «Софія» у перекладі з грецької мови означає «мудрість») і призначався для патріарших та імператорських церемоній. Зведений на одному з пагорбів в центрі міста храм святої Софії велично височів серед інших будівель (Додаток 101).

Із пам'яток візантійської архітектури, спорудженої на Заході, найбільшу славу має церква Сан-Марко у Венеції (кін. XI ст.), собор Чефалу на Сицилії (поч. XII ст.).

Починаючи з XI ст. особливого значення набуває будівництво монастирів. Кожен з константинопольських патріархів будував монастир. Котрий потім підтримував матеріально протягом свого життя. Були вироблені основні принципи монастирської архітектури. Кожен монастир являв собою комплекс споруд, що оточувався фортечними мурами та баштами. У середині двора розташовувався головний храм – католікон. Були в монастирі й утилітарні будівлі: лікарня, трапезна, бібліотека тощо. У плані обриси стін монастиря утворювали багатокутник, конфігурація якого зумовлювалася рельєфом місцевості. Особливо показовими є так звані афонські монастирі, архітектура яких відзначалася показовою монументальністю.

Пам'ятки візантійського *музичного мистецтва* майже цілком обмежуються релігійними зразками. Про роль музики у світському побуті Візантії відомо небагато. Збереглося кілька мелодій і музичних вітальних окликів – «акламацій», обов'язкових у придворному церемоніалі.

Натомість величезну роль відіграла музика у релігійному богослужінні. Інструментальна музика в релігійних відправах не була заведена і музика звучала у вигляді співів. Існувало три способи церковного вокального виконання: урочисте читання євангельських текстів, що регулювалося певними музичними формами, виконання псалмів і гімнів пісенноподібного характеру і так звані алілуйні співи.

Доба розквіту візантійських літургійних співів – раннє середньовіччя. В XIII – XIV ст. спостерігається розквіт мелодійної творчості у візантійському музичному мистецтві, пов'язаний з посиленням зовнішньої розкоші релігійного культу. В історії музики XII ст. позначилося важливою подією. Саме відтоді починається поширення нового типу нотного письма – так звана «середньовізантійська нотація». Вона давала набагато більше можливостей музикантам та композиторам при записуванні музичного матеріалу.

До XII – XIII ст. у Візантії сформувалася розвинена система співів, яка використовувалася у державній та культурній сферах. Її специфіка полягала в жанровій обмеженості. Музичні жанри зароджувалися ще на попередньому етапі розвитку – псалом, канон, тропар, гімн – і слугували основним ядром музичної практики. Однак виконання твору того чи іншого жанру в кожному окремому випадку, місце його використання в музичному оформленні богослужінь, своєрідність та тематика змісту, особливості тексту і засобів виконання – все це сприяло закріпленню за співами певних назв. Так, наприклад, частина співів здобули назви за своїми першими словами: «славословні» – за першим словом фрази «Слава Отцю, і Сину, і Святому Духу»; «всемилютиві» – псалми, де часто повторюється слово «милість»; «величальні» – за початковим дієсловом дев'ятої оди канону «Величить душа моя Господа»; «блажені» – тропарі, що виконуються за завітами блаженства – «Блаженні злиденні духом» тощо.

Друга група співів сформувалася оформилась за часом їх виконання: «ранкові», «відпускарні» (після вечірнього богослужіння), «екзапостеларії» (виконувалися після канону) тощо. Співи ще однієї групи називалися за своєю основною темою. Окремі співи здобули свої назви за певними ознаками: «катавасії» – частина канону, коли два напівхори сходилися на середину храму, віруючі під час їх виконання мали підвестися; «сідальні» або «кафізми» – виконувалися, зазвичай, сидячи» «несідальні» – під час їхнього виконання сидіти не дозволялося.

До XIII – XIV ст. стиль релігійної музики був таким, що музика не могла домінувати над текстом. Пізніше йому на зміну приходять так звані «калофонічний» (прекраснозвучний) стиль. Його найважливіша риса – домінування музики над текстом.

Візантійські літургійні мелодії і гімни справили великий вплив на розвиток богослужбних співів латинської (католицької) церкви. Вони лягли в основу східнослов'янської церковної музики, зокрема, української, як православної, так і греко-католицької. Разом із прийняттям християнства на Русі з'явилися грецькі й болгарські співаки з Візантії. Отже, найдавніші східнослов'янські церковні співи мали візантійське походження.

Отже, монополія у розвитку візантійської культури була до кінця її існування закріплена за духовенством. Візантійське мистецтво було найбільш “ортодоксально християнським”. Православ'я стало визначальним чинником згуртування візантійської середньовічної народності, православна церква – головним носієм культури Візантії, а монастирі – центрами освіченості.

§ 3. Наука та освіта у Візантії. Візантійська література. Історичне значення візантійської культури.

Візантія була досить освіченою: десята частина населення – письменна. В період раннього середньовіччя у Візантійській імперії налічувалося набагато більше освічених людей, ніж у Західній Європі. До VII ст. освіта там зберігала античні традиції. Порівняно з державами Західної Європи мережа шкіл у Візантії була густіша, а загальний рівень елементарної грамотності – вищим. Школи існували не тільки в Константинополі, а й маленьких містах і великих селищах. В них навчали читанню, письму, рахунку і церковному співу. Подальше навчання включало опанування граматику, риторикою, філософією, тобто тими ж предметами, які вивчалися в добу пізньої античності. Окрім того, в школах вивчали Біблію та іншу релігійну літературу, праці грецьких і римських вчених, поеми Гомера, трагедії Есхіла і Софокла, розв'язували досить складні арифметичні задачі. До освіченої людщини у Візантії ставилися з величезною повагою.

Освіченість користувалася великим авторитетом. Знатні та багаті візантійці гордились своєю освіченістю і любили доречно вставити цитату з творів давніх авторів. Грамотні люди зустрічались серед селян, ремісників. Щоб отримати освіту, немало людей у Візантії готові були йти на великі жертви: деякі батьки розпродували майно, щоб внести плату за навчання своїх синів.

У Візантії існувала вища освіта. Її центром став перший у Європі Константинопольський університет, заснований у 425 р. при імператорі Феодосії II. Університет декілька разів закривався, але знову поновлював свою роботу. Професори університету, “консули філософів” і “глави риторів”, як їх називали, викладали філософію, особливо платонівську, граматику, під якою розуміли все те, що інші називають філологією. Навчання в університеті було безплатним, але щоб у ньому вчитись, потрібно було мати добрі знання. З кінця VII ст. вища освіта у Візантії практично зникає й відроджується лише в XI ст. (Магнаврська школа в Константинополі). 1045 р. засновано новий Константинопольський університет із двома факультетами: юридичним і філософським.

У початковий період розвитку візантійської філософії було створено релігійно-філософську систему, в основу якої поклали вчення Платона. Складником цього вчення було поняття про Логос, як про одну з іпостасей

«трійці», а також про Христа, котрий поєднував у собі божественну і людську природу і примирявземне й небесне.

Згодом у боротьбі з усілякими єретичними вченнями перемогло офіційне православ'я, що означало кінець світської філософії. У Візантійській імперії з кінця IV ст. закріплюється на офіційних позиціях церковна література, а східні отці церкви – **Василій Великий**, **Григорій Богослов**, **Іоанн Златоуст** та інші – обґрунтували вчення християнства виключно на базі церковних канонів та авторитету Святого Письма. Антична традиція протягом цього періоду була пов'язана насамперед із неоплатонізмом, що був, фактично, об'єднанням стоїчного, епікурейського і скептичного вчень зі змістом філософії Платона й Аристотеля. Пізніше виникла тенденція, що прагнула використати неоплатонізм для обґрунтування ідеологічної доктрини християнства. Найвизначнішим представником неоплатонізму був **Псевдодіонісій Ареопагіт**, котрий зробив спробу інтерпретувати християнську догматику в дусі неоплатонізму (Ареопагітики).

Наступний період візантійської філософії, що збігся в часі з іконоборчим рухом, став періодом гострої релігійно-філософської боротьби, коли на політичній арені виступали ідеологи іконошанувальників. Один із найвидатніших богословів цього часу – **Іоанн Дамаскін** (675 – 753 рр.) у своїй праці «Джерело знань» поставив складне питання-завдання: побудувати цілісну систему ортодоксального християнства. Він намагався систематизувати всю суму знань християнської теології. Система Дамаскіна ґрунтувалася на прагненні вивести все суще з єдиного принципу – Бога: Бог – віковічне непізнаване світу, джерело й мета буття. Природа – не лише творіння Бога, але й розкриття його божественної мудрості.

Важливе місце у творі Дамаскіна посідає християнська антропологія. Людина – це свого роду мікрокосм, маленький Всесвіт, створений гармонійно і мудро з розумної душі і плоті. Людина поставлена в центрі світобудови, світ створено для людини, і спокутувальна жертва Христа прмнесена задля спасіння людства.

На особливу увагу заслуговують такі видатні візантійські богослови, як **Григорій Ниський**, **Василій Кесарійський (Великий)**, **Григорій Назіанзін (Богослов)**. В центрі їх філософії – розуміння буття як блага, що дає своєрідне виправдання космосу, а значить, світу й людини. У Григорія Ниського ця концепція часом наближається до пантеїзму (вчення, що зближує поняття «Бог» і «Природа» з тенденцією їхнього ототожнення).

Візантія була багата іменами видатних вчених. Серед них виділявся **Михайло Псел** – філософ, історик, юрист і філолог, особистість виняткова не лише для XI ст., а й для всієї візантійської культури. Його «Логіка» стала відомою не тільки у Візантії, а й на Заході. Характеризуючи візантійських імператорів, він обов'язково повідомляв про рівень

освіченості кожного з них. В галузі історії плідно працював єпископ **Євсевій Кесарійський**. Його називають батьком хронографії – специфічного середньовічного жанру історичного твору. Він першим дав хроніку церковних подій від виникнення християнства, склав також всесвітню Історію з найдавніших часів до 324 р. н.е., включаючи стародавню історію Північного Причорномор’я. В VI ст. розквітнув талант відомого візантійського історика **Прокопія Кесарійського**.

До IX ст. відноситься діяльність визначного вченого **Льва Математика (Філософа)** (початок IX – близько 869 р.). Він був найосвіченішою людиною, знавцем математики, фізики, механіки, філософії, цікавився медициною й астрономією, вивчав античних авторів. Йому належить багато винаходів і наукових відкриттів. Серед них особливо цінним виявилось застосування літер як арифметичних символів (цим Лев Математик, по суті поклав початок алгебри). Він винайшов систему світлової сигналізації, за допомогою якої повідомлялося про події на території ворога, зокрема, в Арабському Халіфаті. Сучасники розповідали про чудесні механізми сконструйовані вченим. Приймальню (тронну) залу Великого палацу, резиденції візантійських імператорів прикрашали статуї левів, що лякали людей своїм риком, птахів, котрі співали і літали, інші дивовижні механізми, що діяли за допомогою енергії води. Вони повинні були вражати іноземних послів, навіювати їм подив і страх перед могутністю держави ромеїв.

Надзвичайно освіченою людиною був константинопольський патріарх **Фотій**. Він зібрав навколо себе чимало учнів, перетворив власний дім на своєрідну академію, науковий салон. Фотій доручив своїм учням створити величезний Лексикон на основі попередніх словників, античної та візантійської літератури. Найвидатніший твір Фотія – “Бібліотека” або “Міріобібліон”, що складався з 280 глав. Він містив відомості про грецьких граматиків, промовців, істориків, філософів, лікарів.

Багатокомпонентність складного церковного ритуалу спричинилася до появи різноманітних культурних новацій, зокрема у розвитку письмового слова. Застосування його у пергаментних сувоях значно ускладнював церковну службу, яка обов’язково передбачала читання епізодів Священної історії. Це привело до створення кодексу – книжки сучасного вигляду, складеної з кількох зшитих зошитів. Вона давала змогу писати текст з обох боків сторінки, була значно зручніша для читання, краще зберігалася. Суцільний перед тим текст почали для зручності розділяти на глави, параграфи, абзаци. Великий шрифт змінили на дрібніший та більш фігурний, що в свою чергу привело до виокремлення кожного слова. Тяжкий за вагою кодекс не треба було вже тримати в руках – його клали на створений для цього попітр. Аби книжка, написана на тонко вичиненій телячій шкірі (пергаменті) не втрачала своєї форми, після

користування її закривали спеціальними металевими (позолоченими) застібками, приєднаними до обтягнутих витисненою шкірою дощок обкладинки.

Найцінніші книги виходили з імператорських майстерень (скрипторіїв), причому, писали їх в одній майстерні, а прикрашали – в іншій. Ювелірна витонченість живопису зрілої візантійської доби якнайкраще відбилася у книжковій мініатюрі. Фігурні зображення у тексті й на полях вражають своєю точністю. Цілісне естетичне враження від книжки значною мірою доповнювалося завдяки різноманітним заставкам та ініціалам, які структурували текст. Візантійська книга була справжнім витвором мистецтва, де органічно поєднувалися зміст і оформлення. Живопис та всі інші елементи її оздоблення відповідали прийнятій художній символіці, бели позначені тонким відчуттям домірності та високим естетичним смаком.

У Візантії розвивалася така сільськогосподарська техніка: переважав безколісний плуг, молотьба здійснювалася з допомогою биків та ослів, яких запрягали в дерев'яні сани. Землеробство було двопільне, важливу роль грало виноградарство, садівництво, вирощування оливок. Застосовувалось мистецтво зрошування. Ручні чи зрушувані худобою млини з VII ст. витісняються водяними; пізніше з'являються вітряки. В X ст. в монастирських господарствах з'являються спроби застосувати для замісу тіста “машини”, які приводилися в рух з допомогою биків. Автоматичні пристрої і механізми, як і в античні часи, застосовуються тільки для розваг і гулянь. В ювелірному і шовкоткацькому виробництві Візантія до кінця XII ст. посідала перше місце в Європі; в кораблебудуванні – спочатку переганяла Західну Європу (з IX ст. застосовувався косе вітрило).

Високого рівня розвитку у Візантії досягла й література, яка згодом справила значний вплив на європейське, в т. ч. й слов'янське письменство. Насамперед йдеться про церковну літературу, представлену низкою жанрів. Серед провідних – *гімнографія* (поезія релігійних гімнів). Найвидатнішим поетом Візантії, що виявив свою творчість у цьому жанрі, був *Роман Солодкоспівець* (VI ст.), авторству якого належить близько 1000 гімнів. Гімни також писали *імператор Юстиніан* (527 – 565 рр.), *патріарх Константинопольський Сєргій* (автор акафіста Богоридиці, написаного у зв'язку з перемогою Візантії над аварами в 626 р.), *патріарх Єрусалимський Софроній* та інші.

Кращими письменниками ценковної літератури IV ст. були *Афанасій Олександрійський*, *Василій Кесарійський (Великий)*, *Григорій Назіанзін (Богослов)*, *Іоанн Златоуст*. Слід зазначити, що тоді чіткої межі між філософією, теологією та красним письменством не існувало, а тому ті самі твори належать і до філософської, і до богословської думки.

Східний елемент візантійської літератури знайшов своє яскраве виявлення в численних збірниках оповідань V – VI ст. про відлюдників-аскетів візантійських околиць (так звані *патерики*). Вони належать до жанру *агіографії* («життя святих»), який особливо розквітає в період іконоборства. Серед видатних агіографічних творів Візантії – величезна 12-місячна збірка «Четї – Мінеї».

З припиненням іконоборства, починаючи з IX ст. з'являються короткі огляди із всесвітньої історії – «*хроніки*» з виразною клерикальною (церковною) тенденцією. Серед видатних культурних діячів того часу слід згадати ім'я імператора *Константина Багрянородного*. Він наказав скласти за свій рахунок величезні збірки, енциклопедії з творів старої літератури, які стали рідкістю. З творів самого Константина відома історія царювання його діда Василя, твори про управління державою, що були написані для його сина Романа, про церемонії візантійського двору.

Отже, в історії світової культури візантійській цивілізації належить видатне місце. Для неї були характерні особлива урочистість, пишність, внутрішня шляхетність, витонченість форм і глибина думки. Протягом тисячолітнього існування Візантія створила своєрідну, справді блискучу культуру. Нерідко її називають золотим мостом між Сходом і Заходом. Її література сприяла виробленню нового естетичного ідеалу середньовіччя: на протигагу античній героїзованій особистості висувався образ маленької, слабкої, гріховної людини, яка щиро прагнула спасіння. У візантійському образотворчому і ювелірному мистецтві, що за технікою виконання довго перебували на недосяжному для інших країн рівні, особливо чітко були сформульовані принципи середньовічної художньої творчості.

Як своєрідне перехрестя між західною і східною культурами, Візантія справляла глибокий і стійкий вплив на розвиток багатьох країн середньовічної Європи. Через Візантію дійшли до нащадків стародавні пам'ятки: переписані середньовічними писцями рукописи грецьких поетів і збірки римського права, збережені у працях візантійських письменників численні фрагменти античних творів. Через Візантію антична й елліністична культурна спадщина, духовні цінності, створені в Греції, Єгипті, Сирії та Палестині, Римі, передавалися іншим народам.

Візантія до XIII ст. залишалася найбільш високо розвинутою державою Європи, а тому вона суттєво впливала на сусідні країни. Особливо відчутно цей вплив виявлявся у галузі образотворчого мистецтва, релігії та філософії, суспільної думки та космології, писемності та освіти, політичних ідей та права. Візантійська реміснична техніка, архітектура і живопис, природознавство і література сприяли формуванню середньовічної культури європейських народів і країн мусульманського Сходу.

Велику роль відіграла візантійська культурна спадщина у зародженні гуманістичного руху XIV – XV ст. Освічені люди з Греції, поселяючись у

інших країнах, приносили з собою “грецьку мудрість”. Греки за походженням Георгій Геміст Плафон та художник Ель-Греко посіли помітне місце в культурі європейського Відродження.

Важко переоцінити значення візантійської культури для розвитку Київської Русі та Московської держави. Вже з IX ст. починаються активні контакти Візантії і Київської Русі знаменитим шляхом “із варяг у греки”. З легендарного походу князя Аскольда на Царгород у 860 р. було фактично започатковане хрещення Русі. У середині X ст. поїздка київської княгині Ольги до імператора Костянтина Багрянородного відіграла чималу роль у подальшому розвитку торгово-політичних відносин між обома країнами і поширенні християнства на Русі. Шлюб сестри візантійського імператора Василія II Анни з київським князем Володимиром довершив перетворення християнства на державну релігію Русі (акт хрещення 988 р.). У такому вигляді воно повністю успадкувало візантійську традицію. Візантійська християнська концепція богообраності імператорської влади відчутно вплинула на формування Київської Русі. Церква тут також була залучена до коронації київських князів, символізуючи, як і у Візантії, божественне освячення їх влади.

Запровадження християнства на Русі сприяло поширенню серед її населення слов’янської писемності – кирилиці. З Візантії у великій кількості прибували богослужбні книги і предмети християнського культу, був запозичений церковний багатоголосий спів.

Найбільш помітним був вплив Візантії на мистецтво Київської Русі. Давньоруські князі запрошували в Київ, а згодом і у Володимир візантійських архітекторів і художників для спорудження храмів і монастирів. Збудований Ярославом Мудрим у Києві тринадцяти купольний собор св. Софії був спроектований візантійськими зодчими, що використали й традиції давньоруської дерев’яної архітектури. У створенні його мозаїк і фресок, поряд із візантійськими митцями, брали участь і місцеві майстри, переймаючи досвід. У Володимирі під час розпису Дмитрівського собору місцеві майстри працювали над фресками вже на рівних з художниками, запрошеними із Константинополя.

Після падіння Константинополя Московська держава сприймалася у світі як пряма спадкоємиця Візантійської імперії. Виразом цього була відома державно-правова формула: «Два Рима впало, третій (тобто Москва) – стоїть, а четвертому – не бути!». Московська держава запозичила герб Візантії (орел з двома головами), а її князі перейняли титул царів (цесарів). Становище православ’я в Росії нагадувало візантійську схему взаємовідносин церкви, держави і монарха. Російське іконописне мистецтво, видатну роль в якому відіграв виходець із Візантії **Феофан Грек**, архітектура, книжкове видавництво, філософія, богослов’я, освіта, вишукана словесність (література) і політичні теорії аж до XVII ст. зберігали незаперечні риси візантійської традиції.

Протягом багатьох віків й українська культура зазнавала значного впливу унікальної духовної спадщини Візантії. Це яскраво відбилося у збереженні тісних зв'язків українського православ'я з Константинопольською церквою, у системі навчання в школах церковних братств України, у діяльності острозької та Києво-Могилянської академії. Українське богослов'я, іконопис, церковна архітектура та література, довгий час спиралася на візантійську традицію. Мотиви візантійської філософії відчутні у творчості видатного українського мислителя Григорія Сковороди. Відомими центрами освіти, науки, будівельного та образотворчого мистецтва візантійської орієнтації в Україні були Київ і Чернігів.

§ 4. Особливості середньовічної культури. Місце і роль релігії та церкви в середньовічній культурі Західної Європи

Середніми віками дослідники називають тривалий період історії Західної Європи між античністю та Новим часом. Цей період охоплює понад тисячоліття з V до середини XVII ст., тобто, з моменту падіння Західної Римської імперії до першої буржуазної революції західноєвропейського значення – Англійської революції 1640 – 1660 рр., а також закінчення першої загальноєвропейської Тридцятирічної війни (1648). Термін “середні віки” (точніше – “середній вік” – від лат. *medium aevum*) виник в Італії в XV – XVI ст. у колах гуманістів.

Існує ціла наука “медієвістика”, вчені якої неоднозначно оцінюють місце і роль середньовіччя у розвитку історії людства. Письменникам і науковцям Відродження доба середньовіччя здавалася надто похмурою порівняно з античністю. Певна зміна поглядів відбувалася у другій половині XVIII ст., коли спочатку в Англії, а потім у Німеччині та Франції став пробуджуватися інтерес до середньовічної культурної спадщини. В ній відкривали своє національне минуле, у творах середньовічного мистецтва вбачали початки поетичної свободи і протиставляли їх суворому раціоналізму класики. Середні віки були добою, коли зароджувалися нації, формувалися мови, якими ми розмовляємо і думаємо, виникли держави, в яких живе більшість європейських народів.

Думка, що Середньовіччя – “темні століття”, справедлива тільки щодо раннього етапу (до IX ст.). Тоді багато що було забуто з античної спадщини. Наприклад, коли помер король остготів Теодоріх і йому необхідно було побудувати гробницю, то купол до неї видовбували з величезного суцільного каменю, тому що втрачені були античні секрети зведення склепінь.

Для середньовіччя характерні такі соціально-історичні особливості:

- перехід до феодалізму (основний зміст цієї соціально-економічної формації – формування земельної власності, передача її в спадщину, залежність політичної влади від неї);
- утвердження системи міського самоврядування, організація цехів;
- виникнення абсолютної монархії.

Феодалні відносини складаються у Західній Європі впродовж V – XI ст. Утворення ранньофеодальної Франкської держави, яка виникла у V ст. на частині території колишньої Західної Римської імперії, пов'язане із завоюванням Галлії (землі галлів – так римляни називали кельтів). Власне, це сучасна Франція, західна Швейцарія та Бельгія. Франкська держава внаслідок завоювань Карла Великого включала майже всю Західну та частину Центральної Європи. Карл Великий став імператором, його коронував у Римі 800 р. папа Лев III. Імперія проіснувала недовго, і згідно з угодою 843 р., укладеною у м. Вердені онуками Карла Великого була розділена на три частини: Францію (назва з'являється у X ст.), Німеччину та Італію, що поклало початок існуванню цих країн.

Для середньовічної свідомості були звичними чимало речей, котрі годі зрозуміти сучасній людині. Скажімо, чеснотою у середні віки вважалося повторення думок авторитетів. Викладання нових ідей засуджувалося, плагіат не переслідувався. А оригінальність могла бути сприйнята як ересь. Результат судового процесу залежав не від з'ясування обставин справи, а від дотримання формальних процедур. Істину в суді намагалися знайти за допомогою двобою сторін або катування обвинуваченого розпеченим залізом та окропом. Обвинуваченою в суді могла бути не лише людина, а й тварина. В середовищі феодалів марнотратство поважалося незрівнянно більше, ніж ощадливість – головна чеснота буржуа.

Системоутворюючим чинником і основою розвитку середньовічної культури Західної Європи стала релігія (християнство) та її суспільний інститут – церква. У 1054 році відбулось розмежування християнських церков на західну (римо-католицьку) та східну (православну). Передумовою розколу християнства на католицизм та православ'я був розподіл у IV ст. єдиної Римської імперії на Західну та Східну (Візантію) і поява в кожній з них самостійних релігійних центрів, що претендували на домінування у християнському світі.

Саме в середні віки Європа стала християнською і, незважаючи на процеси секуляризації, в якомусь сенсі залишається християнською й тепер, адже система цінностей європейця, «культурні гени», структура думки, втілена у мовах, традиціях мистецтва й літератури, витоки філософських концепцій, засадничі уявлення про світ, включно з поглядами на життя та смерть, на людську індивідуальність і час, не можна зрозуміти поза християнським контекстом.

У феодальній Західній Європі християнство одночасно виступає філософсько-ідеологічною основою нового суспільного ладу, його політичною доктриною, системою права і моральним вченням. Під впливом християнства відбувається консолідація римо-католицької церкви. У своєму історичному розвитку від ранніх общин до ідеології католицизму на Заході, християнство наслідує різні філософські та релігійні традиції, успадковані від попередніх культур. З метою утвердження папської влади римо-католицька церква широко використовує ідеї маніхейства (песимістичне вчення про одвічність та непереборність зла, непримиренну боротьбу двох начал світу – божественного – світла, та диявольського – темряви), неоплатонізму, аскетизму тощо.

Історичний час в уявленні середньовічної людини чітко поділився на дві головні епохи – до Різдва Христового й після нього. Історія, згідно з християнським богослів'ям, рухається від акту Божого сотворення до Страшного Суду. В центрі історії – перебуває сакраментальний факт, що визначає її хід, надає їй новий сенс і визначає наперед учесь наступний її розвиток: прихід і смерть Христа. Отже, нове усвідомлення часу спирається на три визначні моменти – початок, кульмінацію та завершення життя роду людського.

Величезну роль в житті середньовічної Західної Європи відіграла католицька церква. Це була потужна тотально централізована організація, що охоплювала землі роздрібненої, пошматованої на феодальні володіння Європи. Єдність та універсалізм церкви протистояли партикулярності та сепаратності держави. Централізацію католицизму забезпечувала жорстка внутрішня дисципліна, ієрархія з чіткою системою підпорядкування ланок від найнижчого клірика до «намісника Бога на Землі» – папи і папської курії. Чи не вирішальною мірою цьому сприяла єдність ідеологічних засад католицизму, досить байдуже ставлення до міжетнічних відмінностей у церковному апараті, а також наявність унікального культурного механізму поєднання розірваної Європи – латинської мови, що давала змогу клірикам з усіх усюд континенту без перешкод спілкуватися й співпрацювати «в ім'я Господнє».

Одним із перших теоретиків середньовіччя, який визнав необхідність використання античної культурної спадщини був *Августин Аврелій (Блаженний)*, християнський теолог. У своїх творах він детально розглядав філософські вчення античності, вказував на численні переваги, які мало перед ними християнство.

Досягненням Августина як теоретика стало зосередження на проблемах, повз які пройшла антична думка, а саме – динаміки людської особистості та динаміка загальнолюдської історії. Автобіографічна праця “Сповідь” у 13 книгах неупереджено, з глибоким психологічним самоаналізом розкриває суперечливий процес становлення особистості,

обґрунтовує необхідність Божественної Благодаті, яка спасає особистість від земної гріховності. Проблема містично осмисленої діалектики історії знайшла відображення у його трактаті “Про град Божий” у 22 книгах. Автор розглядає два протилежних види людської спільності: “град земний”, тобто державність, в основі якої “любов до себе” і “град Божий” – духовну спільність, в основі якої “любов до Бога”: “град Божий” в інтерпретації Августина Блаженного далеко не тотожний ідеалу теократії середньовіччя. Августин різко критикував завойовницькі устремління римлян, вбачаючи причини насилля одних людей стосовно інших у гріховності людей.

Середньовіччя висунуло низку видатних мислителів, які заклали основи по-справжньому наукового підходу до засвоєння світу, хоча основним видом їхньої діяльності стала теологія. Це римський філософ і письменник “великий учитель середньовіччя” **Аніцій Боецій**, який запропонував оригінальний середньовічний проект натурфілософії. Основи латинської риторики заклав іще один мислитель середньовіччя **Магн Флавій Кассіодор**. Як свідчать дослідження, в середньовічній культурі існували дві основні тенденції – Кассіодора та італійського ченця, засновника ордена, **Бенедикта Нурсійського**. Кассіодор об’єднав християнську традицію і світське знання. Це привело до становлення світської культури.

Традиція Бенедикта відображала неприйняття античної культури і призвела до духовного диктату церкви в середні віки. Люди виховувалися в душі релігійно-аскетичного світогляду. **Аскетизм** (відмова від багатьох елементів світського життя, від земних насолод) *став офіційною ідеологією*.

Служіння церкві не обмежувалося дотриманням релігійних постулатів, молитов, обрядів, а мало реальні войовничі вияви. Яскрава сторінка історії та культури середньовіччя – Хрестові походи. Вісім експедицій у Сирію, Північну Африку, Палестину (1096 – 1270 рр.), що здійснювалися під гаслами боротьби проти “невірних” – мусульман – і звільнення Гроба Господнього та “Святої Землі”, поглинули тисячі і тисячі життів. Символом поставленої мети був хрест, зображення якого прикрашало одяг лицарів – учасників походів. Чужа місцевість, незвичний клімат, брак харчів, ворожість тамтешнього населення, незнайомі хвороби – все це аж ніяк не сприяло перемозі. Проте лицарі досягли досить вагомих успіхів, зокрема, відвоювали у турків-сельджуків Єрусалим та утворили Єрусалимське королівство. Надзвичайна мужність героїв Хреста укріплювала віру їхніх співвітчизників, загострювала їхні релігійні почуття. Тривога за рідних та коханих розсунула межі звичного світу до країв чужих і далеких, додала європейцям відчуття причетності до подій глобального значення. Чутки про дивовижні подвиги хрестоносців разом із

оповідями пілігримів (мандрівних богомольців) про мандри до святих місць були улюбленими темами, які збирали силу прихильних слухачів.

Загартовані у виснажливих походах, лицарі, повернувшись додому, овіяні славою, створювали навколо себе атмосферу войовничого неспокою, загостреного смаку до життя. На мирний ґрунт ними були перенесені й лицарські товариства – ордени, що виникли під час Хрестових походів. Кожний такий орден мав свою історію, пов'язану з якоюсь визначною подією на теренах священної війни, свої внутрішні правила, що вирізняли його серед інших подібних. Ордени тамплієрів та іоаннітів, Тевтонський орден вписали не одну сторінку в європейську історію, нерідко трагічну для жорстоко підкорених лицарями народів. Належність до ордену, гордість за його героїчне походження, за небувалі чесноти його членів якнайкраще відповідали духу змагальності, загалом характерного для лицарства.

Саме змагальність і стала однією з причин розвитку *геральдики* (складання дворянських, церковних та земельних гербів; у новітні часи – історична дисципліна, що вивчає герби), також породженої Хрестовими походами. Для хрестоносців вирізняльним знаком був нашитий на одяг хрест; різноманітність його зображення відкрила шлях символічному кодуванню ціннісних орієнтирів і свого зв'язку з ними. Особисті герби, які з часом перетворилися на родові, спадкові, швидко стали засобом установлення ідентичності людини, своєрідною формою її пред'явлення суспільству. Форму герба дала найпоширеніша конфігурація лицарських щитів; правила вимагали використання двох металів – золота і срібла, обмеженого числа фарб та видів хутра, вертикального, горизонтального та діагонального варіантів поділу поля; дозволялося додавати до гербового щита певні прикраси, зокрема девіз; у полі герба розміщувалися символічні фігури й знаки. Ці загальні норми поширювалися не лише на герби родинні, а й на інші їх різновиди, кількість яких зростала із збільшенням числа різноманітних об'єднань, через необхідність відзначити заслуги перед державою тощо.

Початок Хрестових походів був водночас періодом остаточного формування основних класів феодального суспільства. Набуло розвитку сільське господарство; міста, раніше цілком підпорядковані феодалам, стали виборювати право на самоврядування.

В цей час культура західноєвропейського середньовіччя виразно окреслюється як явище надзвичайно складне, багаточарове, пов'язане із багатьма тенденціями суспільного поступу. Зокрема, Хрестові походи насичили людську свідомість новими образами, новими уявленнями, зробили її більш гнучкою, сприйнятливою до змін.

Думки про потойбічний світ і майбутнє існування в ньому продовжували визначати поведінку людини, але добро і зло, що розділяли потойбіччя на жаданий рай і жахаюче пекло, сприймалися вже інакше –

вони перестали бути схематичними, наповнилися життєвим змістом, розумінням досить тонкої межі між ними й відносності їх категоричних оцінок. Вихований церквою критичний погляд на довкілля загострився при цьому надзвичайно, традиційні уявлення втратили свою заспокійливу переконливість і стали потребувати перевірки. Парадоксально, але першою жертвою цих змін стала сама церква. Її прагнення до абсолютного панування в усіх сферах суспільного життя, карколомне збагачення шляхом постійного обдирання пастви й раніше викликали невдоволення. Спеціальні податки, накладені церквою на населення нібито для здійснення Христових походів, зникали у папській скарбниці. Не додавав папі авторитету й тісний зв'язок з лихварями (люди, які дають гроші в борг під відсотки).

Та найбільшого удару становищу церкви завдав її власний цинічний витвір – папські *індульгенції*. Папа перебрав на себе роль вищого судді й оголосив за собою право на відпущення гріхів, навіть тих, які тільки плануються, безперечно ж, за відповідний внесок у свою скарбницю. Ціни визначалися таксою святої апостольської канцелярії, де поряд із переліком злочинів проти віри вказувалися ціни за її відпущення. Таким чином, сама церква спокушала віруючих деталізацією та смакуванням гріхів. Все це не могло не активізувати єретичних (спрямованих проти віри) рухів, які мали широку соціальну базу. Запеклі кампанії проти церковної сваволі проходили у середньовічній Західній Європі під гаслами повернення церкві справжнього християнського духу, відданості апостольським взірцям, де аскетична відмова від життєвих принад ставала основою для злету духовності.

Будь-яку критику на свою адресу папство кваліфікувало як єресь, закликаючи до фізичного винищення ворогів Христової віри. Перетворення церкви на одну із інституцій феодального суспільства не залишало жодної надії на її позитивні зміни. Першочерговим завданням церкви ставало одне – дбати про ефективність свого подальшого захисту. Так виникла *інквізиція* (офіційна назва – «конгрегація священної канцелярії») – судово-поліційна організація для боротьби із єрессю у XIII ст. Вона стежила за дотриманням церковних заборон (наприклад, під галгозою *анафемі* – відлучення від церкви та прокляття – правовірний католик не міг читати творів зі «списку заборонених книжок»). Працюючі на інквізицію чернечі ордени – домініканський і францисканський – зобов'язані були виявляти єретиків у будь-який спосіб, навіть удаючись до брехні і провокацій. Підпорядковані безпосередньо папському відомству, служителі інквізиції вільно пересувалися світом, цікавлячись “чистотою думок” представників усіх прошарків суспільства, а надто – заможних осіб, чие майно можна було конфіскувати на користь церкви.

Головною караючою силою інквізиції були ченці домініканського ордену, на емблемі якого зображувався собака з палаючим смолоскипом у

зубах. “Пси господні” діяли у багатьох країнах, де лише відкривалася можливість пожитися не тільки для Папи, а й для себе.

Однією з провідних ідей, яку західна церква обстоювала протягом століть, була **ідея теократії**, себто поєднання духовної та адміністративно-політичної влади в руках найвищого ієрарха церкви. Теократія передбачала оцерковлення держави й одержавлення церкви за примату церковного начала (звідси й вищезгаданий особливий характер взаємин між світською та духовною гілками влади, що виявився у Західній Європі в принципі *papaцезаризму*, тобто верховенстві Папи Римського над світськими владиками (королями). Це призводило до постійної боротьби між світською та релігійною владами.

Католицька церква мала два канали впливу на маси: парафії (церковні приходи) та монастирі. Парафія була церковним центром одного чи кількох сіл або міських районів, перехрестям політичних, ідейних, культурних, економічних процесів. Тут реєструвалися народження, смерть, шлюби, надавалися довідки та зберігалися документи. Парафія брала на себе функцію керівництва санітарними заходами під час епідемій. Котрі часто траплялися у середньовічному суспільстві. Місцева церква ставала фортецею під час ворожої навали, бо мала придатну для цього архітектуру. Іншим осередком церковної діяльності був монастир, що постійно одержував накази з церковного центру й неухильно їх виконував. Монастирі мали власну економічну організацію, власне господарство, виробництво, численні майстерні. Вони були одночасно й осередками культури. Завдяки наполегливості й великому досвіду переписувачів при монастирях часом виникала справжня книжкова індустрія: досвідчений писар міг переписати Євангеліє за сім-вісім днів.

Перший у Західній Європі монастир заснував Бенедикт у 529 р. в місцевості Монте-Кассіно, на півночі Італії. У монастирях, цих своєрідних місцях спільного проживання ченців, монахи прагнули протиставити неправедному світові ідеальний образ спільного життя.

У добу середньовіччя лицемірство, піднесене до рангу святості, з одного боку, та щирість віри, поставлена під сумнів, з іншого, створили загальну атмосферу недовіри й примушували людину замикатися в собі. Потайливість внутрішнього життя зробилася правилом, бо від цього практично залежало виживання. Врешті-решт це вилилося в ту велику духовну напруженість, що породила унікальні культурні феномени зрілого середньовіччя й вибухнула неперевершеними відкриттями епохи (Ренесансу) Відродження.

§ 5. Специфіка рицарської, народної (селянської) та міської (бюргерської) культури

Середньовічне суспільство було надзвичайно ієрархічне. Ця ієрархія виявила себе практично в усіх царинах тогочасного життя й суспільства.

Знайшла вона свій вияв і у культурній сфері, представленій у той час специфічними культурними комплексами – рицарською, народною селянською та міською культурами. Кожна з цих культур відображала настрої та ідеали відповідної верстви феодального суспільства.

Рицарська культура охопила вищий соціальний прошарок середньовічної суспільності. Лицарі – професійні воїни – являли собою корпорацію, членів якої об'єднували спосіб життя, етичні цінності. Рицарська культура вироблялася у феодальному середовищі. Сам стан феодалів був неоднорідним. Нечисленну еліту феодального класу утворювали найбільші землевласники – носії гучних титулів. Ці найбільш родовиті і шляхетні лицарі стояли на чолі своїх військових дружин, часом справжніх армій. Лицарі рангом нижче служили в цих дружинах зі своїми загонами, які з'являлися на перший поклик пана (сюзерена). На нижніх рівнях рицарської ієрархії стояли безземельні лицарі, все майно яких являло собою військову здобич і зброю.

Справжній лицар повинен був походити з хорошого роду. Поважаючи себе лицар посилався для підтвердження свого шляхетного походження на гіллясте генеалогічне дерево, мав родовий герб і родовий девіз.

Рицарська культура знайшла свій яскравий вияв, насамперед, у літературі, а також у побутовій культурі феодальної верстви. Складовою цієї побутової культури стали лицарські турніри та куртуазність. *Куртуазія* являла собою складний комплекс ритуалів, звичаїв, манер придворних та військових розваг. Лицар мав бути не лише сміливим, вірним і щедрим, а й ввічливим, привабливим і приємним у товаристві, володіти розвиненими смаками і почуттями. У різних країнах існували схожі системи виховання лицарів. Хлопчика вчили верховій їзді, володінню зброєю – насамперед, мечем і списом, а також боротьбі і плаванню. Він ставав пажем, потім зброєносцем при лицарі. Лише після цього юнак удостоювався честі пройти через обряд посвячення у лицарі. Існувала і спеціальна література, присвячена лицарським «мистецтвам». Майбутнього лицаря навчали, крім іншого, і прийомам полювання. Воно вважалося другим після війни заняттям, гідним лицаря.

Виховання лицаря полягало не лише в оволодінні військовим мистецтвом, а й у навчанні світським манерам, танцям, співу, грі на музичних інструментах, вмінню складати вірші, відповідно поводитися з дамами. Невід'ємною складовою лицарської культури був культ Прекрасної Дами, недосяжної та цнотливої. Проте ці ідеальні лицарські риси досить часто суперечили реаліям лицарського життя. Підступні інтриги, зрадницькі вбивства тощо досить часто ховалися за поетичним феноменом середньовічного лицаря.

Особу лицаря відрізняли аристократизм, шляхетність, мужність, прагнення слави, презирство до смерті. Сенсом його буття було

самовіддане, вірне служіння вищому стану – сеньйору, сюзерену, що підкріплювало ідею первинної підлеглості в суспільній ієрархії епохи нижчих станів вищим. Засобами ж виділення лицарської спільноти ставали її декларативна елітарність, пишна атрибутика, символіка, церемоніальність, орієнтованість на художню діяльність – персона лицаря суміщала в собі воїна та поета, вірного слугу та музиканта.

Лицарські турніри являли собою прилюдні змагання лицарів у вмінні володіти зброєю. Проходили такі турніри на спеціально підготовленій арені, навколо якої зводився подвійний паркан: внутрішня стіна його була порівняно низькою, а зовнішня – досить високою. Поряд лаштувалися трибуни, на яких розміщувалися глядачі. Герольд (глашатай) оголошував імена учасників турніру, прославляючи їхні подвиги. Умови турніру були різними, але, в основному, вони зводилися до того, щоб нанести супротивнику удару списом у груди чи в центр щита або вибити його з сідла.

З лицарською культурою була тісно пов'язана велика частина тодішньої літератури. Один із основних її жанрів – це *героїчний епос*, що остаточно сформувався в XI – XII ст. Один із найвідоміших творів цього жанру – «Пісня про Роланда» – оспівував подвиги французьких лицарів у боротьбі з маврами-мусульманами. В іспанців з'явилася видатна пам'ятка такої літератури – «Співи про мого Сіда», у німців – «Пісня про Нібелунгів», присвячена загибелі Бургундського королівства, що цого зруйнували гуни 437 р. Такі епоси стають символами новоєвропейських народів у їхньому формуванні.

Ще один жанр лицарської літератури – *лицарська поезія*. Вона яскраво реалізувалася у творчості поетів південної Франції (Лангедок) й Іспанії (Каталонія), котрі віршували провансальською й каталонською мовами. Провансальських (французьких) поетів називали *трубадурами*, німецьких – *міннезінгерами*, серед них були князі, герцоги, королі, але також і прості люди. Провідна тема поезії трубадурів – лицарське кохання до прекрасної дами. Фактично вся лицарська література оспівувала звеличений образ лицаря.

Прозовим жанром лицарської літератури став *лицарський роман*. Провідна його тема – також кохання. Причому кохання трактується у цих творах, як почуття, котре, захопивши людину, ушляхетнює її вдачу й надихає на прекрасні, піднесені вчинки. Часто в цих романах оспівується кохання до заміжньої жінки. У цьому слід вбачати своєрідний протест проти поширеного в аристократичному середовищі типу шлюбу, що укладався не з почуття любові, а відповідно до майнових та династичних інтересів батьків.

Класичним зразком лицарського роману слід вважати німецький роман *Готфріда Страсбурзького* «Трістан» (початок XIII ст.). У його основі лежить кельтська легенда про трагічне кохання лицаря Трістана до

дружини корнуолльського короля Марка Ізольди, про конфлікт між почуттям та обов'язком. Роман характеризується тонким аналізом душевних переживань героїв та майстерним описом норм лицарського життя.

Остаточне формування середньовічної *міської (бюргерської) культури* припадає на добу розквіту європейських міст в XI – XIII ст. Міста – були осередком світської культури. Починаючи з XI ст. міста Західної Європи в результаті тривалої боротьби завойовують самоуправління (Магдебурзьке право). В основу Магдебурзького права лягли привілеї, отримані (1188 р.) городянами міста Магдебурга від архієпископа “Саксонське зерцало”, постанов суду. Міста з Магдебурзьким правом отримали самоуправління, податковий і судовий імунітет, право власності на землю, пільги стосовно ремесел і торгівлі, і, звільнялись від феодальної повинності, за винятком обозної. Магдебурзьке право встановлювало порядок вибору влади, їх функції, основні норми громадянського і кримінального права, правила судочинства й оподаткування, визначало діяльність купецьких об'єднань, ремесел, цехів, порядок торгівлі тощо. Формування у середньовічних містах системи Магдебурзького права зумовило суттєві відмінності західноєвропейського феодалізму від візантійського, і, взагалі, східного.

Важливим елементом міської середньовічної культури стали *карнавали*. Карнавали протиставляли аскетичній християнській ідеології інший тип світовідчуття, де панувало веселе життєствердне начало. Веселий сміх під час загального свята на міських площах і вулицях, де кожний відчував себе часткою безсмертного, вічного цілого – народу, убивав релігійний страх перед смертю, неминучим страшним судом і пекельними муками за гріхи. Людина немовби перероджувалася для нових суто людських взаємин; відчуження тимчасово зникало, вона поверталась до самої себе й відчувала себе людиною серед людей. Особливу славу здобув Венеціанський карнавал. Його походження пов'язане з язичницьким святом врожаю та шанування бога врожаю Сатурна. Саме це свято й трансформувалося згодом у Венеціанський карнавал. Дослідники сперечаються, коли саме відбувся перший карнавал. Називають різні дати — 988 рік, коли венеціанським воякам вдалося визволити з полону у піратів своїх наречених, наче тоді і відбувся перший карнавал. Інші ведуть походження карнавалу з 1094 р., коли венеціанці святкували вдалу угоду з Візантією, що дозволила їм зі значними пільгами торгувати в імперії.

Навіть могутня католицька церква не змогла за століття зробити карнавал цілком своїм. Обов'язковою прикметою карнавалу стали маски (Додаток 103). Вони мінялися з часом, але були і постійні, традиційні, наприклад:

- *Бау́та*— біла маска, найвідоміша .Вона прикривала обличчя та рот, що дозволяло змінювати навіть голос.

- *Маттачіно* — її вдягали канатоходці, яких теж запрошували на свято. Маттачіно — одна з найдавніших масок венеціанського карнавалу.
- *Моретта* — жіноча маска, зазвичай чорного кольору. Пізніше її доповнили трикутником чи пір'ям.
- *Лікар чуми* — специфічна венеціанська маска. Вона уособлювала лікаря, що допомагав хворим на чуму, бо морська столиця Адриатики сильно потерпала від хвороб у середньовіччя. Маска лікаря чуми нагадує голову птаха, але з окулярами. У довгий дзьоб маски вкладали прянощі чи ароматні трави, аби лікар міг працювати в чумних бараках та монастирських лікарнях, незважаючи на сморід.
- З розповсюдженням італійського театру масок, набули популярності маски театральних персонажів – Арлекін, Колумбіна, П'єро, Панталоне, ПульчіNELA тощо.

Визначним явищем у літературі європейського середньовіччя, що презентує саме міську культуру, стала *поезія вагантів* (мандрівних поетів). Яскравим прикладом цього жанру в англійській літературі є знамениті балади про Робін Гуда. Для міської літератури цього часу притаманне реалістичне зображення міського повсякденного життя різних верств населення, а також поява сатиричних творів. Зокрема, представниками міської літератури були Ч. Анджольєррі, Гвідо Орланді.

Сутність міської культури доби середньовіччя зводилася до постійного посилення світських елементів у всіх сферах людського буття. Вона також була представлена *творчістю жонглерів*, які виступали на міських майданчиках як актори, акробати, дресирувальники, співаки, музиканти. Жонглери виступали на ярмарках, народних святах, весіллях, хрестинах і користувалися великою популярністю серед народу. Навіть *літургійна драма*, тобто інсценування латинською мовою біблійних сюжетів, які розігрували в приміщенні церкви, у міру розвитку міст, стає все більш світською. Приблизно з середини XII ст. тетральні дії розігрувалися вже не латиною, а французькою мовою, і не в церкві, а на міських площах, а п'єси все більше насичувалися всілякими сюжетами з повсякденного міського життя.

Театральне мистецтво активно розвивалося і в Англії. Тут починає розвиватися драматичний жанр *мораліте* – повчальна алегорична драма, головне в якій було зображення боротьби доброго й злого начала за душу людини. Персонажі такої п'єси уособлювали людські почуття та якості – Любов, Розсудливість, Покора, Терпіння, Покаяння, Скупість, Лестощі тощо.

Не менш важливе місце у середньовічному суспільстві посідала й *народна (селянська, фольклорна) культура*, адже селяни – були найчисленнішою верствою тогочасного соціуму. Селянське світосприйняття формувалося на основі християнського світогляду, але

при цьому релігійні почуття простих людей значно відрізнялися від канонів офіційного богослов'я. Особливе співчуття викликали страждання Христа, в них бачили відгомони власної долі. Любимим, шанованим стає образ Богоматері, її вважали захисницею і заступницею. Навіть невдоволення селян своїм становищем, боротьба проти гніту осмислювалися в християнських образах. Виникали так звані «народні єресі» (єресь – релігійне вчення, яке відхиляється від офіційного, церковного). Проти таких рухів церква боролася дуже жорстоко за допомогою інквізиції.

Народна культура, як і міська носила часто сміховий характер. І якщо сакральна культура стверджувала значущість саме духовного начала та світу небесного, то сміхова (як і міська карнавальна) – тілесного, плотського та світу земного. Сміхова культура не вирішувала конфлікт душі та тіла, вона осягала його через комічне, за допомогою висміювання «знімала» опозиційність. Вона «перегортала» усі норми буття, усю ієрархію світу, усі ціннісні орієнтації. «Свята дурнів», «свята духів» підносили те, що було низовим, замінювали чесноти вадами – ненажерністю, оголенням тіла. У межах сміхової культури могло відбуватися й практично неприпустиме для доби порушення соціальної ієрархії – пан ставав слугою, віслюк змінював священика на блазнівському богослужінні. Оптимістичним баченням світу, духом театралізації, колективної імпровізаційної творчості, відсутністю соціальної диференціації, розподілу на виконавців та глядачів сміхова й карнавальна культура була пов'язана із найдавнішими формами художньої діяльності. Разом із тим, безпосереднє звертання до світу чуттєвого, оспівування повноти життя земної людини, як і антицерковна спрямованість певною мірою передбачали наперед розквіт секулярної (відокремленої від церкви й релігії) культури у наступну добу Відродження.

§ 6. Середньовічна європейська освіта й наука.

Середньовіччя знало три типи шкіл. Нижчі навчальні заклади, що функціонували при церквах та монастирях, ставили за мету підготувати елементарно грамотних духовних осіб – кліриків. Головна увага зверталася в них на вивчення латини (адже цією мовою велося католицьке богослужіння), молитов та самого порядку меси. У середній школі, створюваній зазвичай при єпископських кафедрах, практикувалося вивчення *сімох «вільних наук»* (чи *сімох «вільних мистецтв»*): граматики, риторики, діалектики (або логіки), арифметики, геометрії (куди входила й географія), астрономії та музики. Перші три науки складали так званий *тривіум*, решта чотири – *квадривіум*. З тривіуму навчання починалося, це був, так би мовити, нижчий щабель опанування освітою (саме від цього слова походить поняття «тривіальний», тобто

найпростіший, звичайний). Згодом переходили до завсвоєння наук квадравиуму.

Пізніше вивчення «вільних наук» перейшло у вищу школу, де ці дисципліни складали зміст викладання на молодшому («артистичному») факультеті. Вища школа спочатку мала назву *Studia Generalia* (буквально – загальні науки), потім ця назва була витіснена іншою – **університети**.

Перші університети виникли у XII столітті – частково з єпископських шкіл, у котрих викладали найбільш відомі професори в галузі богослів'я (теології) та філософії, частково – з об'єднаних приватних викладачів – фахівців з філософії, юриспруденції (римського права), медицини. Найдавнішим університетом Європи вважається **Паризький університет** (або Сорбонна, названий так на честь свого засновника – Р. де Сорбона), що існував як «вільна школа» ще в першій половині XII і на початку XIII ст. (установчою грамотою Філіппа II Августа 1200 г. про права Сорбонни). Роль університетських центрів, тим не менше, ще в XI ст. почали відігравати *італійські вищі школи* – **Болонська юридична**, що спеціалізувалася на римському праві, та **Салернська медична школа**. Найбільш типовий Паризький університет, статут якого став основою для інших університетів Європи, складався з чотирьох факультетів: артистичного, медичного, юридичного та теологічного (богословського). Останній включав у себе й вивчення філософії у церковному висвітленні.

Іншими найбільш старовинними університетами Європи були Оксфордський та Кембриджський в Англії, Саламанський в Іспанії та Неаполітанський в Італії, засновані у XIII ст. У XIV ст. були створені університети у Празі, Кракові та Гейдельберзі. У наступному XV ст. їх число швидко зростало. У 1500 р. в усій Європі було вже 65 університетів.

Викладання у середньовічних університетах велось латиною. Основним методом університетського викладання були **лекції професорів**. Поширеною формою наукового спілкування були також **диспути**, або публічні суперечки, які періодично влаштовувалися на теми богословсько-філософського характеру (Додаток 104). У диспутах брали участь головним чином професори університетів. Але також влаштовувалися диспути й для схолярів (**схолари** – студенти, від слова *Schola* – школа).

Середньовічна університетська наука мала назву **схоластики** (від того ж слова *Schola*). Найяскравіше вираження схоластика знайшла у головній науці середньовіччя – теології. Провідною рисою її було не відкриття чогось нового, а лише тлумачення й систематизації того, що вважалося змістом християнського віровчення. Священне письмо та Священна легенда – ці головні джерела християнського вчення – схоласти прагнули підтвердити відповідними уривками з праць древніх філософів, насамперед, Аристотеля. Від Аристотеля ж середньовічне вчення запозичило саму форму логічного викладу у вигляді різноманітних

складних суджень та умовиводів. Величезна роль авторитету і мала частка практичного досвіду виявлялася у середньовічних учених не лише, коли вони займалися філософсько-богословськими питаннями, але й під час вивчення природи. У працях з географії, наприклад, авторитет Аристотеля та інших авторів у середні віки вважався беззаперечним і таким, що не підлягає жодному сумніву. В медицині панувала низка забобонів, котрі міцно вкорінилися, оскільки у той час майже не вдавалися до такого необхідного експеримента, як вівісекція (проведення хірургічних операцій на живих тваринах з метою дослідження функцій організму). Деякі анатомічні знання набувалися з арабських медичних книг. Ці книги отримали в Європі такий же беззаперечний авторитет, як і ті нечисельні лікарські трактати давнини, що дійшли до середньовіччя.

І все ж схоластика в ранній період свого розвитку, як науковий рух, що охопив багато країн Європи, мала певне позитивне значення. Насамперед, схоласти після тривалої перерви поновили вивчення античної спадщини (хоча в особі окремих представників античної культури, наприклад, Аристотеля). Крім того, схоласти XII – XIII ст. розробляли деякі важливі проблеми пізнання. В XI – XII ст. в Європі тривала запекла суперечка навколо природи універсалій, тобто загальних понять. Частина схоластів – так звані номіналісти – вважали, що загальні поняття не існують реально, а є лише словами, назвою, іменем (звідси і їх наймення від латинського *nomen* – ім'я). Інші, їх супротивники, – реалісти – були переконані, що загальні поняття, навпаки, існують реально, незалежно від окремих предметів. Суперечка номіналістів з реалістами поновила старі дискусії ідеалістів (Платон і його школа) з матеріалістами (Лукрецій Кар та інші) у древній філософії й готував новий виток боротьби матеріалістів з ідеалістами у новий час. І, найголовніше, багато хто зі схоластів були універсальними вченими, котрі займалися вивченням усіх доступних тоді для них наук, у тому числі й природознавства, хоча ще в зародкових формах.

Найвизначнішими схоластами були паризькі професори: **П'єр Абеляр** (1079 – 1142), що відіграв важливу роль у заснуванні Паризької Сорбонни і спровокував своїм «вільнодумством» різкий осуд з боку правлячих верхів церкви; **Альберт Великий** (1193 – 1280), справжній поціновувач спадщини Аристотеля і його логічного методу, автор численних творів як теологічного, так і природничого характеру; **Фома Аквінський** (1225 – 1274), відомий своєю «Суммою богослів'я», що вважалася майже енциклопедією середньовічного світогляду, бо висвітлювала у церковному дусі всі питання пізнання природи й суспільства. Зі схоластів, котрі приділяли найбільшу увагу питанням природознавства, був англійський науковець-монах **Роджер Бекон** (1214 – 1292), який одним із перших наполягав на необхідності дослідного вивчення природи.

Уже з XIV ст. схоластика поступово занепадає. Подальше вивчення природознавства й античної літератури пішло повз схоластів. Тепер схоласти спеціалізувалися виключно на апологетично-догматичних питаннях богослів'я і були відвертим гальмом для наукового розвитку, вступаючи у запеклу боротьбу з представниками нової, зародкової буржуазної науки в особі гуманістів.

Крім схоластики, у добу середньовіччя існував і інший напрям, що вів зі схоластами непримириму боротьбу. Це була *містика*. Так із Абеляром наполегливо змагався його сучасник *Бернар Клервоський* (1091 – 1153), що був організатором другого хрестового походу. Містики відкидали необхідність вивчення Аристотеля й логічного доведення основ віри. Вони вважали, що релігійні постулати засвоюються виключно шляхом «споглядання», тобто молитов і благочестивих роздумів, без допомоги будь-якої «язичницької науки». Виступаючи в такій формі, містики посідали явно реакційні позиції. Але, оскільки містики були у меншій мірі, ніж схоласти, зв'язані тими чи іншими богослівськими авторитетами, з їхніх лав надалі виокремилися демократично налаштовані мислителі, які у своїх «спогляданнях» і «роздумах» заторкували сутність самого феодального ладу, відкидаючи його вічність і передбачаючи настання нових часів. Прикладом такого містика, погляди якого вплинули у подальшому на найбільш радикальних вождів майбутньої церковної реформації XVI ст., був італієць *Йоахим Флорський* (1145 – 1202), який пророкував швидке настання на землі ідеального «тисячолітнього царства», протягом якого не буде ні приватної власності, ні експлуатації.

§ 7. Романський і готичний стиль в мистецтві середньовіччя

Середні віки залишили по собі багато грандіозних пам'яток насамперед архітектурного мистецтва. Безпорадність будівельної техніки, що вирізняла перші століття середньовіччя (приблизно до Карла Великого), змінилися великим піднесенням мистецтва зодчества у наступні віки.

Протягом IX – XII ст. в Європі змінилися два основні архітектурні стилі – романський і готичний. Відповідно до ідеології епохи найбільша кількість пам'яток німецької готичної архітектури представлена соборними церквами різних європейських країн. *Романський стиль*, котрий почав розвиватися при Каролінгах, а розквіту досяг у X – XII ст., свою назву отримав від того, що був спробою наслідування стародавніх римських будівель (від лат. Roma – Рим). Насправді ж романський архітектурний стиль був значно грубіший і менш досконалий, незграбний, порівняно з античним римським. У його становленні можна побачити вплив також візантійської та ісламської архітектури. Товсті стіни, відносно невисокий купол, важкі й приземкуваті колони, вузькі, невеликі вікна романських соборів явно відображають і недосконалу ще тоді будівельну

техніку і саму політичну ситуацію постійних феодалських воєн, коли ті ж церкви легко перетворювалися на фортеці, де відсиджувалося від набігів лицарів місцеве населення.

З пам'яток романської архітектури найбільш відомими є собори в Пуатьє (Додаток 105) та Арле у Франції, Шлеєрі, Вормсі, Майнці, Аахені в Німеччині. Зокрема, собор у Шлеєрі почали будувати у 1025 році, під час правління Конрада II. Завершили ж будівництво за Генріха IV – саме тоді з'явилися склепінчасті перекриття, вежі й масивна апсида храму. Головним елементом оздоблення внутрішнього простору храму (інтер'єру) були фрески, мозаїки та іконопис.

Значно цікавіша і досконаліша у технічному плані архітектура *готична*. Готичне мистецтво народилося у резиденції французьких королів у XII ст. Вперше готичні форми було використано при будівництві королівського абатства Сен-Дені (Додаток 106). Розквіт цього стилю припадає на XIII – XV ст. Його характерною рисою є прагнення зодчого збудувати якомога вищу споруду. Місце напівкруглої склепінчастої арки посіла стрілчаста арка (у формі стріли). При чому, головним нововведенням було використання схрещення ребер стрілчастих арок. Дві «розірвані» арки розподіляли тиск ваги, що й дозволило зводити вищі будівлі. Готичні собори мали всередині багато високих ошатних колон. Їхні вікна були великі, прикрашені вітражами (розмальоване скло). Надмірні об'ємні прикраси – статуї, барельєфи, висячі арки, чудернацьке кам'яне різьблення – багато оздоблювали споруду всередині і зовні. Одна або кілька високих башт та величні портали (двері) надавали готичним храмам особливої урочистості.

Кращими пам'ятками готичного зодчества є собор Богоматері в Парижі (Нотр-дам-де-Парі), Руанський, Реймський та Шартрський собори у Франції, Лінкольський собор у Англії, Міланський собор в Італії, Празький в Чехії. Головні елементи оздоблення інтер'єрів цих споруд – вітраж та кругла пластика.

Своєрідною візитівкою готичної архітектури по праву вважають собор Паризької Богоматері. Його почали зводити у 1163 р. на місці християнської базиліки, яка змінила свого часу староримським храм, присвячений Юпітеру. Будівництво собору завершили у 1345 р. Він вирізняється гармонійними пропорціями та чистотою ліній. Руйнування, викликані часом і людьми, спотворили первісне обличчя собору. Під час Французької революції йому загрожувало знесення. Урятувало собор від руйнування культ богині Розуму, який увів Робесп'єр. Храм присвятили цій богині. Із 1844 по 1864 рр. собор було відреставровано зодчим Віолле-де-Дюком. На верхніх бокових вежах він створив світ химер-демонів із жіночими обличчями, які дивляться на місто, що розкинулося внизу. Тепер без них уже й неможливо уявити Нотр-дам-де-Парі.

Із архітектури цивільного призначення готичного стилю найбільш відомими є міська ратуша в Брюсселі, будинок відомого французького фінансиста XV ст. Жака Кера в Бурже, королівський замок в Амбуазі (у Франції) та інші.

Крім романського й готичного стилю, середньовічна архітектура Європи широко користувалася ще двома стилями: *візантійським* у Італії (у Венеції – собор святого Марка, додаток 102, частково – палац дожів) та *мавританським* (арабським) у Іспанії (найбільш відома пам'ятка – собор у Севільї, перебудований із арабської мечеті. Додаток 107). Так, собор Св. Марка був зведений у Венеції у 829 р. за часів правління дожа Джустіано Партечіпаціо. У ньому зберігаються мощі євангеліста Марка, котрий вважається покровителем міста. Собор створений за зразком візантійських церков, він прикрашений декором зі східними елементами й облицьований мармуром. Фасад складається з п'яти аркових прогонів, між якими вирізьблені візантійські барельєфи. Серед зображень – Геракл і олень, архангел Гавриїл, св. Димитрій та Богоматір.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Асеев Ю.С. Шедевры мировой архитектуры / Ю.С. Асеев. – К., 1982.
2. Византия и византийские традиции. – Ленинград, 1991.
3. Всеобщая история искусств: В 6-ти томах. – Москва, 1960. – Т. 2, кн. 1.
4. Каждан А.П. Византийская культура (X – XII ст.) / А.П. Каждан. – М., 1968.
5. Культура Византии: В 3 кн. – М., 1984 – 1991.
6. Лихачева В.Д. Искусство Византии IV – XV веков / В.Д. Лихачева. – М., 1986.
7. Мифы народов мира: В 2-х т. – М., 1997.
8. Поляковская М.А., Чекалова А.А. Византия: быт и нравы / М.А. Поляковская и др. – Свердловск, 1989.
9. Удальцова З.В. Византийская культура / З.В. Удальцова. – М., 1988.
10. Христианство: Энциклопедический словарь – М., 1995.
11. Холлингсворд М. Искусство в истории человека. – М., 1993.
12. Южная Русь и Византия: Сб. науч. трудов к VIII конгрессу византинистов. – К., 1991.

Тестові завдання для самоперевірки:

1. Яку назву мав правовий збірник, що містив нові закони, видані у Візантії за часів імператора Юстиніана?
  - a) Дігест;
  - b) Кодекс;
  - c) Інституції;
  - d) Новели.

2. Різновид стінопису, виконаний водяними фарбами по вологій, щойно поштукатуреній стіні, називається:
- a) фреска;
  - b) мозаїка;
  - c) іконопис;
  - d) пастель.
3. Собор святої Софії у Константинополі було зведено:
- a) у IV ст.;
  - b) у VI ст.;
  - c) у IX ст.;
  - d) У XII ст.
4. Яку назву мав жанр музичних вітальних окликів, використовуваних у візантійському придворному церемоніалі?
- a) опера;
  - b) сюїта;
  - c) акламація;
  - d) сонатина.
5. Назвіть ім'я видатного візантійського філософа, історика, юриста і філолога, автора праці «Логіка», що була відома й на Заході.
- a) Лев Математик;
  - b) Прокопій Кесарійський;
  - c) Михайло Псел;
  - d) Фотій.
6. Назвіть одну з провідних ідей, обстоювану західною церквою протягом доби Середньовіччя, сутність якої полягала у поєднанні духовної та адміністративно-політичної влади в руках найвищого ієрарха католицької церкви.
- a) аскетизм;
  - b) теократія;
  - c) цезарепапізм;
  - d) абсолютизм.
7. Який із поданих нижче творів представляє французький героїчний епос?
- a) «Співи про мого Сіда»;
  - b) «Пісня про Нібелунгів»;
  - c) «Пісня про Роланда»;

d) «Калевала».

8. Назвіть перший (за часом заснування) європейський університет.

- a) Болонський;
- b) Кембриджський;
- c) Оксфордський;
- d) Паризький.

9. Середньовічна університетська наука називалася:

- a) схоластика;
- b) містика;
- c) теологія;
- d) алхімія.

10. В якому стилі зведено собор Нотр-дам-де-Парі?

- a) мавританському;
- b) візантійському;
- c) романському;
- d) готичному.

ГЛАВА 9. КУЛЬТУРА АРАБО-МУСУЛЬМАНСЬКОГО СХОДУ.

§1. Витоки культури арабо-мусульманського Сходу.

§2. Іслам – основа арабо-мусульманської культури. Шаріат як підвалина правової системи регіону.

§3. Розвиток літератури на арабо-мусульманському Сході.

§4. Розвиток філософії, наукових знань та освіти на арабському Сході.

§5. Архітектура та образотворче мистецтво арабо-мусульманських країн.

§1. Витоки культури арабо-мусульманського Сходу.

Народам Арабського Сходу належить важливе місце в історії культури людства. Не випадково середньовічні географи називали Арабський Схід грудьми світу: тут протягом багатьох сторіччь билось серце світової цивілізації. Арабо-мусульманська середньовічна культура розвивалася в Аравії, Іраку, Сирії, Палестині, Єгипті і Північній Африці, Середній Азії, а також на території Південної Іспанії у період існування там Кордовського халіфату й арабських князівств. Середньовічна арабська культура у свій час була великим кроком вперед у прогресивному розвитку людства. Велика заслуга народів Арабського Сходу полягала й у тім, що вони зберегли (особливо в області науки) і передали наступним поколінням багато коштовних досягнень античності.

В історичній науці вірне уявлення про арабську культуру було вироблено не відразу. У минулому столітті, та ще й зараз, серед багатьох учених поширена помилкова думка, відповідно до якої у всіх країнах, що входили в VII – IX століттях до Арабського халіфату й прийняли іслам, існувала єдина «арабська» культура. Таке розуміння арабської культури веде до заперечення самостійності розвитку культури іранців, азербайджанців, узбеків, таджиків і багатьох інших народів в епоху середньовіччя. Насправді країни з неарабським населенням, що входили до складу халіфату, розвивалися, спираючись на древні традиції, місцеві культури, що, як і культура арабів, зробили важливий внесок у розвиток середньовічної цивілізації. Звичайно, між народами Близького і Середнього Сходу в умовах середньовіччя існувала складна й важлива для їх культури взаємодія, що породжувала риси спільності.

Культура народів, що населяли Аравійський півострів, відома з глибокої давнини. Античні географи називали південну, землеробську Аравію «щасливою» землею. Тут із середини першого тисячоріччя до н.е. існували багаті держави: Мінейська, а пізніше Сабейська. У I-му тисячолітті до н.е. у північно-західній частині півострова (так званої «кам'янистої Аравії») виникла держава набатеїв. Процвітання цих царств

визначалося вигідним географічним становищем на перетині світових торгових шляхів і великою посередницькою торгівлею з Єгиптом, Передньою Азією й Індією.

Архітектура й мистецтво древніх південно-арабських держав вивчені ще далеко не повно. Збереглися залишки могутніх фортечних споруд, гребель і каналів, а також здобутки скульптури і прикладного мистецтва. На кам'яних стелах, вкритих письменами, зустрічаються древні зображення людей, тварин і орнаменти.

Основну масу населення Аравії з древніх часів складали кочівники, що займалися скотарством у степах і напівпустелях півострова. Глибокий і складний процес класового розшарування усередині арабського суспільства і політичний стан, зв'язаний з боротьбою між Іраном і Візантією, створили умови для виникнення середньовічної арабської держави. Політичне об'єднання арабів на початку VII століття відбувалося під егідою нової, що стала незабаром світовою, релігії – ісламу. Первісним місцем перебування засновника ісламу й глави арабської держави – пророка Мухаммеда і його спадкоємців – халіфів (звідси назва держави – халіфат) були аравійські міста Медина, а потім Мекка.

У VII столітті араби завоювали Палестину, Сирію, Месопотамію, Єгипет і Іран. У 661 році Муавія – арабський намісник у Сирії – захопив владу і поклав початок династії Омейядів. Столицею Омейядів став Дамаск. Наприкінці VII і початку VIII століття до халіфату була приєднана гігантська територія, що включала Піренейський півострів і всю Північну Африку на заході, Закавказзя і Середню Азію до кордонів Індії – на сході.

Арабський халіфат став великою ранньофеодальною державою, хоча в деяких її областях довгий час зберігалися рабовласництво і навіть первіснообщинні відносини. Арабська знать жорстоко експлуатувала селян і ремісників завойованих країн. Переможні військові походи й успіхи нової релігії не могли приховати ріст соціальних протиріч. Боротьба широких народних мас із феодальним гнітом виливалася в могутні повстання і часто йшла під гаслом звільнення від іноземного ярма. Вже в IX – X століттях соціальні потрясіння викликали розпад халіфату на окремі держави.

Разом з тим пробуджені визвольною і класовою боротьбою творчі сили народів, що входили до Арабського халіфату, привели до високого підйому середньовічної культури Близького і Середнього Сходу; її розквіт продовжувався і тоді, коли халіфату як єдиного цілого фактично вже не існувало.

До Арабського халіфату ввійшли країни, що стояли на різному рівні суспільного розвитку, володіли різними культурними й художніми традиціями. Однак подібність форм розвитку феодалізму на Близькому й Середньому Сході породило риси спільності в ідеології й в інших надбудовних явищах. Ці глибокі соціально-економічні причини, а не

поширення релігії – ісламу – лежать в основі єдності, що має місце й у середньовічній культурі арабських країн.

Важливу роль у розвитку арабської культури відігравала її взаємодія з високою середньовічною культурою Ірану, Середньої Азії й Закавказзя. Важливі, однак, не тільки взаємодія і відома спільність, але і високий для того часу рівень культури народів Ближнього й Середнього Сходу. У IX – XIII століттях арабські, а також іранські, азербайджанські і середньоазіатські міста були найбільшими центрами освіти, славилися своїми бібліотеками, школами, університетами й іншими просвітніми закладами. Характерні популярні вислови того часу: «Найбільша прикраса людини – знання» чи «Чорнило вченого настільки ж гідне поваги, як і кров мученика». Тому не дивно, що сірійський письменник XII століття *Усама Ібн Мункіз*, автор «Книги повчання», оцінював успіхи сучасних йому франків, з якими йому довелося зіткнутися, із позицій людини незмірно вищої культури.

§2. Іслам – основа арабо-мусульманської культури. Шаріат як підвалина правової системи регіону.

Визначний вплив на розвиток середньовічного мистецтва арабів, як і інших народів, що сповідували іслам, зробила релігія. Поширення ісламу знаменувало відмову від старих, дофеодальних релігій, утвердження монотеїзму – віри в єдиного бога. Мусульманське уявлення про світ як про створене богом єдине ціле мало важливе значення для формування характерної у середньовіччя суперечливо сполучалися ідеалістичні і матеріалістичні тенденції, схоластика й прагнення до пізнання реальної дійсності. Один з найвидатніших учених і філософів середньовічного Сходу *Абу Алі Ібн Сіна (Авіценна)*, визнавав божественне походження всесвіту і разом із тим стверджував, що науково-філософське знання існує незалежно від релігійної віри. *Ібн Сіна, Ібн Рушд (Аверроес), Фірдоусі, Навої* і багато інших видатних мислителів середньовічного Сходу, у чиїх працях і поетичних здобутках особливо яскраво проявилися прогресивні риси епохи, стверджували силу людської волі й розуму, цінність і багатство реального світу, хоча, як правило, не виступали відкрито з атеїстичних позицій.

Іслам є однією з універсальних світових релігій — релігії одкровення, що виросла у VII ст. з традицій таких монотеїстичних релігій, як християнство та іудаїзм, сприйнявши багато основних їх положень та догм. Сам іслам визнає сутність цих релігій тотожною власній догматиці, однак людська недосконалість, як твердять апологети мусульманства, призвела до того, що християни та євреї неправильно зрозуміли смисл одкровення одного й того ж бога. Лише пророк Мухаммед дійшов до істинного одкровення, виправляючи помилки своїх попередників.

Наскільки, однак, висхідні принципи ісламу подібні до основ християнства та іудаїзму, настільки розвиток основних ідей ісламу пішов абсолютно іншими шляхами. Прості ідеї, народжені в середовищі кочівників та купців Арабського півострову, обростали новими пластами в умовах феодалізму, що розвивався на Близькому Сході. Тому сам іслам, будучи за своєю сутністю релігією, перетворився у принципи, що організовували увесь ранній світ тодішніх суспільств, підкорених владі халіфату. Іслам став законом, що визначав соціальні структури та мораль суспільства, обґрунтування яких знаходиться в священному. Корані. Оскільки Аллах визнавався абсолютною досконалістю, то й дані ним мораль та закони вважалися такими, що наділені абсолютною істинністю, вічністю та незмінністю, а, отже, є придатними для всіх народів.

Спільним для всіх мусульманських народів став *шаріат* (дослівно з арабської – «правильний шлях, спосіб дії») – сукупність правових, канонічно-традиційних, морально-етичних та релігійних норм ісламу, що охоплювали значну частину життя мусульманина, котра проголошувалася «вічним і незмінним» Божественним порядком; одна з конфесійних форм релігійного права. Шаріат зародився одночасно з ісламом у Арабському халіфаті й остаточно сформувався до XII ст. Він спирається на Коран і Сунну, включає елементи конституційного, громадянського, кримінального, адміністративного, сімейного і процесуального права, а також моральні і поведінкові норми (зокрема, норми ввічливості тощо).

Шаріат містить приписи і заборони, яких зобов'язані дотримуватися всі повнолітні дієздатні мусульмани. Ці приписи й заборони мають різний ступінь важливості, що відповідає певній їх градації. Ця градація складається з восьми розділів:

Фард – обов'язкові, суворо приписані обов'язки (за їх виконання передбачалася винагорода, за невиконання – покарання);

Ваджиб – обов'язки дуже близькі до суворо приписаних (наприклад, намаз «Вітр» та «Святковий намаз»);

Сунна – бажані дії (наприклад, сунни намазів і постів, за їх виконання передбачалася винагорода, за невиконання – немає покарання);

Мустахаб – дії, виконувані зрідка (наприклад, роздавання милостині (крім закята) або додатковий піст (за їх виконання передбачалася винагорода, за невиконання – немає покарання);

Мубах – нейтральні дії, за виконання яких згідно з приписами шаріату немає як саваба (милості Аллаха), так і невиконання не вважається гріхом;

Макрух танзіхі – небажані дії, що «зменшують благовоління Аллаха». За виконання – немає покарання, за невиконання – нагорода;

Муфсид – вчинки, що порушують вже початі релігійні або інші важливі дії. Наприклад, сміх під час намазу (молитви), вживання їжі під час посту.

Харам – суворо заборонені дії. Наприклад, убивство невинної людини, крадіжка, вживання алкогольних напоїв, свинини, непокора батькам або чоловікові.

Згідно із шаріатом на тих, хто здійснив харам («недозволене») очікує суворе покарання і за життя, і після смерті (у житті вічному, тобто адові муки). Ті ж, хто уникає хараму, одержать «благість Всевишнього Аллаха». Ті, хто відкидає дотримання цих правил, автоматично переходять у розряд «невірних».

Повноліття, за шаріатом, у підлітків настає тоді, коли вони починають «відрізняти добро від зла». На практиці ж це трактується по-різному: у різний вік, в залежності від конституції організму. Хлопчики досягають повноліття у віці від 12 до 15 років, а дівчатка – від 9 до 15 років за умови появи у них вторинних статевих ознак.

Поки Мухаммед був живий, він керував мусульманською громадою, але коли він помер, виявилось, що наказів, які містилися в Корані, недостатньо для розв'язання всіх державних та громадських питань. Тому довелося подумати про те, що могло б замінити одкровення пророка, які за життя Мухаммеда поповнювали Коран щоразу, як тільки це було необхідно. Саме у зв'язку з цим виникли дві течії в ісламі: *суннізм* та *шиїзм*, що відрізняються за тлумаченням Сунни. У широкому розумінні Сунна — зведення звичаїв та правил поведінки давньої громади — означала практику та теорію мусульманського правовір'я; вона передавалася усно й була доповненням до писаного закону.

Правовірні мусульмани, які вважали, що коли Сунна може обійтися без Корану, то Коран не може існувати без Сунни, одержали назву «ахль ас-сунна» — «люди сунни» або «сунніти». Розповсюджувачами Сунни були сподвижники Мухаммеда, які у відповідних випадках згадували про його вчинки, слова й навіть мовчазність й виступали, наводячи приклади за певних обставин. В основі суннізму лежить загальна думка улемів (суннітських учених), в той час як шиїзм заснований на авторитеті імаму (послідовника місії пророку). І ще одна відмінність: шиїти засновують Сунну виключно на авторитеті сім'ї пророка, а правовірні сунніти призначають ще й свідків — сподвижників пророка Мухаммеда. І донині весь мусульманський світ поділено на шиїтів та суннітів.

У ході еволюції ісламу виник *суфізм* — мусульманський містицизм, який у певному смислі являв собою реакцію релігійних фанатиків та пуритан на процес, що започаткував десакралізацію ісламу. Суфії — ісламські містики — не вважали обов'язковими для себе повсякденні норми, обряди та умовності, суворо приписані правовірним мусульманам. Їх життя було присвячене Аллаху й звідси витікала їх нестандартна поведінка — вони не молилися п'ять разів на день, а виконували обряд радіння (зікр) у різних варіаціях — від екстатичного трансу до глибокого внутрішнього зосередження, близького до індо-буддійської медитації.

Одним з варіантів суфізму був інтелектуальний суфізм, що зробив великий вплив на арабо-мусульманську культуру. Пригадаємо, наприклад, суфійську поезію. Суфізм націлений на бога, він обирає шлях любові та богошанування, щоб досягти своєї найвищої мети — переробитися чи перевтілитися в бога і таким чином набути одночасного досвіду. Любов до Бога дозволяє суфію досягти повної гармонії з абсолютним, за допомогою любові, цього «солодкого безумства», він здійснює поєднання з Богом, за якого зникають навіть самі поняття «Бог» та «людина». Шлях любові та мудрості дає можливість індивіду досягти влади над своїм тілом, думками, почуттями, створити в собі рай, в якому можна відчувати блаженство до тих пір, поки не зануришся в океан вічності. Іншими словами, в містичному самопізнанні відбувається осягнення бога: «Хто знає себе — знає бога» (Коран).

Іншим варіантом суфізму є суфізм релігійних орденів, що має величезну політичну силу та орієнтований на догматику досить суворого, крайнього тлумачення. Суфійські ордени в наш час відіграють велику роль, оскільки впливають на політику через релігійну свідомість членів ордену та його голови. Досить пригадати ордени кадирійя, сенусійя та ін., які й понині багато в чому контролюють життя народних мас в африканських країнах, Туреччині, Саудівській Аравії, Ірані та інших мусульманських державах. Крім того, не слід забувати, що в соціальній пам'яті ісламського суспільства зберігається поважне ставлення пророка Мухаммеда до аскетів, які бачили в утриманні чи не найвищу доблесть.

Безсумнівний вплив суфізму, як і ісламу загалом, на розвиток культури та соціально-політичного життя мусульманського сходу. Можна сказати, що під знаком ісламу арабський народ почав свою велику, повну успіхів історію, створив обширну імперію, блискучу арабсько-мусульманську цивілізацію і культуру. Араби стали нащадками таких великих держав, як Візантія і Персія.

У дещо пізніші часи в орбіту ісламу увійшли інші народи — перси, турки, монголи, індійці та малайці. Виникла єдина, хоча й складена з багатьох народів, велика «мусульманська спільність» — умма ісламійя, яка, не зважаючи на різноманітність своїх послідовників, характеризується певною монолітністю. Це пов'язане з тим, що іслам здійснив сильний вплив на своїх adeptів, формуючи в них певну специфічну мусульманську ментальність, що не стосувалася попередніх народів, їх культурних та релігійних традицій.

Відповідно до традиції — хадісу, що приписувалася пророку Мухаммеду, іслам від початку підтримував науку та освіту, передбачаючи «пошуки знання від колиски до гробу». Слід підкреслити, що Іслам істотно сприяв розвиткові філософії, мистецтва, гуманітарних та природничих наук, а також створенню витонченої культури (не випадково VII—VIII ст. називають епохою класицизму в арабській культурі). Халіфи, еміри та

губернатори різних провінцій колосальної мусульманської імперії були заповзятими опікунами науки та філософії, меценатами мистецтва та витонченої літератури, особливо поезії. Вони були ініціаторами та покровителями відомих наукових інститутів — тодішніх університетів та академій наук, з якими були пов'язані величезні на той час бібліотеки, що нараховували по 400 тис. томів релігійних та світських творів. Головні центри середньовічної науки і культури знаходились в Багдаді, Каїрі, Кордові та інших містах арабо-мусульманського халіфату. Можна твердити, що арабо-мусульманська культура, як свідчить саме словосполучення, несе на собі відбиток ісламу та арабізму з їх духом свободи й терпимості, що зберігався в епоху арабської гегемонії в арабо-мусульманському суспільстві та його державі — халіфаті.

Істотним елементом арабо-мусульманської культури стала **арабська мова**, яка нерозривно пов'язана з Кораном. Адже священна книга ісламу була дана пророку Мухаммеду в «одкровенні» арабською мовою, а вже потім її відредагували, використавши арабську писемність. З цього почалася немов би взаємодія цих двох істотних складових арабо-мусульманської культури. Так, під впливом необхідності коментувати Коран досить сильно розвинулися філологічні дослідження арабської мови. У свою чергу, Коран сприяв розширенню сфери розповсюдження та посилення позицій арабської мови скрізь, де з'являлися араби та наведені ними до ісламу представники інших народів. Тому всі мусульмани, незалежно від свого походження, зобов'язані цитувати Коран арабською мовою, знати його й розуміти. І як «дивом» вважали араби (та мусульмани) явлення світові Корану арабською мовою, так і «дивом» поставав перед ними вражаючий розвиток арабської мови, що з мови бедуїнів пустельної Аравії перетворилася на спільну мову високої культури цілого культурного регіону та відіграла там таку ж роль, яку у середньовічній Західній Європі відіграла латина.

Арабська мова і Коран — два основні елементи новонародженої арабо-мусульманської цивілізації та культури. Саме вони надали цій культурі арабського обличчя й увійшли до її змісту, залишивши свій відбиток на всіх її аспектах: науці, філософії, мистецтві та інших сферах культури.

§3. Розвиток літератури на арабо-мусульманському Сході.

Високий розвиток арабо-мусульманської культури виявився насамперед у літературі. Особливо велике поширення й популярність мала поезія. Мусульманські володарі не шкодували коштів, аби наблизити до себе поетичну знаменитість, утримували часто цілу армію придворних поетів. Традиційно вони розглядали слово поета як засіб власного звеличення, адже прекрасні вірші одразу ставали надбанням базару, де вирувало релігійно-культурне й політичне життя того часу.

Ліричні поети займають у літературі Арабського Сходу особливе місце. Звичайно, серед них були й римувальники хвалебних од, і придворні блюдолизи, і своєрідні пропагандисти, котрі виконували замовлення того чи іншого правителя чи правлячих кіл. Але в ліриці, яка витримала перевірку часом, розкриваються внутрішні переживання людини, різноманітні стани її духовного життя, відображаються її поривання до найвищих цінностей земного існування — любові, мудрості, справедливості, мужності.

Творчість прославлених арабських поетів формувалась як життєлюбна, суто людська реакція на ісламські аскетичні ідеали з їхньою фанатичною нетерпимістю та обіцянками потойбічного життя.

Першим серед арабських поетів-ліриків слід назвати *Омара ібн Абі Рабіа* (644—712 рр.), котрий був уродженцем Мекки й після прийняття ісламу продовжував любити земне життя та його радощі, оспівував красу й неповторність особистого почуття, силу й чарівність любові, вільної від будь-яких заборон. Пізніше європейські вчені-орієнталісти називали його "Дон Жуаном Мекки", "Овідієм Аравії та Сходу", а один з відомих письменників ХХ століття Таха Хусейн справедливо вважає поета найвидатнішим арабським майстром любовної лірики.

*Моє розбите в друзки серце —
Очима ти мене разиш! Твоя хода — так під вітром
Стрункий колишеться комиш! У тебе плавні і чарівні
Всі рухи стану, мов у раю. Ти посміхнешся — воскресаю,
Відвернешся — все помирає*.*

Середньовічна філософська лірична поезія досягла вершин досконалості у творчості сліпого сирійця *Абу-ль-Абі аль-Маарі* (973—1057 рр.). Будучи універсально освіченим для свого часу, звіряючи власне життя з високими моральними вимогами, аль-Маарі у віршах звертається до сенсожиттєвої проблематики, розкриває реальні суперечності людського буття, показує шляхи вдосконалення природи людини у світі, в якому править несправедливість, шануються людські пороки. Мереживо думок майстерно втілено ним у своєрідній "атомарній" структурі арабомовних поезій, де кожен атом — *бейт* (дворядкова строфа в поезії народів Близького й Середнього Сходу, як правило, містить закінчену думку) — мов чудова перлина з іскристого намиста.

*Один я, і життя пусте і швидкоплинне,
Немає поряд ангела, ні джина.
Час злинув, зникли трепетні газелі.
Незмінні ж пасовища, ріки, скелі.
Душа і гріх — знаменник спільний:*

*Порочна плоть, душі притулок ненадійний.
Покора і печаль, мов кров, у мене в серці билась,
Я звав людей, та люди запізнались.*

Першим серед представників цієї класичної лірики слід згадати **Абу Абдулло Рудакі** (бл. 860—941 рр.), названого "Адамом перських поетів". Із його великої поетичної спадщини небагато творів дійшло до нас, та саме Рудакі вважається родоначальником класичної лірики персів, котрий надав основних рис її стилю, окреслив коло найважливіших жанрів і почав розробляти животрепетні теми. Заклик Рудакі допомагати бідним і знедоленим, а не гнобити й принижувати їх, став вагомим внеском у формування гуманістичного світогляду.

Абулькасим Фірдоусі (934—1030 рр.) залишив по собі безсмертну епопею "Шахнаме" ("Книга царів"), в ній він оспівував іранських царів — міфічних та історичних. У центрі поеми — син свого народу Рустам. Фірдоусі розглядає людину як ланку, котра поєднує земне і небесне, два світи. Людина — це останній елемент у процесі творення, і все найкраще втілюється в ній.

Омар Хайям (бл. 1048 — бл. 1123 рр.) — один з найвидатніших учених свого часу, філософ, математик, астроном, поліглот. Хайям — автор кількох сотень рубаї. *Рубаї* — маленька поема з філософським підтекстом, що лише в чотирьох рядках дає прекрасний синтез сміливої думки й високого почуття. Загадка життя і смерті, сенс земного існування, щастя людське — ось ті проблеми, до яких з гуманістичних позицій звертається у своїх мініатюрах-шедеврах Хайям. Як ліричний герой він постає шукачем правди, життєлюбним скептиком і раціоналістом, від котрого не приховати моральних чи інтелектуальних вад і для якого не існує загальноприйнятих догм і авторитетів.

*Все на світі хистке - літ на сто чи на мить.
Ще до того ж багато і ганджу таїть!
Чи не краще вже суцим вважати незримо,
А примарним усе, що довкола стоїть?*

Джалаледдін Румі (1207—1273 рр.) і його творчість пов'язані з новою традицією, що виникла в халіфаті династії Аббасидів у IX столітті, — суфізмом (від араб, суф — груба вовняна тканина, звідси волосяниця як атрибут аскета). Суфізм, як вже згадувалося, — містична течія ісламу, яка проповідувала аскетичний спосіб життя та інтуїтивне пізнання Бога. Доктрина суфіїв ґрунтувалася на ідеях зороастризму, пантеїзму, неоплатонізму й містици кабали. Від зороастризму суфізм успадкував ідею протиставлення добра і зла як космічних сил, що своєю боротьбою визначають зміст історичного процесу. Від неоплатонізму була запозичена

ідея еманациї божества. З іудаїзму через його містичну течію – кабалу – в суфізм уходить віра в можливість за допомогою особливих ритуалів втручатися в пантеїстично потрактований божественно-космічний процес.

Вершиною перської ліричної поезії XIV століття по праву вважаються рядки вихідця із Ширази **Шамседдіна Хафіза** (1325-1389 рр.). Талант Хафіза так високо оцінив народ, що воно перетворилося на загальну назву. Хафізом стали називати природженого поета, співця любові й духовної свободи. Хафіз розвинув до довершених форм жанр невеликого вірша — газелі. *Газель* — вид моноримічної ліричної поезії Сходу. Як правило, складається з 5—12 бейтів, у першому з них римуються обидва рядки, далі римування здійснюється через рядок; в останньому бейті згадується ім'я автора. Під пером поета кожен її бейт набував чіткої афористичності й чарівної мелодики. Хоча головним було те, що в рамках уже традиційного жанру Хафіз неповторно написав про любов не містичну, відповідно до канонів суфізму, а про реальне земне людське кохання, яке перемагає світ зла, темряви, несправедливості.

Гератську поетичну школу гідно представив **Абдуррахман Джамі** (1414—1492 рр.) – філософ, тісно пов'язаний з доктриною суфіїв. Він завершує поетичну традицію, започатковану Рудакі й Фірдоусі. У своєму фундаментальному циклі поем "Сім престолів" Джамі знайомить читача з власними ідеалами справедливого устрою людського життя, розповідає про вічні пошуки щастя й злагоди у світі, де панує дисгармонія. Багато газелей і рубаї поета стали народними піснями.

Епоха класики, блискучого розвитку арабської художньої культури, припадає на IX—XII століття. В X—XI століттях у Багдаді були складені перші казки всесвітньо відомої збірки казок **"Тисяча і одна ніч"**. Саме на вістрі епохи була написана **"Книга пісень"** – одна з найзначніших пам'яток арабської літератури. "Книга пісень" побачила світ у Багдаді, а її автором був **Абу-ль-Фарадж аль-Ісфахані** (897 – 967 рр.). Твір має двадцять чотири розділи. Назва книги відповідає її змістові, але складається вона не лише з текстів пісень, а й представляє їх у широкому поетичному контексті, доповнюючи й перемежуючи прозовими оповідями. Прозова частина твору головну увагу приділяє приводам і обставинам написання віршів та музики, родоводам поетів та співців-музикантів, окремим моментам з їхньої творчої біографії. Знаходимо в книзі й різноманітну інформацію про культурне життя арабського суспільства.

"Книга пісень" розгортає перед нами історичну панораму арабського співу та арабської поезії протягом майже п'яти століть (з V – VI до початку X ст.). Мозаїчна тканина твору складається часто з прямих цитат чи точного їх переказу. Буквально цитуючи різні оповідання, легенди, сказання поряд з віршами й текстами пісень, автор доносить до нас арабську прозу такою, якою вона звучала в далекому минулому. "Книга

пісень", таким чином, одночасно є й хрестоматією арабської прози VI—X століть.

§4. Розвиток філософії, наукових знань та освіти на арабському Сході.

З початку свого розвитку, в класичну епоху, в століття блискучого розвитку (IX – XII ст.) і в посткласичну епоху (XIII – XIV ст.) арабо-мусульманська культура перебувала на високому рівні, залишивши далеко позаду тогочасну європейську науку і культуру. У створенні та розвитку цієї культури брали участь араби, перси і представники інших ісламізованих народів, як члени єдиного великого мусульманського суспільства. Її успішному розвитку сприяло те, що арабський мова була єдиною мовою, якою користувалися всі мусульманські вчені незалежно від свого походження, а не лише араби. Саме цією мовою були написані майже всі наукові, філософські та літературні твори, не кажучи вже про релігійні та юридичні праці, які були створені в ісламському регіоні в класичну епоху. Слід додати, що арабським алфавітом користувалися як орнаментальним мотивом у мусульманському мистецтві та архітектурі, особливо в сакральній архітектурі.

Першими центрами науки в мусульманському світі були *мечеті* – своєрідні університети, бо в них навчали всім релігійним і світським наукам. Деякі з них отримали велику популярність в історії арабо-мусульманської науки як справжні університети. Досить згадати велику мечеть Омейядов в Дамаску (заснована в 732 р.), знамениту каїрську мечеть Аль-Азхар, відому на Заході, й інші. Іслам сприяв розквіту науки, адже ще пророк Мухаммед сказав: «Споглядання вчених рівнозначно молитві», а його племінник Алі говорив: «Здобувай знання: вони тебе прикрасять, якщо ти багатий, і нагодують, якщо ти бідний». Заслуговує на увагу й арабський вислів «книги – сади вчених».

Величезний розквіт науки та філософії, літератури та мистецтва припадає насамперед на перший період панування династії Абассидів зі столицею в Багдаді. Вже з кінця VIII ст. почалася інтенсивна робота з перекладу найважливіших грецьких, перських та індійських праць на арабську мову. Знаменитий освічений халіф *аль-Мамун* (813 – 833 рр.) особливо заохочував науку і вчених, допускав свободу думки. Саме в Багдаді у VIII – X ст. народився справжній ентузіазм щодо науки. Пошук знання став ніби потребою широких мас адептів ісламу. З'явилися арабські мислителі, які внесли в скарбницю арабо-мусульманської культури давні наукові та філософські досягнення інших народів, але й своєю оригінальною творчістю просунули вперед науку та філософію.

Не тільки на арабському Сході, але і на арабському Заході, в арабській Іспанії, що звалася Андалузією, блискуче розвивалися наука, філософія, література й мистецтво під заступництвом халіфів Омейядів із

Кордови, а потім їх наступників, емірів – володарів дрібних держав. Кордова, столиця «іспанських» Омейядів, прославилася як центр витонченої культури, що не поступався Багдаду Абассидів. Поряд з Кордовою відомі були також інші центри високої культури: Севілья, Толедо. Учені з мусульманських країн Сходу, де наука і філософія вже з XII ст. почали занепадати, а також вчені з Італії, Франції та Англії прибували до цих центрів культури для вивчення таких світських наук, як астрономія, медицина, географія та інші природничі дисципліни.

У цьому сенсі арабо-мусульманська культура розглядається як проміжна між культурами Сходу і Заходу. Арабський халіфат включив в себе великі культурні центри Близького Сходу, в яких був сконцентрований тисячолітній досвід міської культури Шумеру, Аккаду, стародавнього Єгипту та ін. Всі культурні цінності, кристалізовані в ході тисячоліть різними східними цивілізаціями й еллінізмом, були освоєні арабами, виражені арабською мовою і передані Західній Європі. Визначальними елементами, що були передані мусульманським Сходом культурі Західної Європи, стали науковість, спрямованість до радощів і краси дійсності. Культура мусульманського середньовіччя, таким чином, не лише передувала у багатьох своїх аспектах культурі Ренесансу, але і прямо готувала її зародження.

У період між XII ст. і епохою Відродження праці арабських учених з усіх галузей знань перекладалися і переписувалися в Іспанії, Сицилії і Сирії, завдяки чому більшість їх стала доступною в латинському перекладі. Незважаючи на порівняно низький рівень перекладу і науки на Заході в ті часи, ці латинські тексти сприяли відродженню тяги до знань у Західній Європі періоду пізнього середньовіччя.

Виникає питання: чим же зумовлений розквіт наукових знань саме в арабо-мусульманській культурі? Чималу роль у цьому відіграли такі чинники. Перш за все слід враховувати, що в основі ісламу лежала турбота про правовірних в цьому, земному світі, а різні наукові дисципліни тут надавали суттєву допомогу. Точні науки, математика та астрономія, а також медицина та фармакологія були досить корисні для розвитку цивілізації, бо підвищували рівень життя населення і не погрожували ідеології ісламу. Все це призвело до високого рівня розвитку науки, який практично не знав перешкод.

У галузі точних наук досягнення арабських вчених були величезні. Загальновідомо, що арабська система лічби, корені якої йдуть до Індії, була прийнята і поширена в Європі. Арабські вчені (*Мухаммед аль-Хорезмі* та ін.) зробили великий внесок у розвиток алгебри, сферичної тригонометрії, математичної фізики, оптики, астрономії та інших наукових дисциплін. Астрономія й астрологія були дуже популярні серед арабів здавна, ще в домусульманську епоху. Прийняті ісламом, вони отримали широку підтримку у мусульманських володарів.

Високого рівня розвитку в арабів досягла **хімія**. Популярність отримав *Джабар Ібн Хайян* з Куфи, творець основ експериментальної хімії. Він займався не тільки проблемами теорії хімії, а й прагнув отримати дані для практичного застосування в процесах виплавлення сталі, фарбування тканин і шкіри, виробництва скла та ін. Загалом можна сказати, що арабські вчені у галузі хімії відкрили окис сірки, оксид азоту, азотне срібло й інші сполуки, а також дистиляцію і кристалізацію.

Дуже високий рівень розвитку мала **медицина**, її досягнення тривалий час живили європейську медичну галузь. Один із перших відомих лікарів *ар-Разі* (IX ст.) був найбільшим клініцистом у світі ісламу, багато його праць є справжніми медичними енциклопедіями. Великою енциклопедією в галузі медицини є і «Канон медицини» *Ібн Сіні (Авіценни)*. Видатний хірург арабського світу *аз-Захраві* підняв хірургію до рангу самостійної науки, його найважливіший трактат «Ташріф» став першою ілюстрованою працею з хірургії. Він став застосовувати антисептичні засоби при лікуванні ран і наскірних ушкоджень, винайшов нитки для хірургічних швів, а також близько 200 хірургічних інструментів, які згодом використовувалися хірургами як в мусульманському, так і в християнському світі. Іншим знаменитим піонером медицини був *Ібн Зухрі (Авен-Зоар)*, один з найбільших арабських лікарів Іспанії (1094 – 1160 рр.). Він першим описав запалення легенів, рак шлунку та інші хвороби; його вважають передтечею експериментальної медицини.

Арабським вченим ми зобов'язані також створенням **фармацевтики** як окремою медичної галузі. Фармакологія завдяки їм стала самостійною наукою, незалежною від медицини, хоча і пов'язаною з нею. Вони надавали великого значення хіміотерапії, багато лікарських трав арабської фармакопеї до цих пір використовуються в лікуванні. Арабські географи й натуралісти збагатили **зоологію** і **ботаніку**, вивчаючи флору і фауну багатьох країн.

Арабська лікарська практика знала водотерапію, психотерапію та лікувальну дієту. Слід звернути увагу на те, що в арабському світі було побудовано багато шпиталів, у тому числі й спеціальні шпитали для психічно хворих; часто ці заклади медичної допомоги були пов'язані з науковими установами. Зазвичай відповідно до традиції арабо-мусульманського будівництва в новому місті зводили мечеть, шпиталь і школу, інші громадські установи, які сприяли фізичному і духовному здоров'ю людини.

Цікавою є й філософська традиція мусульманського Сходу, яка має два компоненти – еллінізм та іслам, що обумовлює її особливі риси. Адже всі види знання, всі дисципліни, за якими арабська класична думка визнавала право на існування, завдяки Корану отримували релігійне осмислення. Бо Коран не тільки стверджував єдність Аллаха, судді і творця, як мовиться в одкровеннях пророка Мухаммеда, не тільки

встановлював релігійний зв'язок між віруючим і його творцем-благодійником, а й давав також імпульс до невтомного творчого пошуку у всіх галузях знання. Слід враховувати й те, що спеціалізація у науці ніколи не перешкоджала арабським вченим і мислителям співвідносити один з одним різні дисципліни і пов'язувати різні галузі знання в єдине ціле.

Все це необхідно мати на увазі при розгляді арабо-мусульманської філософії, яка явно відрізнялася від суворо релігійного аспекту класичного ісламу. Більше того, вона навіть стверджувала себе "як видима протиположна цьому аспекту, про що свідчать постійні розбіжності в поглядах на відповідну роль розуму і віри, поділ на релігійне і раціональне знання, на раціональні судження і судження канонічного (релігійного) права. Однак філософія фактично перепліталася з теологією, коли справа стосувалася етики, політики і метафізики, точно так само, як канонічне право використовувало області знання, якими займалися філософи: логіку, математику, риторику, природничі науки. Взаємопроникнення філософії і теології можна спостерігати в роботах мутазилітів, прихильників розуму у всіх областях, включаючи і релігію, а також у творах таких гуманістів, як *ад-Джахіз*. Ця тенденція до синтезу ще більш чітко простежується у X ст. в працях граматиків, правознавців-теологів, літераторів, медиків і таких енциклопедистів, як «Брати чистоти». Яскравим прикладом такої тенденції до синтезу служать знамениті казки «Тисяча і одна ніч», в яких відображено мислення народу, розкриваються його бажання, вірування і уявлення. Цей зв'язок між гуманітарними науками і літературою виявляється у творах ряду авторів, зокрема в працях великого вченого *аль-Біруні* (пом. в 1048 р.), чия філософія в багатьох аспектах дивно нагадує філософію XX ст.

Процес взаємопроникнення філософії і теології разом з тим характеризувався постійним зіткненням двох основних підходів – раціоналістичного, який продовжував традиції грецької думки, і традиційного, що полягає в прямому тлумаченні священних текстів (Корану і хадисів). І все ж таки багато мислителів не дотримувалися у своєму пошуку такого розмежування. Нерідко це були видатні філософи, наприклад, *Ібн Сіна (Авіценна)*, *Ібн Рушд (Аверроес)*, *Ібн Хальдун*. Філософська думка Ібн Сіни вплинула на філософію мусульманського Сходу, тоді як філософська думка Аверроеса наклала глибокий відбиток на середньовічну європейську філософію, де аверроїзм був дуже важливою філософською течією. В цілому можна сказати, що арабські мислителі та вчені справили величезний вплив на культуру Заходу, особливо в таких галузях знання, як математика, астрономія, медицина та філософія.

Провідними осередками освіти на арабо-мусульманському Сході були *медресе* (араб. букв: «місце, де вчать») – середня і вища школа. Медресе відкривалися зазвичай при великих мечетях. У них готували

служителів культу (*імамів*), вчителів початкових мусульманських шкіл – *мектебів*, а також службовців держапарату.

Навчальними дисциплінами у медресе були і є:

- Коран
- коментарі (*тафсіри*) до Корану
- арабська мова
- хадиси – розповіді про вчинки і висловлювання пророка Мухаммеда та його сподвижників (сукупність хадисів складають Сунну)
- Ісламська теологія (*калам*)
- ісламське право (*шаріат*)
- історія ісламу.

І хоча типовою ісламською освітою вважалось вивчення напам'ять окремих уривків або й цілого Корану (такий курс називався хіфз, відповідно, ті, хто зачували Коран напам'ять *хафізами*), дуже рано, зі спеціалізацією подальшого навчання з окремих напрямків / факультетів (право, теологія, медицина тощо) намітився поділ медресе на звичайні ісламські школи та заклади вищої освіти. В останніх учні проходили курс алім або улама, що в часі зазвичай розтягувався на 10 – 15 років. Лише провчившись такий тривалий час, студенти ставали *улемами* – вченими – і високо шанованими членами суспільства.

Перше медресе було відкрите у 859 р. у Фесі (Марокко). У період IX – XIII ст. медресе поширилися по всій території Близького і Середнього Сходу, а також у Магрибі, тобто країнах, де іслам зародився і в тих, які зазнали ісламізації.

У період Середньовіччя медресе були значними осередками культури – фактично першими університетами (*джамія*) в сучасному розумінні, в яких працювали найкращі вчені свого часу, такі як Аверроес та Авіценна і, не в останню чергу, завдяки яким досягнення античної науки і філософії стали набуток пізнішого у часі західно-європейського Відродження.

У часи Аббасидів було створено цілу мережу медресе, яка крім Персії, Аравії і Магрибу охопила також і деякі території Західної Європи – Аль-Андалус (в Іспанії), Сицилійський емірат (на Сицилії) – та території сучасних Афганістану, Пакистану, Пенджабу (Північна Індія).

Знамениті медресе діяли в Каїрі (університет-*джамія Аль-Азгар*, заснована 975 р.) та Багдаді (університет *Мустансірія*, заснований 1233 р.). У пізнішу добу Османської імперії саме в медресе провадилось навчання більшості підданих, включно з Албанією, Боснією та населенням інших підкорених країн. Наприкінці існування Золотої Орди у XV ст. разом із прийняттям ісламу мусульманська культура, в тому числі і медресе, розповсюдились на величезній території Поволжя (у тюрків, татар і башкирів) та Середньої Азії і Казахстану. Відомими медресе XV—XIX ст. були медресе Бухарського ханства в Самарканді (медресе Улугбека) та

Бухарі; також діяли медресе в Казані та Уфі. У XVII – XIX ст. медресе поширилися у багатьох частинах Африки – у Західному і Східному Судані.

§5. Архітектура та образотворче мистецтво арабо-мусульманських країн.

Арабо-мусульманська культура не створила пластичних мистецтв – живопису та скульптури в європейському або античному розумінні мистецтва. Адже іслам негативно ставився до зображенню будь-якої живої істоти в живопису та скульптурі, тому вони були представлені орнаментальними, абстрактними мотивами. Іншими словами, еквівалентами пластичних мистецтв в арабо-мусульманській культурі були *художня каліграфія* (додаток 108) та *мініатюрний живопис* (Додаток 109). Мистецтво каліграфії в світі ісламу вважалося найблагороднішим мистецтвом, а каліграфи мали свої «академії» і користувалися великою пошаною.

Необхідно відзначити, що абстрактність мусульманського мистецтва далека від сучасного абстракціонізму. Сучасні художники знаходять в абстракції відповідь на ірраціональні підсвідомі імпульси; для мусульманського ж художника абстрактний живопис безпосередньо відображає єдність в різноманітті. Мусульманське мистецтво полягає у відтворенні предметів відповідно до їх природою, а вона насичена красою, оскільки походить від бога: не залишається нічого іншого, як виявити і виразити цю красу. У ісламській концепції мистецтво в широкому сенсі є засобом облагородження матеріалу. Для мусульманського мистецтва (килимарство, архітектура, живопис, каліграфія) характерні повторення виразних геометричних мотивів, несподівана зміна ритму і діагональна симетрія. Ісламський лад розуму містить у собі гостре відчуття крихкості світу, ємність думки і дії, почуття ритму.

Іншим типовим прикладом арабо-мусульманської культури є *арабески*, специфічний мусульманський орнамент, в якому логіка пов'язана з живою цілісністю ритму (Додаток 110). Елементи мусульманського декоративного мистецтва запозичені з історичного минулого, спільного для народів Азії, Близького Сходу та Північної Європи. Іслам асимілює ці архаїчні елементи, зводячи їх до найбільш абстрактного і чистого визначення, певною мірою нівелює їх і таким чином позбавляє усякого магічного характеру. Для мусульман арабеска – не тільки можливість створення мистецтва без картин, а й засіб розсіювання картини або того, що їй відповідає в думці. В арабесці відтворення індивідуальної форми неможливо через безкінечність полотна.

Орнамент – «музика для очей» – грає дуже важливу роль у середньовічному мистецтві народів Арабського Сходу. Він у певній мері компенсує образотворчу обмеженість деяких видів мистецтва і є одним із важливих засобів вираження художнього змісту. Висхідна у своїй основі

до класичних античних мотивів арабеска, що одержала поширення в країнах середньовічного Сходу, стала новим типом орнаментальної композиції, що дозволила художникові заповнювати складним візерунком площину будь-якого обрису.

Спочатку в арабесці переважали рослинні мотиви. Пізніше одержав поширення *girix* – лінійно-геометричний орнамент, побудований на складному сполученні багатокутників і багатопроменевих зірок. У розробці арабески, що застосовувалася для прикраси як великих архітектурних площин, так і різних побутових предметів, майстри Арабського Сходу досягли дивної віртуозності, створивши незліченну безліч композицій, у яких завжди сполучаються два початки: логічно-строга математична побудова візерунка і велика сила художньої фантазії.

До особливостей арабського середньовічного мистецтва відноситься також значне поширення епіграфічного орнаменту – тексту написів, органічно включених у декоративний візерунок. Відзначимо попутно, що релігія з усіх мистецтв особливо заохочувала каліграфію: переписати текст із Корана вважалося для мусульманина праведною справою.

Каліграфія, найбільш благородне візуальне мистецтво ісламу, має функцію, аналогічну функціям ікон у християнському мистецтві, тому що являє видиме тіло божественного Слова. Арабські слова у священних письменах співвідносяться з арабесками, перш за все з рослинним орнаментом, пов'язаним з азіатським символом дерева світу, листя якого відповідають словами святої книги.

В арабо-мусульманському світі каліграфія широко використовувалася в архітектурі і як засіб передачі тексту, і просто для прикраси. Архітектори часом покривали цілі стіни палаців і мечетей арабською в'яззю, стилізованою мотивами з рослинного світу та геометричними візерунками. Знаменита і сама архітектура, шедеврами якої є Тадж-Махал в Агрі, блакитна мечеть у Стамбулі, в основі якої лежить християнський храм, блакитні куполи самаркандських і Ісфаганського мечетей, палац Альгамори в Гранаді, палаци і мечеті Кордови. Потрібно згадати і візерункові кахлі мусульманської архітектури, орнаменти яких згодом принесли популярність перським килимам.

Багато прикладів ісламського мистецтва можна побачити в західній півкулі завдяки конкістадорам. У мексиканському місті Пуебла стіни старовинних католицьких церков покриті кахельною мозаїкою з рослинним орнаментом. Виявляється, культури і релігії, що взаємно конкурують, одночасно й взаємно збагачують один одного.

Своєрідний декоративно-орнаментальний лад художньої творчості по-різному виражався в окремих видах мистецтва. Загальні для багатьох народів Ближнього і Середнього Сходу особливості архітектури були пов'язані із природнокліматичними умовами країн і можливостями будівельної техніки. В архітектурі жителів здавна були вироблені прийоми

планування будинків із внутрішніми дворами та із захищеними від спеки терасами. Будівельна техніка породила особливі конструкції з глини, цегли й каменю. Зодчі того часу створили різноманітні форми арок – підковоподібних і особливо стрілчастих, винайшли свої системи склепінних перекриттів. Виняткової майстерності і художньої виразності досягли вони в кладці великих куполів, що спираються на трюпи (конструктивну систему, що виникла ще в дофеодальний період).

Середньовічні архітектори Арабського Сходу створили нові типи монументальних культових і світських будівель: тисячі таких, що вміщали тих, хто молиться – *мечеті*; *мінарети* – вежі, з яких закликали віруючих на молитву; *медресе* – будинки мусульманських духовних училищ; *караван-сараї* і криті ринки, що відповідали розмаху торгової діяльності міст; палаци правителів, укріплені цитаделі, фортечні стіни з воротами й вежами. Мечеті й на сьогодні залишаються найбільш прикметними архітектурними спорудами мусульманського світу. У столиці ОАЕ Абу-Дабі в 2007 році в місяць Рамадан була офіційно відкрита найбільша мечеть країни, що увійшла в десятку найбільших мечетей світу. Названа вона на честь першого президента шейха Заїда бін Султана Аль Нахьян, а в народі вона більш відома як Біла мечеть (Додаток 111).

Арабські зодчі, автори багатьох шедеврів середньовічного мистецтва, велику увагу приділяли декоративним можливостям архітектури. Тому однієї з характерних рис синтезу мистецтв у монументальному зодчестві є важлива роль декоративних форм і особливе значення орнаменту, що монохромним мереживом, барвистим килимом вкриває стіни й склепіння будинків.

Широке застосування в архітектурі Арабського Сходу одержали *сталактити* (мукарни) – декоративне заповнення склепінь, ніш і карнизів у вигляді призматичних фігурок із ниткоподібним вирізом, розташовані виступаючими один над іншим рядами. Виникли сталактити з конструктивного прийому – особливої кладки цегли для створення в кутах приміщень переходу від квадрату стін до кола купола. Цей характерний елемент традиційної арабської і перської архітектури схожий на воскові бджолині соти або на сталактити. Мукарни можуть використовуватися в якості архітектурного елемента (створювати звід) або мати тільки орнаментальну функцію (Додаток 112).

Винятково важлива роль у художній культурі країн Арабського Сходу належала прикладному мистецтву. Економічною базою для цього служив інтенсивний розвиток ремесла. У художніх ремеслах знайшли яскраве вираження місцеві древні традиції мистецтва, тісно пов'язаного з народним побутом. Арабам – майстрам прикладного мистецтва – було властиве високе естетичне «почуття речі», що дозволяло, не порушуючи практичних функцій предмета, надавати йому красивої форми і вміло розташовувати на його поверхні візерунок. У прикладному декоративному

мистецтві Арабського Сходу особливо яскраво проявилось значення культури орнаменту, розкрилися його величезні художні можливості. Орнамент привносить естетичний зміст у вироблення східних тканин, килимів, розписної кераміки, виробів з бронзи й скла.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Асеев Ю.С. Шедевры світової архітектури / Ю.С. Асеев. – К., 1982.
2. Борзова Е.П. История мировой культуры: Учеб. пособие для вузов / Е.П. Борзова. – СПб, 2001.
3. Васильев Л.С. История религий Востока / Л.С. Васильев. – М, 1996.
4. Всеобщая история искусств: В 6-ти томах. – М.,1961.
5. История мировой культуры: Учеб. пособие для вузов/ Г.В. Драч, В.Д. Бакулов и др.; Под науч. ред. Г.В. Драча. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000.
6. Лекції з історії світової та вітчизняної культури. – Львів.,1994.
7. Массэ Л. Ислам / Л. Массэ. – М. Наука, 1982.
8. Мировая художественная культура / Под. ред. Б.А. Эренграсс. – М., 2001.
9. Полікарпов В.С.Лекції з історії світової культури / В.С. Полікарпов. – Харків, 2004.
- 10.Смирнова В.В. Мировая художественная культура / В.В. Смирнова. – М.,1995.
- 11.Традиционное искусство Востока. Терминологический словарь / Под. ред. Т.Х. Стародуб. – М., 1997.
- 12.Фильштинский И.М. Очерк арабо-мусульманской культуры (VII-XI вв.) / И.М. Фильштинский. – М., 1971.

Тестові завдання для самоперевірки:

1. Яка з наведених нижче країн не належала до ареалу арабо-мусульманської середньовічної культури?
  - a) Єгипет;
  - b) Кордовський халіфат;
  - c) Китай;
  - d) Палестина.
2. Яку назву в мусульманській культурі мають суворо заборонені дії?
  - a) фард;
  - b) харам;
  - c) шаріат;
  - d) мубах.

3. Яку назву мав мусульманський містицизм, що започаткував десакралізацію ісламу?

- a) суфізм;
- b) ваджиб;
- c) фард;
- d) шаріат.

4. Як називається особливий жанр арабо-мусульманської поезії, що являє собою маленьку поему з філософським підтекстом, яка лише в чотирьох рядках дає прекрасний синтез сміливої думки й високого почуття?

- a) газель;
- b) бейт;
- c) касида;
- d) рубаї.

5. Визначте автора поеми "Шахнаме":

- a) Альбукасим Фірдуосі;
- b) Шамседдін Хафіз;
- c) Джалаледдін Румі;
- d) Омар Хайям.

6. Ім'я якого поета перетворилася на арабо-мусульманському Сході на загальну назву природженого поета, співця любові й духовної свободи?

- a) Рудакі;
- b) Омар Хайям;
- c) Нізамі;
- d) Хафіз.

7. Визначте автора великої енциклопедії в галузі медицини «Канон медицини»:

- a) Аверроес;
- b) Авіценна;
- c) аз-Захраві;
- d) Авен-Зоар.

8. Як називалися середньовічні арабо-мусульманські середні й вищі заклади освіти?

- a) мектеб;
- b) мечеть;
- c) мінарет;
- d) медресе.

9. Як називається специфічний мусульманський орнамент, в якому логіка пов'язана з живою цілісністю ритму?

- a) каліграфія;
- b) арабеска;
- c) мукарна;
- d) сталактит.

10. Як називається мусульманський храм?

- a) мінарет;
- b) караван-сарай;
- c) мечеть;
- d) гіріх.

ГЛАВА 10. КУЛЬТУРА ЄВРОПИ ПЕРІОДУ ВІДРОДЖЕННЯ, РЕФОРМАЦІЇ ТА ПРОСВІТНИЦТВА

- § 1. Загальна характеристика епохи Відродження (Ренесансу).
Періодизація та основні риси.
- § 2. Наукова революція.
- § 3. Гуманізм як ідеологія Відродження.
- § 4. Видатні представники епохи Відродження.
- § 5. Реформація та її культурно-історичне значення.
- § 6. Культура Просвітництва (XV – XVIII ст.).

**§ 1. Загальна характеристика епохи Відродження (Ренесансу).
Періодизація та основні риси.** Відродження (від французького терміну “Ренесанс”, від італійського терміну “Рінашіменто”) – епоха в історії культури країн Західної, Східної та Центральної Європи, перехідна від середньовічної культури до культури Нового часу. Вона хронологічно входить у середньовічну історію європейських народів і охоплює період з XIV до перших двох десятиліть XVII ст. Найраніше (XIVст.) Відродження проявилось в Італії. Потім, у XV ст. оформлюється так зване Північне Відродження (Німеччина, Нідерланди). З кінця XV ст. ця епоха розквітає у Англії та Франції, Іспанії. З XVI ст. Відродження набуває європейського характеру і досягає найвищої точки свого розвитку.

Довго в науці залишалася дискусійною думка про те, чим є Відродження: суто італійським або ширше – західноєвропейським явищем. Однак сучасна наука бачить у ньому світовий феномен, пов’язаний із загальними тенденціями людського становлення. Доба Відродження принесла народам Європи більше змін, ніж уся попередня історія. Масштабність зрушень, які пережили ці країни, їхня нерівнозначність та різноякісність викликали в науці необхідність поділу Відродження на етапи:

- **Передвідродження** (Проторенесанс) – др. пол. XIII – поч. XIV ст.;
- **Раннє Відродження** (поч. XIV –кін. XV ст.);
- **Високе Відродження** (кін. XV – перша третина XVI ст.);
- **Пізнє Відродження** (40-ві роки XVI – поч. XVII ст.).

В епоху Ренесансу суттєво змінилися людські цінності. Бурхливий розвиток діяльності та могутня віра у внутрішні сили та можливості людини стали підґрунтям процвітання мистецтв і нового бачення ролі прекрасного та його творів у житті суспільства.

Основні риси культури Відродження:

- **Гуманізм** та **антропоцентризм**. Якщо протягом цілого Середньовіччя головною культурною парадигмою виступав

теоцентризм (від грецьк. «theos» – бог, тобто Бог у центрі уваги) а людина розглядалася лише як безпомічна частинка Всесвіту, життя і доля якої беззастережно залежала від божественного проведення, то тепер людину розглядають як центральний об'єкт пізнання, як найвищу цінність і мірило всіх речей (подібно до того, як це було за доби Античності).

- ***Світський, антиклерикальний (антицерковний) характер культури.*** На відміну від доби Середньовіччя культура поступово й усе більше набуває світського забарвлення. Це не означає, що релігійна тематика перестає цікавити митців. Наприклад, твори найвидатніших художників Ренесансу тяжіють саме до релігійної тематики (найулюбленіший художній образ Рафаеля – Мадонна (Богоматір), найвидатніший монументальний твір Леонардо да Вінчі – фреска «Таємна вечеря» – написана на біблійний сюжет). Однак прочитання релігійних образів і сюжетів цими митцями кардинально відрізняється від усієї середньовічної епохи, коли відповідні зображення носили суто канонічний, а, отже, до певної міри схематичний характер. Переосмислення відповідної тематики митцями Відродження пов'язане насамперед із ідеєю гуманізму. Так, образ Мадонни у Рафаеля – це образ жінки-матері, готової принести в жертву найдорожче, що в неї є, – власного сина – заради спасіння людства. Тому, працюючи над цим образом Рафаель, на відміну від своїх попередників, розкриває ідеї материнської любові, жертвності, людяності, тобто саме людських чеснот і переживань.
- ***Повернення до античної мистецької спадщини, як до ідеального зразка, гідного наслідування й подальшого розвитку.*** Не розроблені середньовічними теологами мистецькі канони визначають тепер форми і зміст художньої культури, а зразки і засоби запозичуються у античних майстрів. Відроджується об'ємна пластика, техніка світлотіні, правила композиційної побудови малярських творів, винайдені за доби Античності, а пізніше відкинуті в епоху Середньовіччя. Власне, і свою назву Відродження здобуло саме завдяки поверненню до античних мистецьких ідеалів.

Соціальною базою Відродження було піднесення італійських вільних міст-комун, які завдяки розвитку ремісничого виробництва та зручному географічному розташуванню активно включилися у торгівлю між Європою і Сходом. Флоренція, Генуя, Венеція та інші міста Італії стають для всієї Європи взірцем свободи та винахідливості. Народжується нове розуміння світу, зв'язків природи, суспільства і людини. Відбувається становлення нового типу особи – розкріпаченої індивідуальності, якій властиві почуття свободи, самоцінності й багатства внутрішнього світу.

§ 2. Наукова революція. Італійське Відродження було тим прогресивним переворотом, який вирвав Європу із середньовіччя і висунув її на авансцену світового культурного розвитку. Це час, коли спростовувалися засадничі твердження авторитетів, переглядалися попередні уявлення про світ, прокладалися шляхи для експериментального пізнання природи. Формується наукова картина світу на основі відкриттів, насамперед у галузі астрономії.

Наукова революція, розквіт якої в Європі припав на XVI – XVII ст., стала однією з яскравих складових доби Відродження. Вона виявилася можливою завдяки динамічному розвитку суспільства, яке вже досягнуло певного технологічного прогресу. Вогнепальна зброя, порох і кораблі, спроможні перетинати океани, дозволили європейцям відкрити, дослідити і нанести на карту значну частину світу, а винайдення книгодрукування означало, що будь-яка задокументована інформація швидко ставала доступною вченим усього континенту. Починаючи з XVI ст., взаємозв'язок між суспільством, наукою і технікою ставав усе більш тісним, оскільки прогрес в одній з галузей знань підштовхував до розвитку інших.

Наукова революція розпочалася з **астрономії**. До XVI ст. переважав погляд на Всесвіт, заснований на теоріях давньогрецького філософа *Аристотеля* (384 – 322 рр. до н.е.) і грецького астронома *Птолемея* (II ст. н.е.), що розвинув ідеї Аристотеля. Вчення греків і римлян завжди мали великий авторитет у західному світі, особливо якщо вони не суперечили релігійним і церковним догматам.

Церквою був прийнятий опис Птолемеєм небесного склепіння, де Земля розміщена в центрі Сонячної системи, адже такий погляд відповідав христинській теології, що поклала в основу історичного знання драму гріхопадіння і спасіння душі. Згідно з Птолемеєвим ученням, Сонце, Місяць і планети обертаються навколо нерухомої Землі. Ця теорія називалася *геоцентричною* (від грецьк. *gē* – Земля, тобто Земля у центрі). Не всі вчені поділяли думку Птолемея, однак протягом усього переюду Середньовіччя її ніхто не намагався спростувати. Перша ретельно розроблена альтернативна теорія була представлена польським астрономом *Ніколаєм Коперником* (1473 – 1543 рр.), котрий, будучи кафедральним каноніком, більшу частину життя присвятив науковим дослідженням. Хоча далеко не всі ієрархи католицької церкви виступали проти нових ідей, Коперник усвідомлював, що його висновки можуть бути визнані єретичними. Тому він не поспішав публікувати свою працю «Про обертання небесних сфер». Вона, за загальноприйнятою версією, вийшла з друку в останній день життя вченого. Теорія Коперника запропонувала революційну нову модель світобудови, що кардинально відрізнялася від Птолемеєвої. Згідно з нею Сонце є нерухомим центром, навколо якого обертаються планети, а Земля – є однією з таких планет. Період обертання нашої планети навколо Сонця дорівнює року. Крім того, Земля обертається

ще й навколо власної вісі й здійснює таке обертання за добу. Коперник також стверджував, що Місяць є не планетою (як вважалося досі), а супутником Землі. – Меркурій як найближчу, Сатурн – як найвіддаленішу (Уран, Нептун та Плутон тоді ще не були відкриті).

Коперник першим розташував планети у правильному порядку за ступенем їхньої віддаленості від Сонця. Нова теорія, що одержала назву *геліоцентричної* (від грецьк. helios – Сонце, тобто із Сонцем у центрі), загалом була правильною, але в ній були й слабкі місця. Зокрема, Коперник помилково вважав орбіти планет колами, а не еліпсами. Хоча тоді геліоцентрична теорія й не була остаточно підтверджена, застаріла картина світу стрімко руйнувалася. Цим самим було покладено початок звільненню природознавства від теології.

Значний удар по геоцентричній теорії наніс данський астроном *Тіхо Браге* (1546 – 1601 рр.), який у 1572 р. помітив наднову зірку – надзвичайно далеку і дуже яскраву. Її поява у «незмінному» просторі за Місяцем викликала своєрідний фурор у науковому світі. Результатом подальших досліджень цього вченого стало визначення положення багатьох небесних тіл, а також укладання першого сучасного каталогу зірок.

Ще більш переконливі астрономічні відкриття були здійснені *Галілео Галілеєм* (1564 – 1642). У своїх дослідженнях він міг уже використовувати технічну новинку – зорову трубу, винайдену у Голландії приблизно у 1600 р. Галілей у 1609 р. сконструював власний більш досконалий оптичний прилад для спостережень за небом. Вчений встановив існування багатьох зірок, невидимих неозброєним оком, плям на Сонці, кратерів на поверхні Місяця, супутників Юпітера та фаз Венери.

Свої відкриття Галілей використовував для доведення геліоцентричної теорії Коперника. Однак, як відомо, зазнав через це переслідувань з боку Церкви. Сам Папа Римський заборонив ученому відстоювати погляди Коперника і Галілей замовчав на багато років. У 1632 р. вчений опублікував працю «Діалог про дві головні системи світу», у якій спростовував положення теорії Птолемея, одночасно зберігши видимість того, що дотримується вказівок глави католицької церкви. Тому книга закінчувалася твердженням, що творення рук Господніх у реальності не доступні розумінню людини.

Тим не менше робота викликала сенсаційний відгук у Європі й хитрість вченого була викрита. 69-річному Галілею наказали з'явитися у Римі, де він постав перед судом інквізиції і був звинувачений у ересі. Під загрозою смертного вироку він визнав «помилку» й оголосив про каяття. Протягом останніх восьми років свого життя Галілей знаходився під домашнім арештом.

Подальше утвердження теорії Коперника пов'язане з ім'ям німецького вченого *Йоганна Кеплера* (1571 – 1630 рр.). Він протягом 1609

– 1619 рр. відкрив три закони руху планет. Коперник і Галілей вважали, що планети обертаються навколо Сонця рівномірно по колоподібних орбітах. Кеплер з'ясував, що рух відбувається нерівномірно, а орбіти планет є еліптичними, і таким чином усунув помилки своїх попередників. Саме Кеплер показав, що геліоцентрична теорія є набагато простішою, ніж Птолемеєва, а також не має протиріч останньої. Кількома роками пізніше Кеплер створив Рудольфові таблиці, за допомогою яких можна було передбачити рух планет у майбутньому. Базуючись на працях Тіхо Браге, ці відкриття ознаменували початок всеохоплюючого і математично точного опису Сонячної системи.

За астрономією наукова революція торкнулася **фізики**. Найголовніші відкриття у цій галузі знань пов'язані з ім'ям **Ісаака Ньютон** (1642 – 1727 рр.). Його праця «Математичні начала натуральної філософії» (1687) переконливо продемонструвала, що земна і небесна сфери підпорядковані однаковим законам природи, а всі матеріальні об'єкти – трьом законам руху. Більше того, Ньютон сформулював закон всесвітнього тяжіння і математично обґрунтував закони, що керують цими процесами. Ньютонова модель Всесвіту залишалася незмінною аж до нової наукової революції початку ХХ ст., в основу якої лягли праці Альберта Ейнштейна. Крім того, Ньютон довів хвильову природу світла і продемонстрував, що потік світла, який здається нам білим, складається зі спектральних кольорів, на котрі його можна розподілити за допомогою призми.

Іншими знаменитими англійськими експериментаторами були **Уїльям Гілберт** (1544 – 1603 рр.), який заклав підвалини вивчення електрики й магнетизму, а також **Роберт Гук** (1635 – 1703 рр.), котрий увів поняття «клітина» для опису того, що побачив через лінзи вдосконаленого ним мікроскопа. Ірландець **Роберт Бойль** (1627 – 1691 рр.) винайшов вакуумний насос і сформулював закон, відомий тепер як закон Бойля-Маріотта, що встановлює співвідношення між об'ємом і тиском. Італійський фізик і математик **Еванджеліста Торрічеллі** (1608 – 1647) винайшов барометр і дав основу науці метеорології. Він відкрив і пояснив безповітряний простір над вільною поверхнею рідини в закритій зверху посудині – Торрічеллієву порожнечу.

Ще одна наукова галузь, у якій надзвичайно яскраво виявила себе наукова революція ХVІ – ХVІІ ст., – **медицина**. Оскільки догматичні погляди зникли, а загадки більше не здавалися такими, що їх не можна розгадати, об'єктом вивчення стало все, включаючи людське тіло та його хвороби. Аж до ХVІ ст. вважалося, що хвороба є наслідком ненормального зміщення чотирьох рідких середовищ організму – крові, мокротиння, жовтої та чорної жовчі. Першим виклик цій теорії кинув швейцарський алхімік **Парацельс** (1493 – 1541 рр.), який стверджував, що хвороби пов'язані з порушеннями різних органів і можуть бути виліковані за допомогою хімічних препаратів. Приблизно в той же час перше ретельне

анатомічне дослідження людини здійснив *Андреас Везалій* (1514 – 1564 рр.). Але основи сучасної медичної науки були закладені майже через сто років, коли англійський учений *Уільям Гарвей* (1578 – 1657 рр.) відкрив, що кров у тілі людини циркулює по замкненому колу завдяки скороченням серця, а не печінки, як вважали раніше. Вчений став засновником фізіології як науки.

Нова наука намагалася підтвердити справедливість спостережень шляхом експериментів і перевести результати на універсальну мову **математики**. Галілей був першим ученим, який усвідомив, що саме такий підхід є ключем до розуміння всього існуючого, і твердив, що «книга природи... написана математичними знаками». Прогрес математичного метода був стрімким. До початку XVII ст. найзвичайніші математичні символи (складання, віднімання, множення, ділення й рівності) ввійшли у постійний ужиток. За цим у 1614 р. *Джон Непер* запровадив логарифми. Перша машина, що виконувала дію підсумовування – далекий предок сучасного комп'ютера – була сконструйована *Блезом Паскалем* (1623 – 1662 рр.) у 1640-их рр., а через 30 років великий німецький філософ *Готфрід Вільгельм Лейбніц* (1646 – 1716 рр.) винайшов машину, спробожену виконувати множення. Лейбніц також був одним із творців диференціального обчислення, котре виявилось нмйзначущішим математичним методом того часу. До подібних висновків незалежно від Лейбніца самостійно прийшов і І. Ньютон, і ці два великі вчені з далеко не науковим запалом вступили у суперечку з приводу того, кому з них належать лаври першості.

Обличчя нової епохи визначили не лише наукові відкриття, а й **технічні винаходи** в Європі друкарського верстата, компаса й артилерії. Винахідником друкарського верстата є німець Йоганн Гутенберг (1400 – 1468) із міста Майнца. Близько 1445 р. він винайшов спосіб відливання рухомого шрифту і сконструював дерев'яний друкарський прес. Це поклало початок книгодрукуванню в Європі і сприяло поширенню й примноженню знань, ідей, задовольняло велику суспільну потребу в них. В 1599 р. свої друкарні мали вже 236 міст Європи. Для так званих інкунабул – перших книг, виданих від 1440 до 1500 р. включно – підрахунки дають загальний тираж близько 20 млн. примірників.

Технічний прогрес особливо активізувала саме наукова революція XVI – XVII ст. Крім телескопа й мікроскопа, були сконструйовані такі прилади, як ртутний термометр, барометр і повітряний насос. А голландський науковець *Христіан Гюйгенс* винайшов маятниковий годинник зі спусковим механізмом, довівши правильність висновків Галілея, що маятниковий пристрій можна використовувати для контролю за часом.

В епоху Відродження були зроблені **великі географічні відкриття**. Цивілізація середніх віків називалася морською, оскільки розвивалася

навколо морів – Середземного та Балтійського. З великими географічними відкриттями почалася ера океанської цивілізації, в якій головними шляхами світу стали океанські дороги. До цих відкриттів належать відкриття Америки *Христофором Колумбом* (1451 – 1506 рр.) у 1492 р., шляху з Європи в Азію *Васко де Гамою* (1469 – 1524 рр.) в 1497 – 1499 рр., океану між Америкою та Азією, а також підтвердження гіпотези про кульову форму Землі, що його під час першого кругосвітнього плавання зробив португальський дослідник *Фернан Магеллан* (1480 – 1521 рр.) у 1519 – 1522 рр., який був убитий на Філіппінах місцевими жителями, і трирічне плавання завершилось без нього.

Винахід вогнестрільної зброї та артилерії клав край феодальному роздробленню. Артилерія руйнувала стіни колись неприступних фортець і рицарських замків. На уламках феодальних устоїв розвивалися національні монархії, міцні позиції завойовував абсолютизм.

На перший план у міському середовищі став виходити третій стан – буржуазія, який вимагав теоретичного обґрунтування права на владу, спростування ідеології середньовіччя. Тому період Відродження – це період активного розвитку суспільно-політичної думки. З’явилися ґрунтовні праці, на сторінках яких автори аргументували необхідність створення сильних національних монархій, утвердження абсолютизму.

Найкраще ідеал сильної державної влади розкрив у XVI ст. відомий політичний мислитель Відродження італієць *Нікколо Макіавеллі* (1469 – 1527 рр.). Його найвизначнішою працею став повний трагічних суперечностей “Державець”. Ця книга якнайповніше відповідала вимогам молодій буржуазії. Макіавеллі жив у період створення єдиної централізованої італійської держави і розробив систему уявлень, які пізніше дістали назву “макіавеллізм”, на означення політики, яка нехтує нормами моралі. Згідно з цією системою, для утвердження держави допустимі будь-які засоби, аби вони служили благу вітчизни – насильство, вбивство, зрада, жорстокість, обман, демагогія, хитрощі, зневага до моральності взагалі.

Макіавеллі висунув ідею “сильного державця”, здатного керувати державою, використовуючи згадані вище засоби. “Новому державцю, - писав він, – необхідно володіти природою як звіра, так і людини”. Макіавеллі намагався відділити політику від моралі. Він наголошував, що той, хто хоче опанувати науку успіху, не повинен вивчати науку моралі. Не мораль, а політична доцільність – над усе. Державець, згідно з теорією автора, може не зважати на прийняті у суспільстві норми моралі, якщо його дії спрямовані на зміцнення держави. Макіавеллі визнавав одну мораль – з позицій загальнодержавних інтересів. Він сформулював принцип, який запозичив ще із середньовічного ордену єзуїтів Ігнасія Лойоли – “мета виправдовує засоби”.

Вказуючи на практичну неможливість для “нового державця” мати всі людські чесноти, ”тому що цього не допускають умови людського життя”, Макиавеллі разом із тим визначив і відносність чеснот взагалі. Саме з цієї підстави набуло широкого розповсюдження уявлення про його цинічний аморалізм, хоча автор “Державця” зовсім не був циніком. Суперечності між загальнолюдською мораллю та політикою усвідомлювалися ним як трагічні суперечності часу.

§ 3. Гуманізм як ідеологія Відродження. Головною рисою культури Відродження став новий світогляд – гуманізм, який прийшов на зміну теократії (“духовній імперії”). Слово гуманізм походить від латинського *humanitas* (буквально –“людяність”), яке в свою чергу, походить від *homo*, що означає “людина”. Гуманізм – теорія та практика, в основі якої лежить ставлення до людини як до найвищої цінності, захист права особистості на свободу, щастя, всебічний розвиток і вияв своїх здібностей. Культура Відродження – оригінальна культура, а черпалась вона із двох джерел – язично-античного і християнсько-середньовічного.

На відміну від культури Середньовіччя Ренесанс вважається в основному світською культурою, знаменує собою світський напрямок. Вищі прошарки суспільства мали можливість здобувати освіту, користуватися досягненнями античної культури і філософії. Освічених і обдарованих людей в цей період оточувала атмосфера загального захоплення, їх шанували, як у середні віки святих. Характерно, що в епоху Відродження майже зникає відмінність між наукою (як пізнанням буття), практично-технічною діяльністю (яку називали «мистецтвом») та художньою фантазією. Інженер і митець тепер не тільки «умілець», «технік» (як в античності, середні віки), але й Майстер, Творець. Не випадково саме за доби Ренесансу зародилося й юридично оформилося поняття «авторського права».

Основними елементами Ренесансу були наукові відкриття та мораль «вседозволення». Гуманізм на перше місце ставив наукові знання, орієнтував на матеріалістичне трактування законів природи, на пізнання навколишнього світу і самого себе завдяки розуму, що відрізняє людину від всіх інших земних створінь. Люди Відродження – гуманісти – висміювали аскетизм і теорію стриманості католицької церкви, утверджували право людини на насолоди, в тому числі й сексуальні, що раніше вважалося чимось непристойним і гріховним. Насолода земним буттям – це неодмінна частина культури Відродження. Суттєво зросло проти середньовічних уявлень значення земного життя порівняно з небесним.

Величезного практичного значення набула в умовах епохи Відродження антична культурна спадщина. Творці цієї епохи ясно уявляли собі процес розвитку культури : не ставши спадкоємцями найкращих

взірців минулого, не можна мріяти про майбутнє. В цей час італійське суспільство починає активно цікавитись культурою Стародавньої Греції та Стародавнього Риму, розшуковуються рукописи античних письменників. Так були знайдені твори Цицерона і Тіта Лівія. Захід одержав роботи Аристотеля, Евкліда, Птоломея. В 1517 році в Римі вперше надрукували “Іліаду” Гомера.

Відновлення античної спадщини розпочалося з вивчення стародавніх мов. Гуманісти почали активно вивчати грецьку мову, а на латинській були написані їх праці. Латина стала мовою епохи Відродження. Дослідники відзначають, що навіть діти в епоху Відродження гарно знали латину, володіли прийомами риторики. Гуманісти започаткували нову галузь знань – класичну філологію, одну з найбільш ранніх різновидностей філології взагалі, яка набула в наступних століттях значного розвитку. В університетах Європи створювалися кафедри стародавніх мов. У 1530 р. у Франції був заснований “коледж трьох мов” (латинської, грецької та старосврейської) – своєрідний центр французького гуманізму.

Гуманісти проявляли великий інтерес до античної філософії. В середині XV ст. у Флоренції засновується Платонівська Академія на чолі з *Марсіо Фічіно*. Шанування Платона тут було перетворено майже в релігійний культ. Це також свідчить про зв'язок Відродження з античністю. Увесь сенс культури Відродження полягав не в простому поверненні до античності, відновленні античних зразків, а заклику бути гідними їх, перевершити досягнення античної культури. Гуманістами на інтуїтивному рівні була схоплена особливість історичної спадкоємності в культурі.

Носіями нового світогляду були люди різного соціального становища, насамперед, городяни, які вивчали філософію, а також поети, художники. Об'єктом їх вивчення була людина, усе людське. Звідси й назва цих діячів – гуманісти. Саме вони певною мірою й визначали духовний клімат доби.

§ 4. Видатні представники епохи Відродження. Найбільшим представником періоду Проторенесансу (Передвідродження) в історії італійського мистецтва (XIII – початок XIV ст.) був великий італійський поет, флорентієць *Данте Аліг'єрі*. Це – легендарна постать. Його називали великим флорентійцем, “центральною людиною світу”. Він є останнім поетом Середньовіччя та , разом із тим, першим поетом Нового часу. З творчості Данте починаються витoki гуманістичної культури епохи Відродження (Раннього Відродження) В його творчості проявились тенденції розвитку італійської літератури і культури в цілому на століття вперед.

Найвидатніший твір Данте, вершина його творчості – поема “Комедія”, яку нащадки, висловлюючи своє захоплення назвали

“Божеественною комедією”. Епітетом “божеественна” (у розумінні “прекрасна”) вперше її наділив у 1360 р. інший видатний письменник цієї доби Джованні Боккаччо, перший біограф Данте. Назва “Комедія” пояснюється середньовічною поетичною традицією, згідно з якою так називали твір із сумним початком і щасливим кінцем, написаний народною мовою, не латиною. Тим самим Данте створив нову італійську літературну мову. Він називає таку літературу “ячмінним хлібом, яким наситяться тисячі”.

“Божеественна комедія” – своєрідна “Іліада середніх віків”, поетична енциклопедія середньовіччя, написана в 1307-1321 рр. й видана у 1502 р. Вона складається з трьох частин – “Пекло”, “Чистилище” і “Рай”, кожна з двох останніх нараховує тридцять три пісні, а “Пекло” – тридцять чотири. Всього в поемі 100 пісень. Ці числа вважалися священними: 3 – означало святу трійцю, 100 – досконалість, 9 (3x3) – число небесних сфер.

Данте використав звичайний для того часу сюжет – змалював своє уявне блукання у 1300 р. у потойбічному світі по Пеклу, Чистилищу і Раю у супроводі давно померлого римського поета Вергілія. Переказують, що багато людей, зустрічаючи Данте на вулиці, з цікавістю й острахом вдивлялися в його обличчя і, без сумніву, вірили, що він насправді побував на тому світі. Великий поет відтворив середньовічне суспільство з усіма його вадами та людськими гріхами. Данте створив не тільки “Божеественну комедію”, а й мову для неї. Латинська мова змінювалась італійською літературною мовою – мовою життєвою, гнучкою.

Данте виступив з вченням про подвійне призначення людини. Воно передбачає два види блаженства: в земному житті і в посмертному вічному житті. Отже, за Данте, земне життя ставало самостійним і рівноцінним вічному блаженству. Це вказує на розрив Данте-філософа з середньовічною традицією. Якщо земне життя самоцінне, церква мусить відмовитись від зазіхань на світську владу.

Доля самого Данте склалась нещасливо. Ще за життя 1302 р. він був засуджений до вигнання, а потім – до страти через спалення. До кінця життя Данте так і не зміг повернутися на свою батьківщину, залишався політичним вигнанцем. З покинутою Флоренцією його зв’язувало дуже багато. Після смерті Данте у 1321 р. гоніння на нього не припинялися. Церковники не дозволяли поховати його в рідному місті (Данте похований у Равенні), вони навіть намагалися спалити його прах. Лише у 1968 р. спеціальний суд у Флоренції скасував усі висунуті проти Данте звинувачення “у зраді”.

Крім Данте величезною постаттю Ренесансу був *Франческо Петрарка*, якого в 1341 р. увінчали в Римі лавровим вінком як найвидатнішого поета Італії. Його вважають родоначальником нової системи культурних цінностей – гуманізму, першим європейським гуманістом, батьком гуманістичної культури в Європі. Петрарка –

основоположник нової європейської лірики, автор знаменитої збірки “Книги пісень”. Хоча більшість своїх художніх творів Петрарка написав латинською мовою, але ця збірка – італомовний твір. Вона започаткувала літературну течію – петраркізм, що набула значного поширення у поезії доби Відродження. У коханні до прекрасної молодої жінки Лаури, яку він випадково зустрів у авіньйонській церкві святої Клари 6 квітня 1327 р. двадцять один рік черпав Петрарка натхнення для своєї творчості, не зважаючи на те, що вона була одружена з іншим чоловіком. Після її смерті він довгі роки оплакував свою втрату. Із сонетів Петрарки видно, що він відстоював право людини на щастя в земному, реальному житті. Це великою мірою розходилося із догматами католицької церкви. В центр своєї творчості Петрарка поставив не Бога, а людину.

Знаменитим поетом Відродження був *Джованні Боккаччо*. Продовжуючи традиції Данте і Петрарки, він розвивав італійську літературну мову на народній основі. Найвизначніший твір Боккаччо – “Декамерон” (від гр.-“десятиденник”), написаний у 1350-1353 рр. і виданий у 1471 р. Це – збірка реалістичних новел, які об’єднані спільним гуманістичним ідеалом і є єдиним цілим. Основний зміст “Декамерона” – розкриття аморальності папського двору, розпусти монахів, їх святенництва, висміювання аскетичної моралі Середньовіччя, прославляння насолод земного життя, почуттєвої любові. Цим твором Боккаччо заклав основи європейської новели і надовго визначив розвиток цього жанру. Боккаччо – перший гуманіст, який вивчив грецьку мову.

Основи мистецтва Передвідродження в Італії заклали флорентійці – скульптор *Нікколо Пізано*, архітектор *Арнольфо ді Камбіо*, артист-маляр *П’єтро Кавалліні Джотто ді Бондоне* (1266-1377). Джотто був першим, хто висунув проблему втілення нового, життєвого змісту. Суть реформи Джотто в малярстві полягає в тому, що він розробив нову систему реалістичної виразності, зумовлену сучасним його світоглядом. Творив Джотто у Флоренції, Римі й Падуї. Найбільш визначне його творіння – епічний цикл фресок на теми життя Марії й Христа у каплиці дель Арена у Падуї (1305-1306, додаток 113). У фрескових настінних композиціях веде неквапливу, докладну розповідь про прикрасі, блукання, підлоту, переслідування людини, про самовідданість, дружбу, доброту. Перед очима глядачів постають живі люди, які впевнено стоять на землі, сумують, сподіваються, страждають. Джотто не перевантажує композиції фігурами. В його картинах відчувається прагнення до лаконізму, відбір головного, істотного. Цим істотним у нього завжди є людина. Отже, образи, мальовані артистом-малярем, підіймаються до естетичного ідеалу, пов’язаного з етичними проблемами того часу. Творчість Джотто – це вершина в розвитку мистецтва італійського Передвідродження. Він одухотворив релігійні легенди, проникнувши у сферу людських почуттів,

прийшов до нового, людяного трактування євангельських образів, заклавши основи гуманізму в мистецтві Відродження.

Архітектура Відродження характеризується зверненням до естетичних засад, прийомів і форм античної греко-римської архітектури. Провідне місце в ній відводиться світським будівлям (палаці, вілли, громадські будинки). Для культового будівництва характерні банні споруди з висотно розкритим простором і інтер'єрів. Для утвердження в архітектурі стилю Відродження важливу роль відіграли теоретичні трактати *Л.-Б. Альберті*, *Дж. Вінйоли*, *А. Палладіо*. Архітектура Відродження досягла найвищого рівня й класичної завершеності в Італії.

У період раннього Відродження італійська архітектура розвивається у рамках локальних шкіл: флорентійської, венеціанської, ломбардської та ін. Запроваджуються нові принципи містобудування, створюються нові типи споруд (палац Медичі-Рікарді, 1444-1460, архітектор *Б. Мікелоццо*); виховний будинок, 1421-1444 та каплиця Пацці, будівництво почато 1410, архітектор Ф.Брунеллескі – всі у Флоренції; додаток 114).

Піднесення мистецтва раннього Відродження в Італії пов'язане з іменем архітектора *Філіппо Брунеллескі* (1377-1446), скульптора *Донателло* (бл.1386-1466) і артиста-маляра *Мазаччо* (1401-1428). Першому належить довершення верху з банею головного собору Флоренції – Санта-Марія дель Флоре. Саме в бані, діаметром 42,2 м. було втілено ідею могутності і слави міста. Краща з споруд Брунеллескі – каплиця Пацці у дворі церкви Санта-Кроче – легка, простора, з гармонійними пропорціями. Йому ж належить і новий тип світської архітектури – будинок дитячого притулку на майдані Аннунціанти.

Епоха Раннього Відродження завершилася до кінця XV ст. На зміну йому прийшло Високе Відродження. Це був час найвищого розквіту гуманістичної культури Італії. У цей період з найбільшою повнотою та силою були висловлені ідеї про честь і гідність людини, про її високе призначення на Землі.

Мистецтво Високого Відродження найповніше представляють три художники: Леонардо да Вінчі, Рафаель, Мікеланджело. Їх нерідко називають титанами Відродження, маючи на увазі їх універсальність. Вони уособлюють головні цінності італійського Відродження: інтелект, гармонію і могутність.

Один із найвидатніших людей в історії *Леонардо да Вінчі*. Він народився в невеличкому містечку Вінчі, поблизу Флоренції, а останні роки життя жив і працював у Франції, куди був запрошений королем Франциском I. Леонардо да Вінчі втілював у собі універсальний геній епохи Відродження. В його особі дивовижним чином поєднувалося обдарування вченого й геніальність художника. Він був живописцем, скульптором, архітектором, письменником, музикантом, теоретиком мистецтва,

військовим інженером, винахідником, математиком, анатомом, ботаніком, фізиком, астрономом, фізіологом.

Леонардо да Вінчі одним з перших обґрунтував ідею пізнаваності світу розумом і відчуттям. “Все наше пізнання починається з відчуттів” – заявляв він. Леонардо був упевнений, що закони природи містяться всередині неї самої, і в пошуках істини вимагав багаторазової перевірки відчуттів, повторення дослідів. Задовго до Ф.Бекона він висловив велику істину, що основа науки – дослід і спостереження. Великий вчений настоював на тісному зв’язку науки з життям. Йому належить відомий афоризм “Наука – полководець, практика – солдати”.

Леонардо да Вінчі по праву вважають предтечею сучасного експериментального природознавства. Він висловив геніальну догадку про річне обертання Землі, про те, що Земля – одне з небесних тіл – не є центром Всесвіту. Леонардо вказав на величезне значення математики, написав змістовний твір з фортифікації, вивчав падіння тіл на основі гіпотези обертання Землі, виводив закони руху по похилій площині, мав ясне уявлення про дихання і горіння. Рівними наукам у пізнанні природи Леонардо вважав мистецтва, на перше місце серед яких висував живопис, який, за переконанням художника, є універсальною наукою пізнання сутності буття. Мистецтва дозволяють виявити конкретне, неповторне і пізнати якісну сторону речей.

У 1495-1497 рр. Леонардо да Вінчі створив чи не найвідоміший шедевр – знамениту фреску “Таємна вечеря” для трапезної монастиря Санта-Марія делле Граціє в Мілані (Додаток 115). В основу твору була покладена відома євангельська легенда, згідно з якою Ісусу Христу явилось видіння: і було сказано, що один із його дванадцяти учнів (апостолів) учинить зраду “один із них зрадить тебе”. Саме з цією легендою пов’язане втілення художником ідеї осуду зрадництва, огиди до нього.

Доля “Таємної вечері” трагічна. Леонардо сам спричинив осипання стінопису, бо проводив досліди з фарбами, змішуючи темперу з олією. Згодом у стіні були пробиті двері, і в трапезну почали проникати волога і пара. Наприкінці XVIII ст. бонапартисти, які вдерлися до Італії, влаштували в трапезній конюшню, склад сіна, а потім тюрму. Під час другої світової війни в трапезну влучила бомба – і стіна лише чудом уціліла. У 50-х роках XX ст. розпис був фундаментально реставрований.

Одна з вершин творчості Леонардо – всесвітньо відомий портрет молодої флорентійки Мони Лізи близько 1503 р., Лувр, Париж), знаменитий своєю таємничою посмішкою. Він має ще одну назву “Джоконда”, за іменем чоловіка Джокондо. В портреті Мони Лізи виражений гуманістичний ідеал жінки. Зображення здавалось настільки правдивим і живим, що кожний, хто уважно вдивлявся в шию, бачив у ній биття пульсу.

Неповторний слід у мистецтві залишила творчість великого художника **Рафаеля Санті**. Він є творцем “Сікстинської мадонни”, найвизначнішого твору не тільки італійського Відродження, а й усього світового мистецтва. Над цією відносно невеликих розмірів картиною художник пропрацював чотири роки. Вона була написана в 1515-1519 рр. для церкви святого Сікста в м.П’яченці, де й знаходилася до 1754 р, коли її придбав за 20 тисяч дукатів король Саксонії Август III й помістив у Дрезденську картинну галерею (Додаток 116).

Звичайний релігійний сюжет завдяки таланту Рафаеля став уславленням Людини. В картині передано трагізм молодої матері, глибоко й яскраво втілена тема материнства. Юна мадонна (богоматір), легко ступаючи босими ногами по хмарах, віддає людям найдорожче, що в неї є, свого маленького сина – Христа. Вона відчуває його загибель, сумує через це і розуміє необхідність принесення цієї жертви заради спасіння, врятування людства, спокути гріхів людських.

За життя Рафаеля супутником йому була не просто слава, а загальне поклоніння. Його, як і Мікеланджело, називали божественним. Рафаель помер у той же день, що й народився, 6 квітня 1520 р., коли йому виповнилося 37 років. Його поховали в Римі, в пантеоні, який став усипальницею великих людей Італії.

Останнім великим представником культури Високого Відродження був геніальний скульптор, живописець, архітектор і поет **Мікеланджело Буонаротті**. Його доробок належить до найвищих досягнень світового мистецтва. За універсальністю обдарування Мікеланджело можна порівняти лише з Данте, Леонардо, Шекспіром і Гете.

У творчості Мікеланджело гуманістичний ідеал знаходить своє найяскравіше відбиття. Причому, антропоцентризм Відродження досягає у нього не лише своєї вершини, а й своєї крайності: увагу митця повертає тільки людина, натомість арена її діяльності, реальне оточення його майже не цікавить. Так визначилася специфічна особливість творчого обдарування Мікеланджело – з усіх видів образотворчого мистецтва на першому плані в нього була скульптура. Він в першу чергу вважав себе скульптором.

Між серпнем 1501 р. і квітнем 1504 р. Мікеланджело створив знамениту статую Давида – один із найкращих своїх шедеврів (Додаток 117). Вона повинна була уособлювати собою свободу Флоренції – рідного міста Мікеланджело. Біблійний герой у нього – сильний юнак, переможець єдиноборства з Голіафом, втілення ідей республіканської свободи. Скульптор показав свого героя в момент, коли він приготувався до битви. Статуя висотою близько 5,5 м була виготовлена з великої брили мармуру, над якою свого часу працював якийсь скульптор і, як усім здавалось, безнадійно її зіпсував. Мікеланджело блискуче справився з цим завданням, а відкриття монумента в 1504 р. у Флоренції перетворилося у

народне свято. Самі флорентійці усвідомлювали (за свідченням Дж. Вазарі), високий громадянський зміст статуї, встановленої перед Палаццо Веккйо – будинком міського самоуправління, як заклик до мужнього захисту міста і справедливого управління ним.

У 1508 р. Мікеланджело прийняв запрошення папи Юлія II розписати стелю Сікстинської капели Ватиканського палацу в Римі. Незважаючи на поганий стан здоров'я, лежачи на спині на висоті 18 м, в умовах недостатнього освітлення, витрачаючи величезну кількість енергії, він сам, без помічників, протягом чотирьох років (з травня 1508 р. до жовтня 1512 р.) виконав увесь розпис, створивши колосальні, грандіозні фрески, цілі поеми: про створення світу, людське гріхопадіння, спокуту. Загальна площа розпису становить близько 600 кв.м., а кількість постатей досягає кількох сотень. Ця фреска відома під назвою “Створення світу” – одна з вершин всього ренесансного мистецтва (Додаток 118).

У 1536 – 1541 р. на одній із стін тієї ж Сікстинської капели Мікеланджело створив фреску “Страшний суд”. Всі постаті на цій фресці голі. Сучасники були обурені цим реалізмом. Папський церемоніймейстер умовляв автора від імені його святості, прикрити хоч чим-небудь оголеність постатей. “Передайте папі, – відповів Мікеланджело, – що якщо він виправить світ, я виправлю картину за декілька хвилин”.

Прославився Мікеланджело і як архітектор. За його проектом в 1534 р. була побудована в Італії Лауренціана – перша публічна бібліотека в Західній Європі. 1 січня 1547 р. він був призначений головним архітектором собору св. Петра в Римі. І хоча будівництво було почато до нього і закінчено після його смерті, собор св. Петра, який був освячений у 1626 р. несе на собі печать великого генія Мікеланджело: митець переробив план і перебудував більшу частину собору, за його моделлю споруджений чудовий купол (Додаток 33). Як свідчать усі історичні джерела, Мікеланджело спеціальної архітектурної освіти не мав.

Прожив він довге, як для своєї епохи життя – майже вісімдесят дев'ять років. Помер він у Римі. Римляни не хотіли віддавати прах великого художника Флоренції. Його перевезли туди таємно і поховали в церкві, де він спочиває й до нині, недалеко від могили Нікколо Макіавеллі.

Леонардо да Вінчі, Рафаель, Мікеланджело у своїх творах через релігійну тематику розкрили вічні людські питання – любові та ненависті, вірності та зради, самовідданості та користолюбства. В них втілені торжество і трагізм людського роду. Не може вважатися культурною людиною, якщо вона не знає творів цих трьох митців.

§ 5. Реформація та її культурно-історичне значення. Важливим процесом, який сильно сприяв формуванню нової культури, стала Реформація (від лат. *Reformatio* – перетворення, виправлення) – рух за реформу католицької церкви та її догматів. Почалася Реформація в

Німеччині, де, як і в Нідерландах, головне місце в гуманізмі зайняли питання релігійного удосконалення, оновлення католицької церкви, яка через внутрішній розклад, владолюбство і жадібність була абсолютно нездатною очолити прогресивні перетворення.

Всередині самої церкви зародився могутній протест. Очолив його *Мартін Лютер* – німецький католицький священник, професор богослів'я в м. Віттенберзі. Він вважав себе послідовником Яна Гуса. 31 жовтня 1517 р. М. Лютер вивісив на дверях своєї церкви в м.Віттенберзі 95 тез, спрямованих, насамперед, проти індульгенцій. В них він виступив проти зловживань папської курії та закликав відродити принципи первісного християнства. Цей день поклав початок Реформації і привів до появи нового напрямку в християнстві –протестантизму (лютеранства). Його можна розглядати як версію християнства епохи буржуазних відносин. Сам термін “протестантизм” виник у 1534 р. Тоді на Вселенському соборі послідовники Лютера подали протест.

М. Лютер критикував духовенство і вважав, що воно не може бути посередником у спілкуванні між Богом і людьми, тому що Бог у кожному з нас; рятує людину тільки щира віра, яка є її внутрішнім станом; спасіння людині дарується безпосередньо від бога, тому претензії церкви на пануюче становище в світі необґрунтовані; всі люди незначні перед Богом незалежно від суспільного становища.

М. Лютер проголосив вивчення і тлумачення Біблії першим обов'язком кожного віруючого. Було ліквідовано чернецтво (сам Лютер скинув монарший сан в 1525 р. і одружився на колишній монахині, яка народила йому шестеро дітей), спрощено богослужіння (воно було зведено до проповіді), відмінено шанування ікон. Священник у протестантизмі позбавлений права сповідати і, як наслідок, відпускати гріхи людині, він наймається. Реформатори відкинули культ святих, церковну ієрархію та світську владу папського престолу.

М. Лютеру належить іще одне велике досягнення: вперше переклавши в 1521 – 1534 рр. Біблію з латини на німецьку мову, він тим самим заклав основи літературної німецької мови. У своєму “Посланні про переклад” (1530) Лютер писав, що звертається до живої народної мови і звідти бере своє словесне багатство. Він закликав вчитися мови “у матері в домі, у дітей на вулиці, у простолюдина на ринку”. З січня 1521 р. папа римський Лев X відлучив Лютера від церкви і оголосив його еретиком.

Завдяки реформаційним рухам важливою тезою для розвитку культури стало те, що всі люди мають рівні стартові можливості. Місце людини в суспільстві залежить тільки від її зусиль, таланту, уміння. Протестантизм відкрив прямі шляхи до розвитку капіталізму. Накопичення багатства перестало бути гріхом.

У результаті Реформації від папства, католицької системи відмежувався цілий ряд європейських країн: Німеччина, Англія,

Шотландія, Данія, Швеція, Нідерланди, Фінляндія, Швейцарія, Чехія, Угорщина та інші. В них виникли в XVI ст. незалежні від римської курії так звані протестантські церкви.

Реформація була найглибшою трансформацією християнської культури. Підсумком цієї трансформації стало не тільки релігійне оновлення, не тільки новий варіант християнського віросповідання – протестантизм, а й новий тип людини з новим ставленням до життя і до самої себе. Якраз цей тип людини став рушійною силою бурхливого розвитку західноєвропейської цивілізації. Саме країни, які стали на шлях Реформації, досягли найбільших успіхів у розвитку цивілізації.

§ 6. Культура Просвітництва (XV – XVIII ст.). Під Просвітництвом прийнято розуміти прогресивну ідейну течію епохи становлення капіталізму, пов'язану з боротьбою проти феодальних порядків. Вона мала такий величезний вплив на всі сфери духовного життя, суспільства, що й саму епоху називають епохою Просвітництва. За часом – це приблизно друга пол. XVII-XVIII ст. період характеризується подальшим зростанням і зміцненням національних держав Європи, докорінними економічними зрушеннями, бурхливим розвитком промисловості та напруженими соціальними конфліктами.

Із становленням у Західній Європі буржуазного суспільства ідеї Просвітництва розвиваються спочатку в Англії, потім у Франції, пізніше в Німеччині, Італії та в інших країнах.

Характерною рисою Просвітництва було прагнення його представників до перебудови всіх суспільних відносин на основі розуму, “вічної справедливості”, рівності та інших принципів, що, на їх думку, випливають із самої природи, з невід’ємних “природних прав” людини. Рушійною силою історичного розвитку і умовою торжества розуму просвітителі вважали розповсюдження передових ідей, знань, а також поліпшення морального стану суспільства. Вони прагнули розкріпачити розум людей і тим самим сприяли їх політичному розкріпаченню. Просвітителі вірили в людину, в її розум і високе покликання. В цьому вони продовжували гуманістичні традиції доби Відродження.

Батьківщиною Просвітництва вважається Англія, де в др. пол. XVII ст. під впливом буржуазної революції зародилось багато ідей, характерних для всієї епохи Просвітництва. Свого розквіту Просвітництво досягає в середині XVIII ст. уже на французькому ґрунті. Завершенням Просвітництва стала Французька буржуазна революція 1789 р., на знаменах якої були написані його гасла: свобода, рівність, братерство. Ця революція поховала віру просвітителів в “золотий вік” поступового ненасильницького прогресу. Крім Англії і Франції, одним із головних осередків Просвітництва була Німеччина.

У XVII ст. в Західній Європі почався загальний прогрес знань, що був викликаний потребами матеріального виробництва, торгівлі та мореплавання. Наукові знання, які раніше були надбанням вузького кола вчених, стали поширюватися на всі суспільні верстви. Цей період, як вже зазначалося, ознаменувався науковою революцією – відкриттями у галузі природничих наук, технічними винаходами.

Для більш ефективної організації наукових досліджень у країнах Західної Європи, разом із навчальними закладами, почали поширюватися перші товариства вчених. У 1575 р. іспанський король Філіп II заснував у Мадриді академію математичних наук. 2 січня 1635 р. Арман Жан Дюплесі, герцог Ришельє, заснував Французьку академію – об'єднання вчених, переважно філологів. У 1666 р. офіційно оформляється Паризька природничо-наукова Академія, членами якої, крім французьких вчених, були й іноземці. У XVII ст. виникли й перші загальнонаціональні академії – славетне Лондонське королівське наукове товариство у 1662 р., до якого належало багато видатних учених, включаючи й І.Ньютона, і Академія наук у Парижі з 1699 р. Першою академією в галузі суспільних наук була Португальська академія історії.

У XVI – XVII ст. почали виникати перші мистецькі об'єднання. В 1585 р. брати Каррачі заснували Булонську академію мистецтв у Італії, а у 1648 р. створюється Королівська академія живопису та скульптури у Франції.

Одним із напрямів духовного життя епохи Просвітництва стало прагнення до секуляризації культури, максимального розвитку в ній світських засад, незалежних від церкви. Це знайшло своє відображення у боротьбі за віротерпимість, свободу совісті, за право людини на вибір релігії. Просвітителі заперечили головний постулат теологічного світобачення – про божественну наперед визначеність усього суцього. Просвітителі намагались довести, що суб'єктом історії є не Бог, а сама людина.

Але ідея Бога не була відкинута просвітителями. Про Бога згадують майже в усіх філософських трактатах того часу. **Раціоналізм** (як світоглядний принцип) передбачав ідею Бога як гаранта розумності світобудови та здатності пізнавати її раціональним шляхом. Не відкидаючи остаточно ідею Бога, значна частина просвітителів переосмислювала її в контексті деїзму (від лат. –деїз –Бог). Ця форма віри, яка виникла в епоху Просвітництва, визнавала, що хоч Бог і існує в світі як його першопричина, однак після створення світу рух світотворення здійснюється без його участі. Провідна теза деїзму – “Закон природи є закон Божий”. Характерна риса Просвітництва – компроміс між знанням і вірою, між наукою і релігією.

Просвітителі походили з різних соціальних прошарків, класів і станів: аристократії, дворян, духовенства, службовців, представників

торгово-промислових кіл. Але їх об'єднала ненависть до пережитків феодально-абсолютистського ладу, вимога рівності, оцінки людини за її особистими заслугами. Просвітницька ідеологія мала антикріпосницький, антифеодальний, антирелігійний характер. Цій ідеології були властиві історичний оптимізм, віра в прогрес людини і людства, в основоположну роль знання. Важливим стало усвідомлення можливості існування різних поглядів на світ, філософію, мистецтво, мораль, толерантність по відношенню до інших.

Відбувалась переорієнтація суспільних ідеалів. Вони ставали більш прагматичними, позбавлялись героїко-романтичного забарвлення. Для масової свідомості ідеал підприємливої людини, купця, допитливого вченого стає більш привабливим, ніж ідеал лицаря чи ченця-аскета.

Самі діячі Просвітництва довгий час віддавали перевагу називати свою епоху віком розуму, віком філософів, хоча термін “просвітництво” зустрічається в таких видних його представників, як Вольтер і Гердер. Остаточно затвердив його, увів у повсякденний обіг німецький філософ *Іммануїл Кант*. На самому завершенні Просвітництва, у 1784 р., він пише невелику працю “Що таке Просвітництво?”. У ній Кант пропонував розглядати Просвітництво як необхідну історичну епоху розвитку людства, суть якої полягає в широкому використанні людського розуму для реалізації соціального прогресу. В статті міститься характерний заклик до читача: “Майте мужність користуватися власним розумом”. Еммануїлу Канту належить знаменита фраза: “Праця – кращий спосіб насолоди життям”.

У XVII ст. з ідеями Просвітництва виступили філософи *Бенедикт Спіноза* (1632-1677) у Нідерландах, *Томас Гоббс* (1588-1679) і *Джон Локк* (1632-1704) в Англії. Гоббс вважав, що люди рівні від природи. Але в процесі розвитку виникає нерівність, а нерівність сприяє взаємній недовірі, яка призводить до війни. При відсутності громадянського стану завжди є війна всіх проти всіх, збиткова для всіх. Тому люди шляхом договору об'єдналися у державу, щоб цим самим одержати захист і можливість гуманного життя. Гоббс підтримував гасло “Мета виправдовує засоби”.

Локк виступив теоретиком англійського раціоналізму. У своїх працях він дотримувався погляду, що людина не має вродженого знання, як це доводили попередні філософи, а здобуває його з практичної дії. Локк був прихильником конституційної монархії і за мету держави вважав охорону свободи й природного права людини на життя.

До невід'ємних прав людини Локк відносив три основні права: на життя, свободу й власність. Правопорядок, за Локком, повинен забезпечити можливість одержання вигоди кожним, але так, щоб при цьому зберігались також свобода і приватний інтерес всіх інших. Англійські просвітителі підкреслювали значення особистого творчого зусилля кожної людини, її знань та досвіду. Це сприяло закріпленню в

характері англійців таких рис, як підприємливість, винахідливість, практицизм.

Великий суспільний резонанс одержало Просвітництво у Франції, яке у XVIII ст. стало провідником духовного життя в Європі. Найвидатнішим представником французького Просвітництва був Франсуа Марі Аруе, відомий під псевдонімом **Вольтер** (1694-1778). Тому все XVIII ст. називали “століттям Вольтера”. Йому не було рівних у викритті недоліків, вад феодального суспільства, абсолютистського режиму, в зруйнуванні та подоланні всякого роду забобонів. Вольтер залишив після себе колосальну як за обсягом (понад 70 томів творів), так і за широтою жанрової палітри творчу спадщину. Він писав у всіх жанрах – трагедії, вірші, історичні твори, філософські романи, сатиричні поеми, політичні трактати і статті. Йому належить знаменита фраза “Всі жанри гарні, крім нудного”.

У своїх творах Вольтер критикував клерикалізм, лицемірство офіційної церкви та її слуг, висміював позірне святенництво та релігійний фанатизм. Йому належить вислів, який був спрямований проти католицької церкви “Розчавіть потвору”. Цю вимогу він поєднував із заклик до віротерпимості у “Філософських листах” (1734) і відмовою від атеїзму, який загрожував побудованому на приватній власності суспільному порядку. “Якби Бога не було, – писав Вольтер, – його належало б вигадати”.

Яке історик, автор низки історичних праць (“Історія Російської імперії за царювання Петра Великого”, “Історія царювання Людовіка XIV”, “Філософія історії”) Вольтер вимагав опори на точні джерела, намагався вивчати культуру, взагалі історію народу, а не тільки життя королів і полководців. Він вірив у історичний прогрес, але не пов’язував його із політичним розвитком мас. Звідси у нього виникла ідея так званого просвітницького абсолютизму, тобто свої надії просвітитель покладав на “освіченого монарха”.

Одним із найглибших і гостро сатиричних творів Вольтера є повість “Кандід, або Оптиміст” (1759), в якій розповідається про казкову країну Ельдорадо. Доля головного героя складається непросто, роки жорстоких розчарувань стали потрібними йому для того, щоб прийти до власного світосприйняття. Довго мандруючи по світу і зневірившись у погоні за багатством та славою, він побачив турка, який обробляв разом із своєю сім’єю ділянку землі. І Кандід зрозумів, що людина може знайти своє щастя тільки у впертій та корисній праці. Виразом цієї думки є вислів “Треба доглядати свій сад”, яким закінчується повість Вольтера. У цьому вислові вся життєва мудрість, смисл і призначення людського життя. Якраз праця, на думку автора, позбавляє від “трьох великих бід: нудьги, пороку і нужди”. Про себе вольтер писав: «Я гнучкий, як в’юн, меткий, як ящірка, і завжди за роботою, як білка».

Гостре перо Вольтера здобуло йому всесвітню славу, його боялися навіть королі. Недаремно самого Вольтера сучасники називали “некоронованим королем Європи”, “королем філософів”. Він вважався першим поетом Франції XVIII ст. Слава Вольтера була така велика, що він якось отримав листа, на якому замість прізвища адресата стояло: “Трибуну вітчизни, натхненникові громадян, співцю героїв, ворогові фанатизму, захиснику пригноблених”. Саме таким уявляли його собі французи, таким він і був. Власне, слово “вольтер”янство” стало синонімом вільнодумства, нбе обмеженого впливом влади і забобонами натовпу.

Сам Вольтер найбільше цінував у своїй діяльності практичний захист прав конкретних людей. Уже на схилі літ, здобувши широку славу, він писав:” Я зробив немало добра, і це найкраще з усього, що я зробив”. Вольтера перезахоронювали в 1791 р.. На катафалку, на якому перевозили його прах, були написані слова:” Він підготував нас до свободи”.

До найвидатніших діячів французького Просвітництва належав *Дені Дідро* (1713 – 1784). Він прославився не тільки як критик і громадський діяч, а й як талановитий літератор і теоретик мистецтва, яке, на його думку, “повинно учити любити добродієність і ненавидіти порок”.

Дідро – автор численних філософських творів, головними з яких є “Думки про пояснення природи”, “Філософські принципи матерії та руху”, “Розмова д’Аламбера з Дідро” та інші. Філософ виступив із ідеями про незалежність матерії від руху, єдності органічної та неорганічної природи. Задовго до англійського вченого Чарльза Дарвіна висловив здогад про біологічну еволюцію. Дідро відкинув компромісну деїстичну версію про існування Бога як конструктора розумного устрою природи і став на позиції матеріалізму й атеїзму. Він вірив у суспільство, життєвим принципом якого мала стати доброта й народжувана нею самопожертва.

Дідро – головний редактор і натхненник знаменитої 35-томної “Енциклопедії або тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел” (1751 – 1780), яка здобула всесвітню славу. Він зумів залучити до співробітництва багатьох видатних учених і філософів, блискучу плеяду публіцистів: Вольтера, Монтеск’є, Руссо, Тюрго, Гельвеція, Гольбаха, Ж. д’Аламбера, Дюкло, Бюффона, і багатьох інших. При всій різноманітності просвітницької діяльності важко переоцінити видання, якому судилося стати одним із найбільших культурних здобутків XVIII ст.

Мета, яку прагнули досягти автори “Енциклопедії...”, полягала в тому, щоб не просто зв’язати у єдине ціле існуючі знання, а й спрямувати їх до розуміння того, якими повинні бути суспільні відносини. Французькі просвітителі вказували шлях усім, хто шукав суспільного порядку. Для свого часу “Енциклопедія”, що охопила увесь наявний фонд знань у галузі природничих, соціальних та технічних дисциплін, стала справжньою академією науки, зводом найпередовіших знань XVIII ст. Видання сприяло

тому, що всі французи і навіть усі європейці, за словами Вольтера, зробилися енциклопедистами.

Представником радикального крила французького Просвітництва був **Жан-Жак Руссо**, який виступав поборником права людини на свободу, рівність, щастя. В його трактаті “Суспільний договір” (1762) на увесь світ прозвучала репліка:” Людина народжена вільною, а разом із тим вона скрізь у кайданах”. Руссо є одним із основоположників ідеї народного суверенітету, яка передбачає безпосередню участь кожного громадянина у владних відносинах на відміну від принципу представництва, коли громадянин передає свою волю іншій особі. Вчення Руссо зводилося до вимоги вивести суспільство зі стану загальної зіпсованості моралі. Вихід він бачив не тільки в правильному вихованні, матеріальній та політичній рівності, а й у прямій залежності моралі та політики, моралі та суспільного ладу.

Поруч із Вольтером “патріархом” французького Просвітництва справедливо називають письменника, публіциста і філософа Шарля Луї Монтеск’є. У своїх творах він піддав критиці феодально-абсолютистський лад Франції, сформулював ідеї політичної та громадянської свободи, поділу державної влади на законодавчу, виконавчу і судову. Саме Монтеск’є належить вислів: «Кожен народ має той уряд, на який заслуговує».

Друга половина XVIII ст. стала добою бурхливого пробудження в масовій свідомості інтересу до історії. З’являється цілий ряд спеціальних історичних праць просвітителів, які започаткували “філософію історії”. Якісно новим кроком у розвитку проблеми історизму стала діяльність **Йоганна Готфріда Гердера** – німецького просвітителя, великого дослідника національних культур, визначного історіософа, літературознавця.

Історичний прогрес людства Гердер пов’язував із розвитком культури, до якої відносив мову, мистецтво, науку, релігію, сімейні стосунки, державне управління, звичаї та традиції. Він описує історію і культуру різних народів до XIV ст., засуджує претензії з боку будь-якого народу на обраність, виключне місце у всесвітній історії, закликає вивчати культуру різних народів. Це мало плідний вплив на розвиток гуманітарної думки. За Гердером, вся історія народів – це школа змагання у швидкому досягненні гуманності.

Гердер заперечив правомірність тези про існування “класичних” народів як єдиних носіїв нормативних правил культури і мистецтва та дав теоретичні підстави історичного права поневолених слов’янських народів на самостійне історичне буття, на розвиток їх мови, культури й літератури. Вражаюче звучать написані в 1769 р. слова Гердера про Україну: «Україна стане колись новою Елладою. Прекрасне підсоння цієї країни, весела вдача його народу, його музичний хист, плодovита земля

колись прокинеться і подібно, як з багатьох племен, як колись були греки, постане велика культурна нація. Її межі простягнуться до Чорного моря, а звідти – ген у широкий світ».

Цікаве висловлювання залишив Гердер про мову: «Чи має нація щось дорожче, ніж мова її батьків? У мові втілені всі її думки, її традиції, її історія, релігія, основа її життя, все її серце і душа. Позбавити народ мови – значить позбавити його єдиного вічного добра».

Німецьке Просвітництво вело боротьбу за права людини і філософію, що спирається на розум, прагнуло вирішити конфлікт між вірою і розумом на користь розуму. Характерна риса Просвітництва – компроміс між знанням і вірою, між наукою і релігією. Серед яскравих представників німецького Просвітництва, крім названого вже Гердера, *Г.-Е.Лессінг* – видатний письменник, драматург, критик, філософ, який відстоював право людей на вільнодумство, боровся своїми творами проти князівського деспотизму. Величезну роль у розвитку німецького Просвітництва відіграли видатний поет і мислитель *Й.-В.Гете*, великий поет *Й.-Ф.Шіллер*. Німецькі просвітителі вперше протиставили літературу, театр, музику традиційно панівному образотворчому мистецтву, розглядаючи їх як жанри мистецтва динамічного. Це положення увійде в європейську естетичну думку.

Період Просвітництва – це час видатних досягнень європейського мистецтва. Пануючими в ньому стали два великі загальноєвропейські стилі: бароко і класицизм. Терміном “*бароко*” (від італ. *barocco* – дивний, химерний), уведений швейцарським істориком та філософом Буркхардтом наприкінці XIX ст., позначається напрям західноєвропейської культури, що сформувався, виник у 80-90-х роках XVI ст. в Італії після кризи Відродження на основі творчого переосмислення його естетичних принципів. Бароко увійшло в архітектуру й музику, живопис і літературу, декоративне мистецтво.

Найяскравіше цей художній метод проявився в архітектурі. Барочні будівлі відрізняються грандіозністю, урочистістю, для них характерна складна, примхлива, пишна декоративність. Для бароко притаманна здатність поєднувати непоєднуване – умовність та натуралістичну конкретність, наївну простоту та ускладненість, фантазії та реальність. Барочному стилю властиві зовнішній блиск, парадність, декоративність, театральність, прагнення до екзотики, нечуваного й незвичайного. Бароко як художньо-естетична течія проіснувало до середини XVIII ст.

Видатними представниками бароко у живописі були італієць *Мікеланджело Караваджіо* і голландець *Пітер Рубенс*. На початку століття вони обидва працювали в Римі. Головною вимогою Караваджіо стало звернення до реальної дійсності (Додаток 119). Сміливі реалістичні спостереження характерні і для творчості Рубенса (Додаток 120).

Як антитеза бароко виступає **класицизм** (від лат. classicus – зразковий) – напрям у європейській літературі та мистецтві у XVII на початку XIX ст. Він є естетичним вираженням ідей абсолютизму, склався і основний розвиток одержав у Франції. Основні принципи класицизму такі: наслідування античних зразків, раціоналізм, нормативність творчості, моралізаторство. В архітектурі це виражалось у монументальній строгості і пропорційності ліній, симетричності, наявності ордеру, чіткому плануванню адміністративного центру міст тощо. Найяскравішим виявом класицизму є ансамбль Версальського палацу, збудований в 1668 – 1689 рр. за наказом французького короля Людовіка XIV (Додаток 121). Головними авторами цієї пам'ятки французького класицизму були архітектор **Жюль Ардуен-Мансар** та майстер садово-паркового мистецтва **Андре Ленотр**. Основні споруди Версаля нагадували своїми формами давньоримські будівлі з величезними колонами, портиками, скульптурами. Одним із шедеврів французького класицизму другої половини XVIII ст. є Площа Згоди (Пляс де ля Конкорд) у Парижі, створена за проектом видатного архітектора **Ж.-А. Габрієля** (Додаток 122).

У становленні класицизму як основного архітектурного стилю в Англії визначну роль відіграв у XVII ст. великий англійський архітектор **І. Джонс**, а найвищого розвитку класицизм досягнув наприкінці XVII – на початку XVIII ст., що пов'язано з творчістю архітектора **К. Рена**. Під час великої пожежі 1666 р. в Лондоні згоріло 13200 будинків. Увесь лондонський центр (Сіті) треба було зводити заново. Під керівництвом К. Рена була проведена велика робота із планування лондонського центру, збудовано безліч споруд. Однак, найбільшим його досягненням був собор св. Павла, який споруджувався з 1675 по 1710 рр. і вважається шедевром світової архітектури (Додаток 123). Напис на могильній плиті К. Рена, похованого в соборі, закликає: “Якщо ти шукаєш пам'ятник будівничому, то оглянься довкола!”.

У сфері живопису класицизм набуває провідного значення у творчості видатного французького майстра XVII **Ніколя Пуссена**. Він є творцем найбільш універсальної доктрини класицизму, фундаментом якого вважав раціоналізм. У своїй творчості художник пов'язував ідеали краси, істини і добра з розумом, закономірністю, доцільністю та справедливістю. Одна з найвідоміших його картин – “Смерть Германіка” (Германік – полководець Стародавнього Риму, додаток 124).

Загалом епоха Просвітництва увійшла в історію як золоте століття живопису. Крім названих Караваджіо, Рубенса, Пуссена в цей час працюють у Фландрії (Південній частині Нідерландів, нинішня Бельгія) **Антоніс Ван Дейк**, в Іспанії **Дієго Сільва де Веласкес**, у Нідерландах – **Рембрандт Харменс ван Рейн**. Ці великі майстри живопису втілили у своїй творчості нові пошуки. Рембрандт по праву вважається вершиною голландського реалізму. Син мірошника, він став автором 600 картин, 300

гравюр і близько 2 тисяч малюнків. Живопису він навчався у своєму рідному місті Лейдені, а потім – в Амстердамі, де в 25 років став найзнаменитішим художником.

Новизна картин Рембрандта полягала в реалістичному зображенні людей із різних прошарків суспільства, у глибокому відображенні їх внутрішнього духовного сіту. Будучи геніальним мистцем світлотіні, Рембрандт відкрив у живописі світло. У славнозвісній кратині “Повернення блудного сина” (1668-1669) саме світлом змальована всі гама людських почуттів – пошуки, досягнення, зневіра, втрати, знахідки. Цю картину можна розглядати як заповіт Рембрандта-людини і як втілення досвіду Рембрандта-художника. Вона проникнута незгасною вірою в людину і в силу її кращих почуттів (Додаток 125).

Нідерланди стали батьківщиною двох самостійних жанрів живопису – натюрморту та пейзажу. Їх розквіт був викликаний тим, що Реформація заборонила художникам писати картини на релігійні теми і їм довелося шукати нові напрямки.

Взагалі витіснення релігійних засад мистецтва світськими стало однією з важливих характеристик культури епохи Просвітництва. Світська архітектура у XVIII ст. вперше бере верх над церковною практично на всій території Європи. Очевидне і вторгнення світських засад в релігійний живопис тих країн, де він раніше відігравав головну роль – Італії, Австрії, Німеччині.

На XVIII ст. припадає виникнення нових художніх напрямків – **рококо** і **романтизму**. Вони позначилися на різних видах мистецтва, але, насамперед, знайшли своє втілення в архітектурі та образотворчому мистецтві.

Рококо (від фр. *rococo* – подібний до морської мушлі) – художній стиль, що відрізняється вишуканою складністю форм і вигадливими орнаментами у зовнішньому і внутрішньому оздобленні палаців, замків, церков. Характерним для нього є застосування великої кількості дрібних ліпних та різьблених прикрас із багатьма завитками.

Романтизм як світогляд і художня течія зародився в Німеччині на основі осмислення уроків Французької революції. Для романтизму властиві духовний порив, піднесення над реальністю, інтуїтивно-почуттєве світосприйняття, замилювання героїчним минулим. Для романтиків було характерним глибоке розчарування в реальній дійсності, у наслідках антифеодальних революцій.

Романтизм характерний для творчості великого іспанського художника **Франціско Хосе де Гойї**, діяльність якого припадає і на XIX ст.. Він став не тільки одним із найвеличніших живописців і графіків Іспанії, а й суттєво вплинув на все європейське мистецтво наступних століть. Гойя малював картини, які оспівували іспанський народ, прославляли його красу, здоров'я, моральну силу. Революційним пафосом овіяні його

офорти, зокрема картина “Розстріл повстанців в ніч на 3 травня 1808 року” (іспанець у білій сорочці відчайдушно розкинув руки назустріч смерті). Художник створив і другу графічну серію “Страхіття війни” – це документ героїчної боротьби іспанського народу проти французької інтервенції. Гойя-художник на боці народу, який боровся із Наполеоном. В той же час він створив картини, сповнені викривальною іронією. Широко відомий портрет “Сімейство короля Карла IV”, в якому художник реалістично зобразив обличчя короля з ознаками виродження, відштовхуюче, пихате і злісно-напружене обличчя королеви (Додаток 126).

Таким чином, епоха Просвітництва може бути названа перетворюючою не лише в розумінні соціально-економічних та політичних зрушень, але й перетворень у царині духовної культури. Внаслідок творчості вчених, філософів-просвітителів, літераторів, митців людство отримало принципово нові підходи до розуміння філософських, етичних і естетичних проблем, які не втратили актуальності і сьогодні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баткин Л.М. Итальянское Возрождение в поисках индивидуальности / Л.М. Баткин. – М., 1989.
2. Всеобщая история искусств: В 6-ти томах. – Москва, 1962. – Т.3.
3. Гуковский М.А. Итальянское Возрождение / М.А. Гуковский. – 2-е изд. – Л., 1990.
4. Культура эпохи Возрождения. – М., 1978.
5. Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения / А.Ф. Лосев. – М., 1978.
6. Любимов Л. Искусство Западной Европы / Л. Любимов. – М., 1994.
7. Рипська Н. Мистецтво італійського Відродження / Н. Рипська. – К., 1968.
8. Рутенбург В.И. Титаны Возрождения / В.И. Рутенбург. – М., 1976.
9. Стам С.М. Корифеи Возрождения / С.М. Стам. – Саратов, 1991.
10. Человек и культура: Индивидуальность в истории культуры. – М., 1990.
11. Філософія Відродження на Україні. – К., 1990.
12. Фукс Э. Иллюстрированная история нравов: Эпоха Ренессанса / Э. Фукс. – М., 1993.

Тестові завдання для самоперевірки:

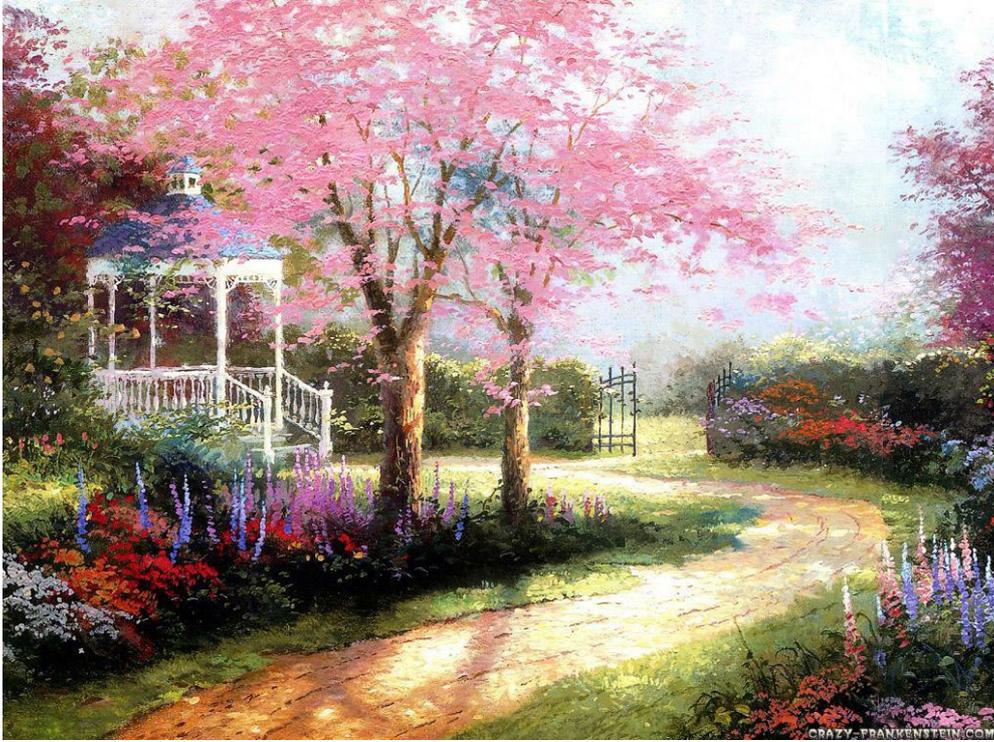
1. В якій країні зародилася культура Відродження?
  - a) Німеччина;
  - b) Італія;
  - c) Англія;
  - d) Голландія.

2. Кому з астрономів належить заслуга відкриття першої наднової зірки?
- a) Н. Коперник;
  - b) Г. Галілей;
  - c) Т. Браге;
  - d) Й. Кеплер.
3. Хто сконструював першу машину, що здійснювала арифметичну дію додавання, і була, по суті, далеким предком сучасного комп'ютера?
- a) Б. Паскаль;
  - b) Д. Непер;
  - c) Г. Лейбніц;
  - d) І. Ньютон.
4. Кого з поетів вважають основоположником нової європейської лірики?
- a) Данте;
  - b) Бокаччо;
  - c) Петрарка;
  - d) Шекспір.
5. Хто з митців Високого Відродження є автором фрески “Створення світу”?
- a) Рафаель;
  - b) Альберті;
  - c) Мікеланджело;
  - d) Леонардо да Вінчі.
6. Хто з культурних діячів здійснив перший переклад Біблії з латини на німецьку мову, і тим самим заклав основи літературної німецької мови?
- a) У. Цвінглі;
  - b) М. Лютер;
  - c) Ж. Кальвін;
  - d) А. Дюрер.
7. Хто остаточно увів у повсякденний обіг термін «просвітництво»?
- a) Вольтер;
  - b) Д. Дідро;
  - c) Гельвецій;
  - d) І. Кант.

8. Назвіть видатного представника епохи Просвітництва, що був головним редактором і натхненником знаменитої 35-томної “Енциклопедії або тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел”.
- a) Ж.-Ж. Руссо;
  - b) Ш. Монтеск’є;
  - c) Вольтер;
  - d) Д. Дідро.
9. Творчість якого архітектора пов’язана з мистецьким стилем класицизму?
- a) Ф. Брунеллескі;
  - b) І. Джонс;
  - c) Б. Мікелоццо;
  - d) А. Палладіо.
10. Із яким художньо-стилістичним напрямом пов’язана творчість іспанського художника Франціско Хосе де Гойї?
- a) романтизм;
  - b) бароко;
  - c) рококо;
  - d) класицизм.

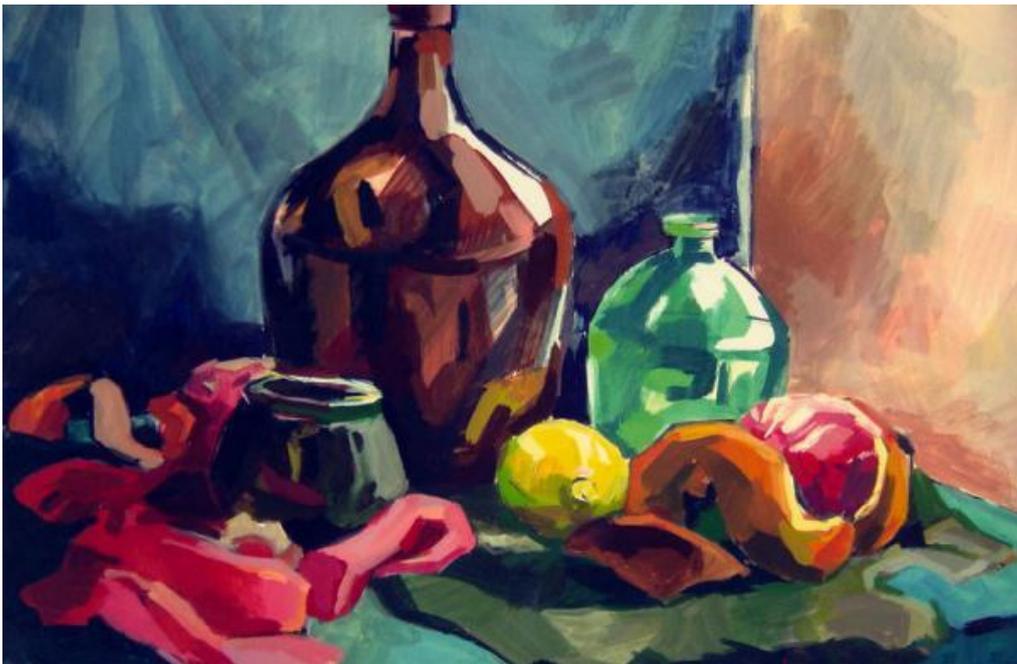
ДОДАТКИ

Додаток 1.

Живопис олійними фарбами на полотні. Жанр – пейзаж.

Додаток 2.

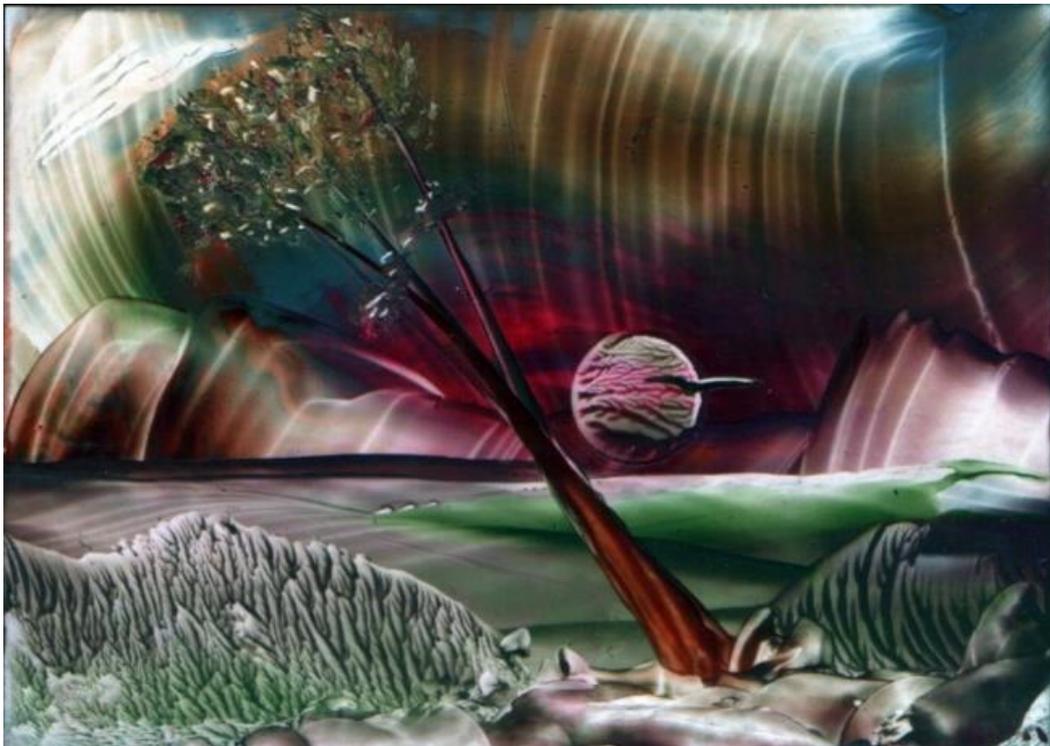
Живопис темперою на папері. Жанр – натюрморт.

Додаток 3.

Техніка малюнка – пастель. Жанр – анімалістичний.

Додаток 4.

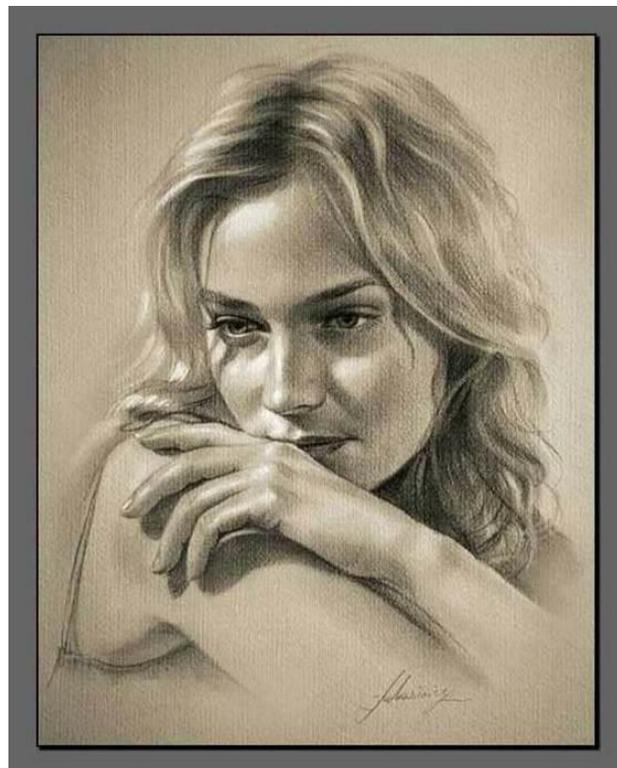
Техніка живопису енкавстика (енкаустика).

Додаток 5.

Техніка живопису – акварель. Жанр – міський пейзаж.

Додаток 6.

Оригінальна графіка. Олівець. Жанр – портрет.

Додаток 7.

Друкована монохромна графіка. Ксилографія (дереворит).
Жанр – анімалістичний.

Додаток 8.

Друкована поліхромна графіка. Літографія.

Додаток 9.

Друкована монохромна графіка. Офорт. Жанр – пейзаж.

Додаток 10.

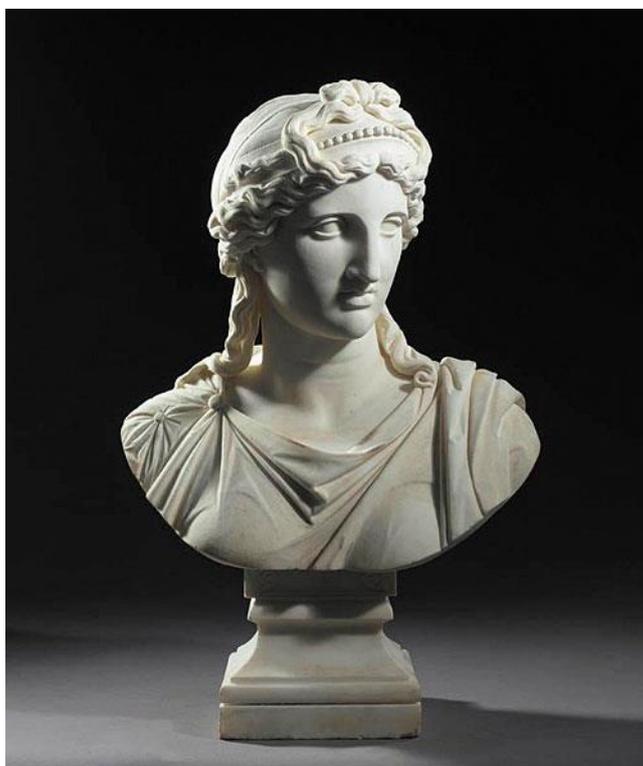
Друкована монохромна графіка. Ліногравюра.
Жанр – соціально-побутовий.

Додаток 11.

Додаток 11. Кругла пластика. Статуетка.

Додаток 12.

Кругла скульптура. Бюст (погруддя). Жанр – портрет.

Додаток 13.

Кругла скульптура. Статуя. Жанр – міфологічний.

Додаток 14.

Кругла пластика. Скульптурна група. Жанр – батальний.

Додаток 15.

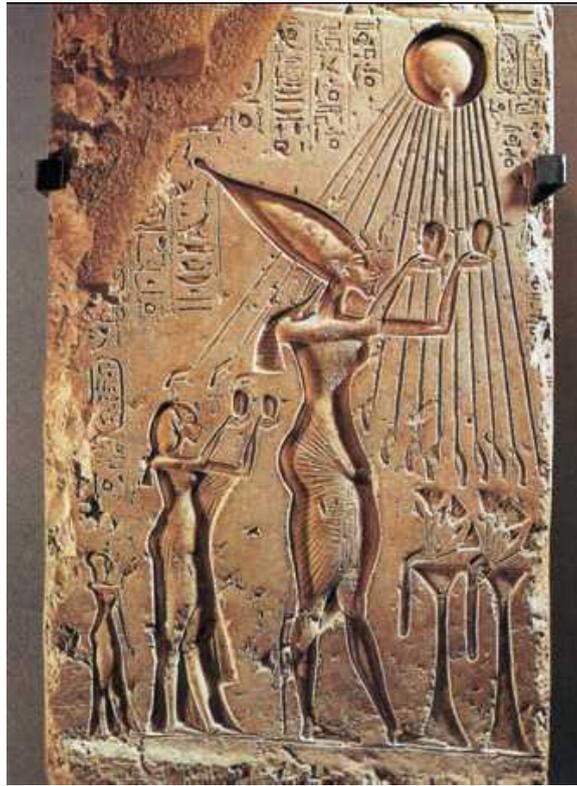
Горельєф. Жанр – історичний.

Додаток 16.

Барельєф. Жанр – соціально-побутовий.

Додаток 17.

Контррельєф. Жанр – релігійний.

Додаток 18.

Скульптура малих форм (дрібна пластика). «Вершник».

Додаток 19.

Монументальна скульптура. Скульптура-фонтан «Мустанги Лас Колінаса», що знаходиться в м. Ірвінг, США.

Додаток 20.

Станкова скульптура.

Додаток 21.

Декоративна скульптура.

Додаток 22.

Житлова архітектура.

Додаток 23.

Цивільно-громадська архітектура.

Додаток 24.

Готичний собор (приклад культової архітектури) у м. Бургосі. Іспанія.

Додаток 25.

Палацова архітектура. Палац-замок Херренкімзеє. Німеччина.

Додаток 26.

Фортифікаційна архітектура. Бельгійський замок Стін.

Додаток 27.

Будівля електромеханічного заводу в Німеччині.
Приклад сучасної промислової архітектури.

Додаток 28.

Ландшафтна архітектура.

Додаток 29.

Античний стиль в архітектурі. Залишки Парфенона (храму богині Афіни-Парфенос) в Афінах.

Додаток 30.

Візантійський стиль в архітектурі.

Додаток 31.

Романський стиль в архітектурі.

Додаток 32.

Готичний собор у Мілані. Італія.

Додаток 33.

Ренесанс в архітектурі. Собор Святого Петра у Римі.

Додаток 34.

www.Mega-Stroyka.com

Бароко в архітектурі.

Додаток 35.

Стиль рококо.

Додаток 36.

Класичний стиль в архітектурі.

Додаток 37.

Ампір в архітектурі. Церква Сен-Мадлен у Парижі. Франція.

Додаток 38.

Еклектика в архітектурі. Центральна залізнична станція в Антверпені

Додаток 39.

Модерн в архітектурі. Будинок А.Гауді. Барселона. Іспанія.

Додаток 40.

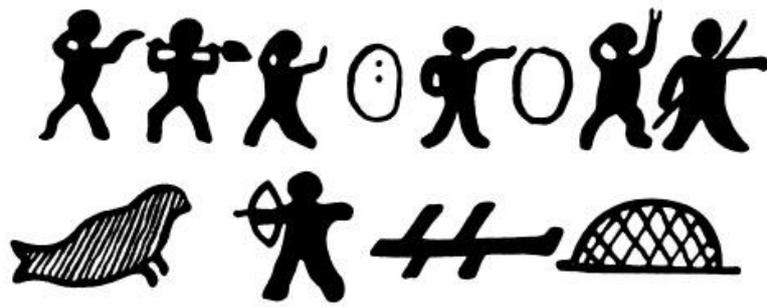

Модернізм в архітектурі («баухауз»)

Додаток 41.

Танцюючий дім у Празі. Постмодернізм.

Піктографічна писемність.

Ідеографічна писемність.

𐤀	'aleph [ʾ]	𐤁	lamedh [l]
𐤁	beth [b]	𐤂	mem [m]
𐤂	gimmel [g]	𐤃	nun [n]
𐤃	daleth [d]	𐤄	samekh [s]
𐤄	he [h]	𐤅	'ayin [ʿ]
𐤅	waw [w]	𐤆	pe [p]
𐤆	zayin [z]	𐤇	tsade [ṣ]
𐤇	heth [ḥ]	𐤈	qoph [q]
𐤈	teth [ṭ]	𐤉	reš [r]
𐤉	yodh [y]	𐤊	šim [š]
𐤊	kaph [k]	𐤋	taw [t]

Фонетична писемність.

Додаток 43.

Палеолітичні Венери.

Додаток 44.

Скельні зображення у печері Альтаміра (Іспанія).

Додаток 45.

Мегалітичні споруди:

Дольмен. Франція.

Менгіри.

Кромлех. Стоунхендж.

Додаток 46.

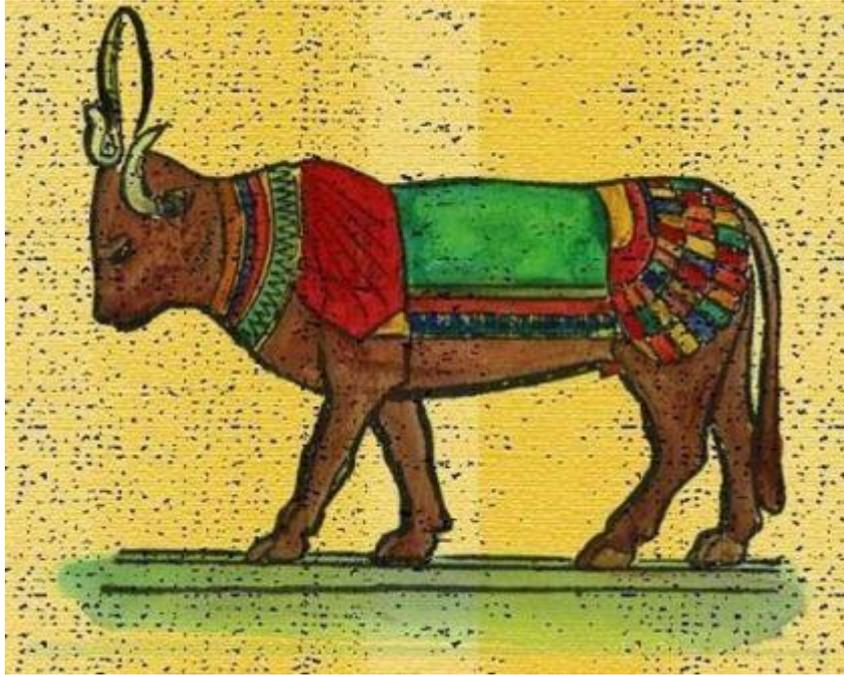

Східчаста піраміда фараона Джосера (найдавніша за часом створення).

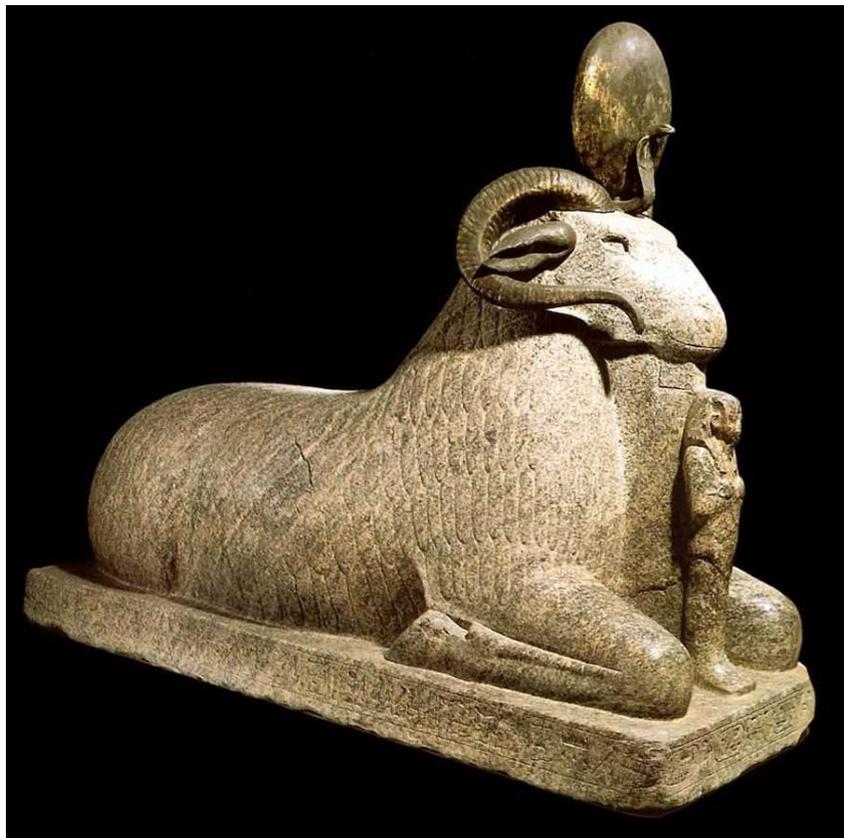

Піраміда Хеопса та Великий Сфінкс.

Додаток 47.

Священный бик Апіс.

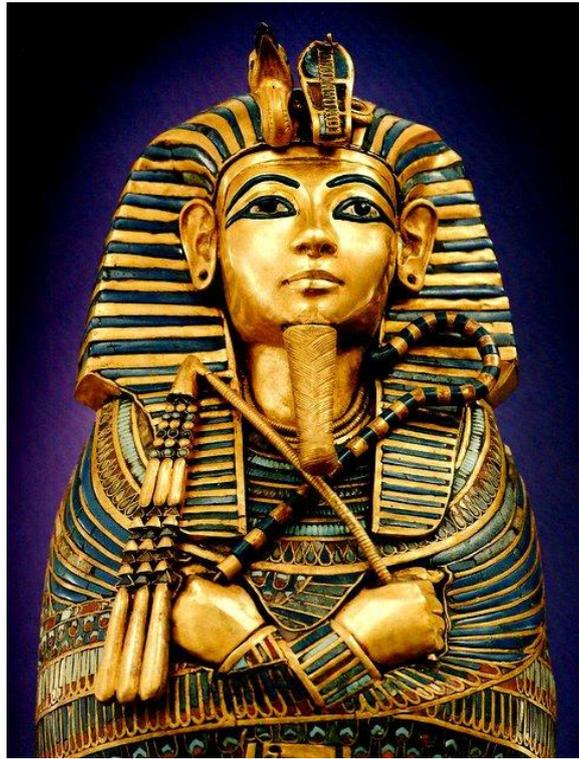
Священный баран Хнум.

Додаток 48.

Єгипетський бог мудрості Тот із головою птаха ібіса

Додаток 49.

Золотий саркофаг та золота посмертна маска Тутанхамона.

Додаток 50.

Портрет цариці Нефертіті, дружини фараона-реформатора Аменхотепа IV.

Додаток 51.

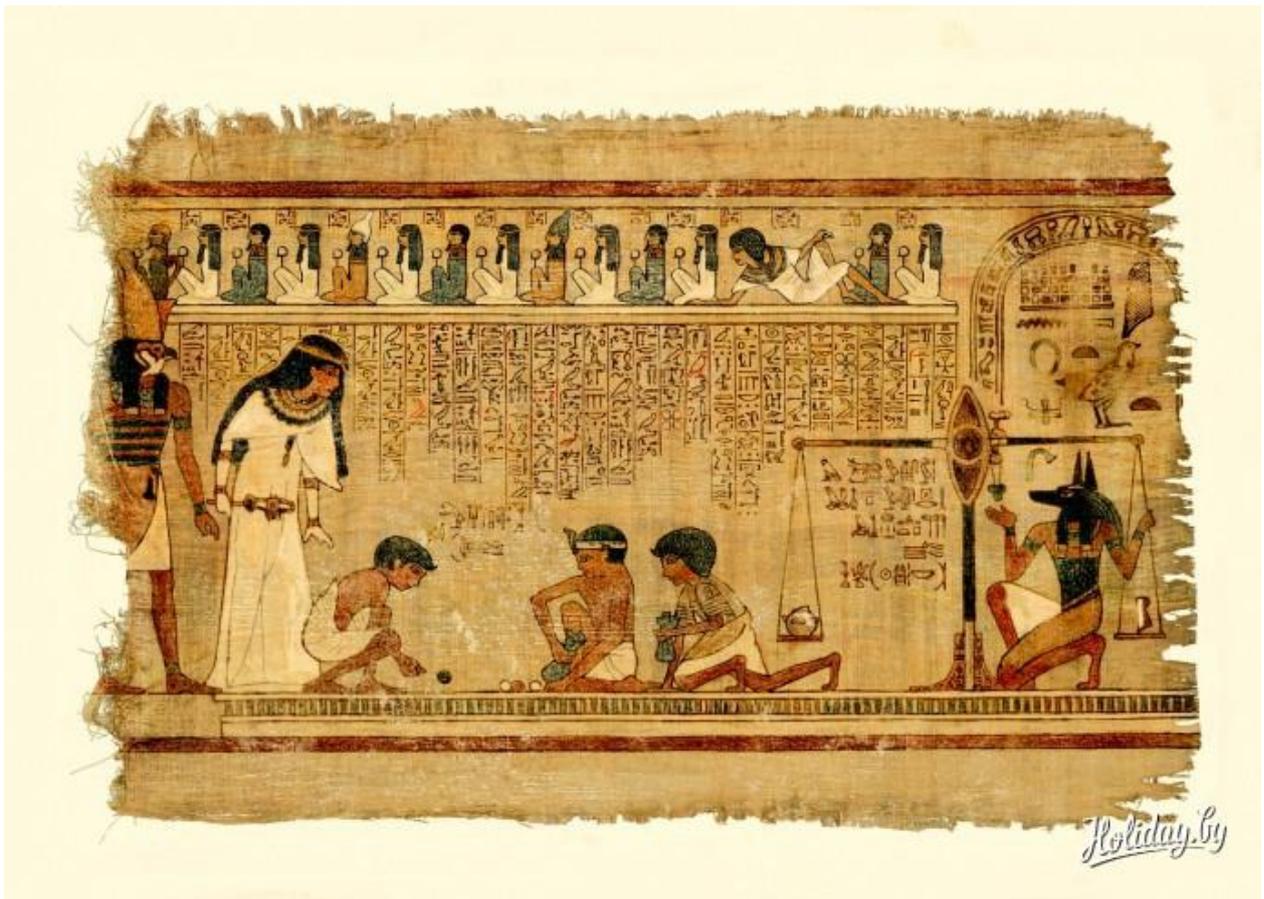

Єгипетські ієрогліфи.

Жан-Франсуа Шампольйон – учений, що розшифрував єгипетські ієрогліфи.

Додаток 52.

Єгипетський папірус із текстом і малюнками (з «Книги мертвих»).

Додаток 53.

«Єгипетський стиль» у живописі та рельєфній скульптурі – зображення голови і ніг фігури у профіль, а торсу (плечей) – фронтально

Додаток 54.

Луксорський храм. Сучасний вигляд.

Залишки Карнакського храму.

Додаток 55.

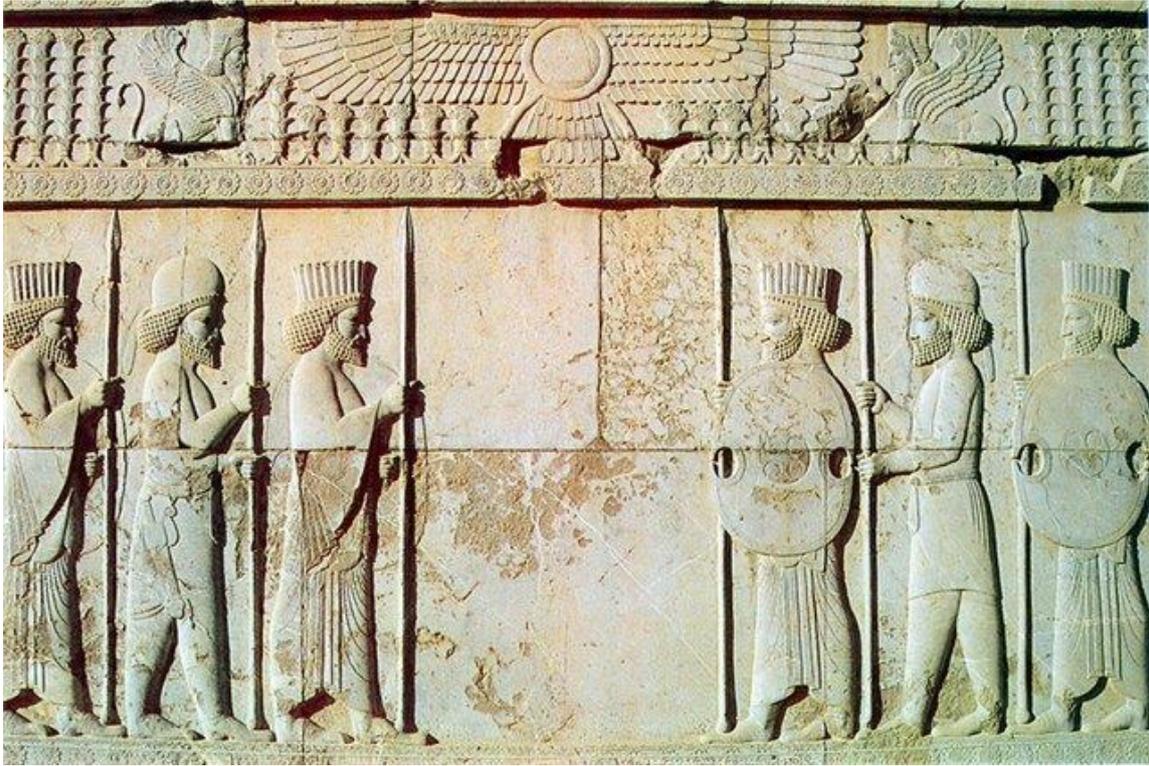

Храм Абу-Симбел.

Палац Рамзеса (Рамессеум).

Додаток 56.

Мистецтво Ахеменідського Ірану. Рельєфи Персеполя.

Персеполь – столиця Ахеменідського Ірану.

Додаток 57.

Храм Артеміді в Ефесі.

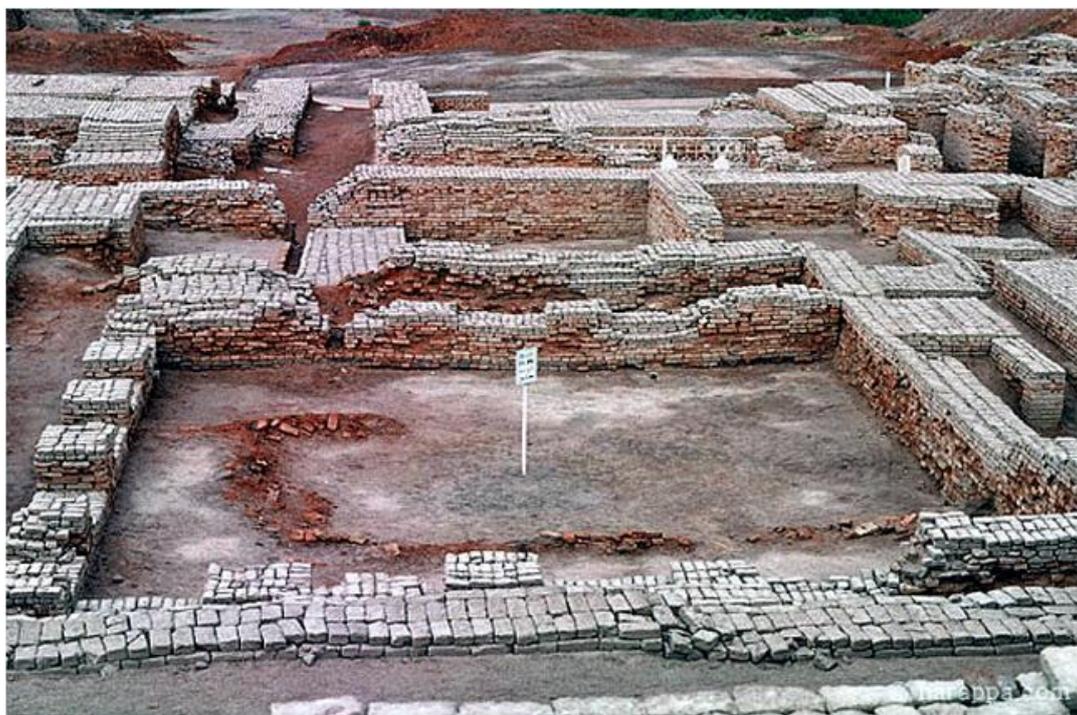

Мавзолей в Галікарнасі. Сучасний вигляд.

Додаток 58.

Мохенджо-Даро.

Хараппа.

Додаток 59.

Бронзова танцівниця. Мохенджо-Даро.

Додаток 60.

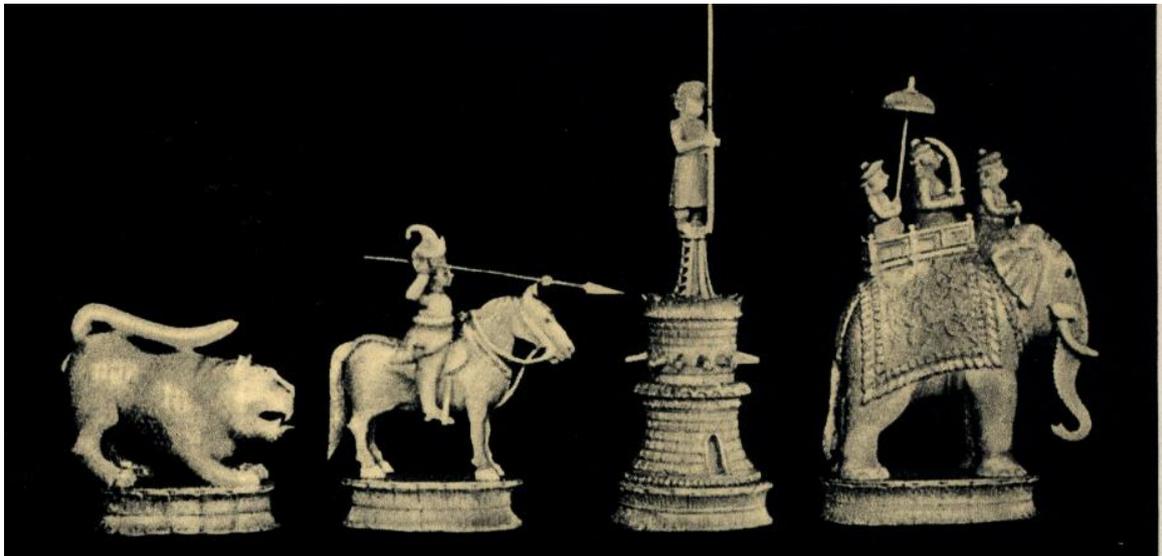
Глиняні фігурки (терракота) з Харалпи.

Додаток 61.

Печатки Мохенджо-Даро и Хараппи.

Додаток 62.

Шахові фігури зі слонової кістки, виготовлені у XVIII ст. в Індії за зразком давньоіндійських фігур.

Додаток 63.

Фрески печерних храмів Аджанти.

Додаток 64.

Барельєфні композиції скельних храмів Еллори.

Додаток 65.

Скельний храм Еллори.

Скельний храм Канхері.

Додаток 66.

Ступа в Санчі.

Додаток 67.

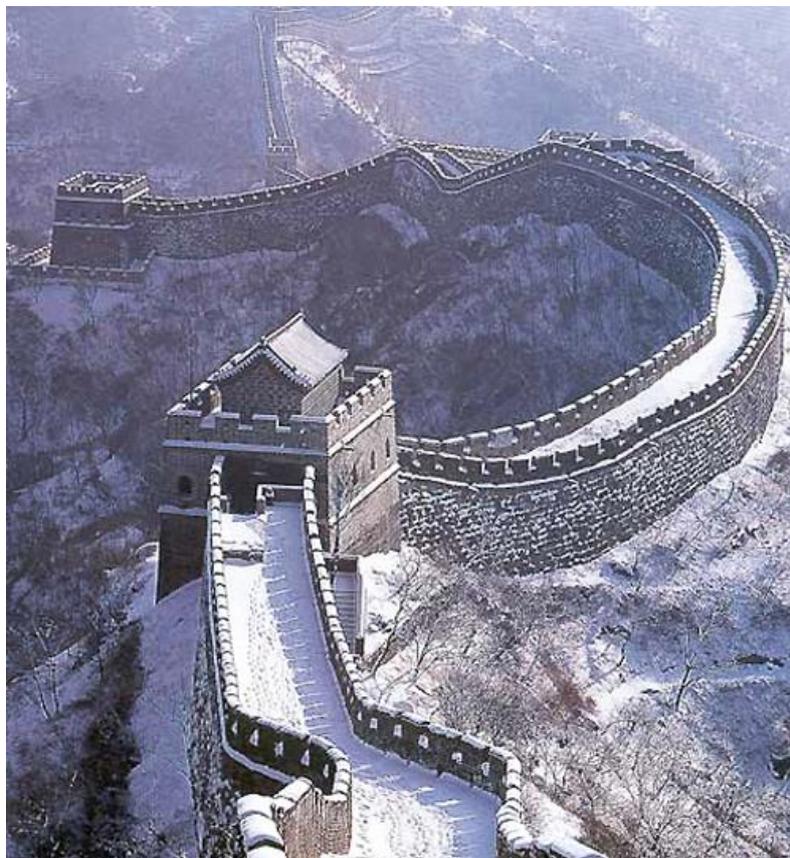
Тадж-Махал в м. Агра.

Додаток 68.

重力場 蚱蜢
葡萄 花崗岩
大峽谷 文法

Китайські ієрогліфи.

Додаток 69.

Великий китайський мур.

Додаток 70.

Поєднання каліграфії, живопису й поезії
в китайському мистецтві.

Додаток 71.

Стародавній китайський компас був винайдений у IV ст. до н.е.

Додаток 72.

Китайський шовк

Додаток 73.

Древня китайська книга (сувій) на першому папері.

Додаток 74.

Японська дрібна скульптура – ханіва.

Додаток 75.

Японське нецке.

Додаток 76.

Храм в Ісе (Японія).

Додаток 77.

Буддистський монастир Хорюдзі (Японія).

Додаток 78.

Японський театр Кабукі.

Додаток 79

Укійо-е (ксилографія). Х. Моноробу.

Додаток 80.

Японська ксилографія. Кацусіка Хокусай

Провінційний міст

Вид на Фудзі з гори Готеньяма біля річки Синагава на Токайдо.

Чайна церемонія в Японії

Чайний будиночок (тясіцу)

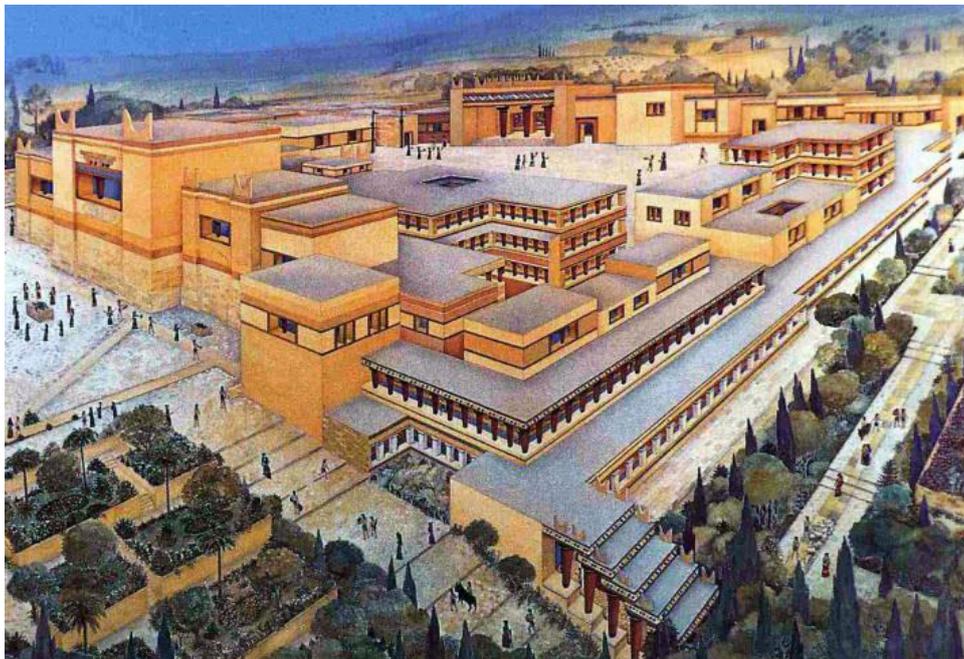
Чайне приладдя.

Додаток 82

Сад каменів у монастирі Рьоандзі в Кіото

Додаток 83

Палац у Кносі (егейська доба в культурі Древної Греції).

Додаток 84

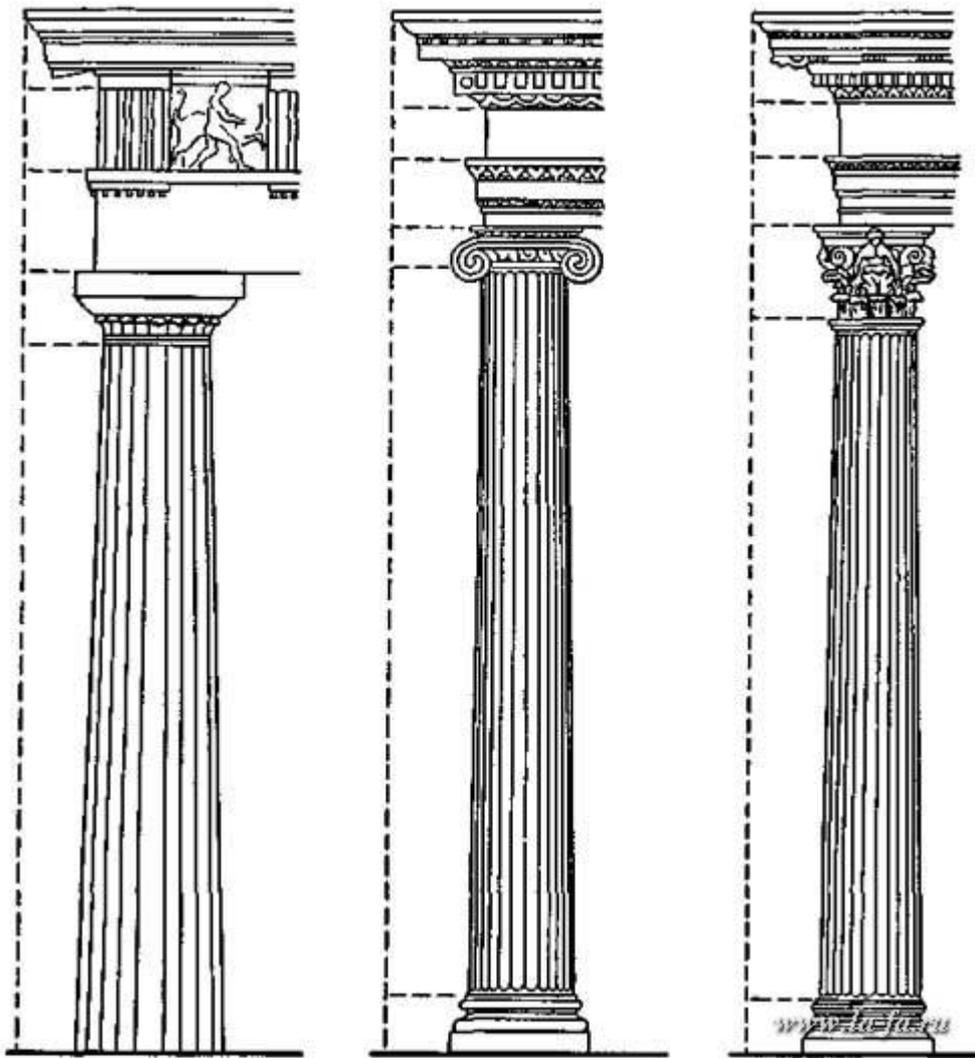

Критські фрески мінойської доби.

Додаток 85

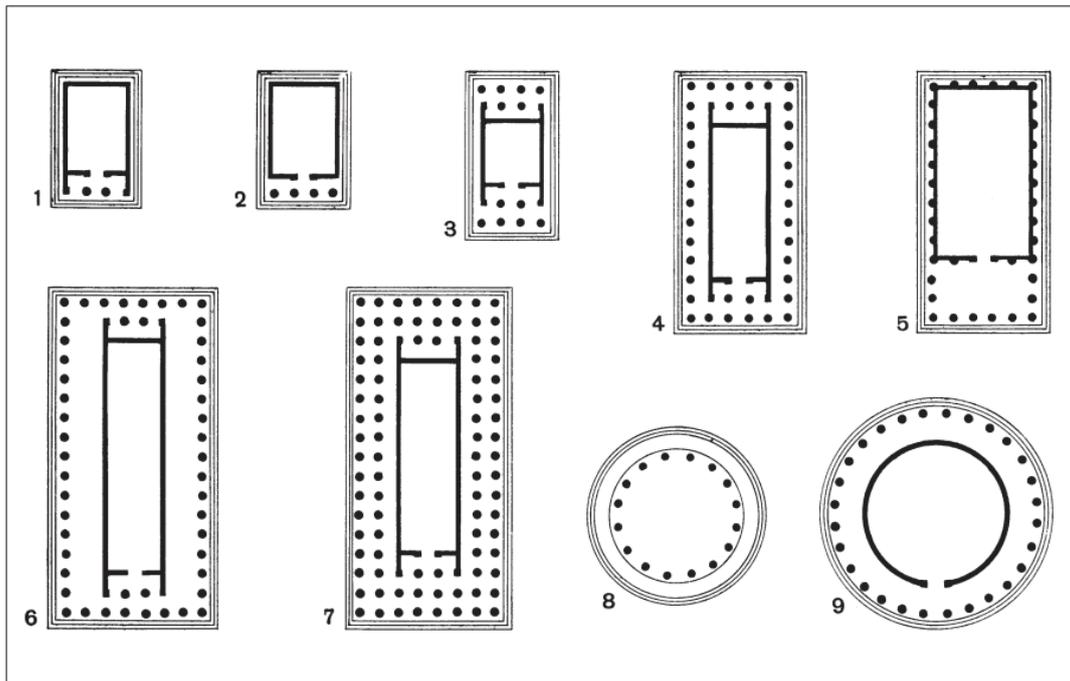

Давньогрецькі жіночі божества егейської доби.

Колони основних архітектурних ордерів. Зліва направо: доричний, іонічний, коринфський.

Додаток 87

Типы греческих храмов.

1. Храм в антах. 2. Простиль. 3. Амфипростиль. 4. Периптер. 5. Псевдопериптер. 6. Псевдодиптер.
7. Диптер. 8. Моноптер. 9. Толос

Типи грецьких храмів (вигляд у плані):

‘1. Храм в антах. 2. Простиль. 3. Амфіпростиль. 4. Периптер. 5. Псевдопериптер. 6. Псевдодиптер. 7. Диптер. 8. Моноптер. 9. Толос.

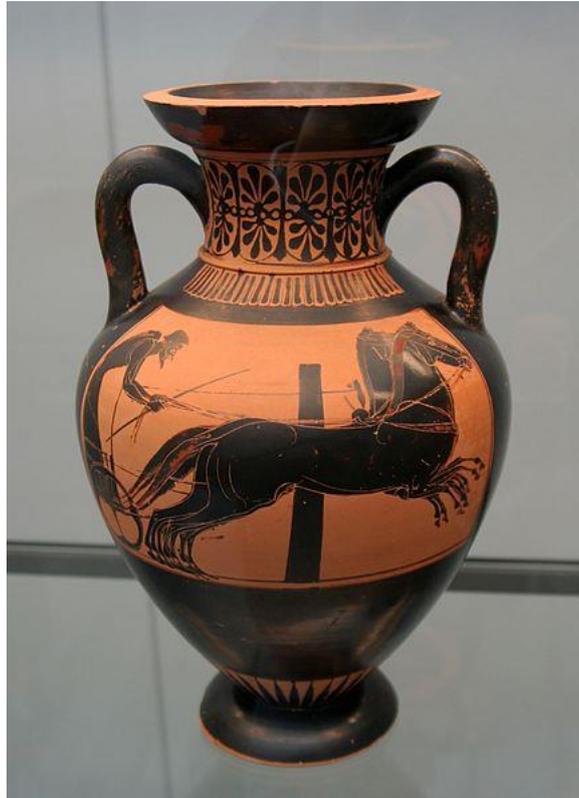
Додаток 88

Грецькі архаїчні скульптури кори.

Додаток 89

Давньогрецький вазопис

Чорнофігурний

Червонофігурний

Додаток 90

Амфітеатр у Древній Греції (театр міста Аттікуса)

Додаток 91

Мірон. Статуя «Дискобол».

Додаток 92

Поліклет. Статуя «Дорифор».

Додаток 93

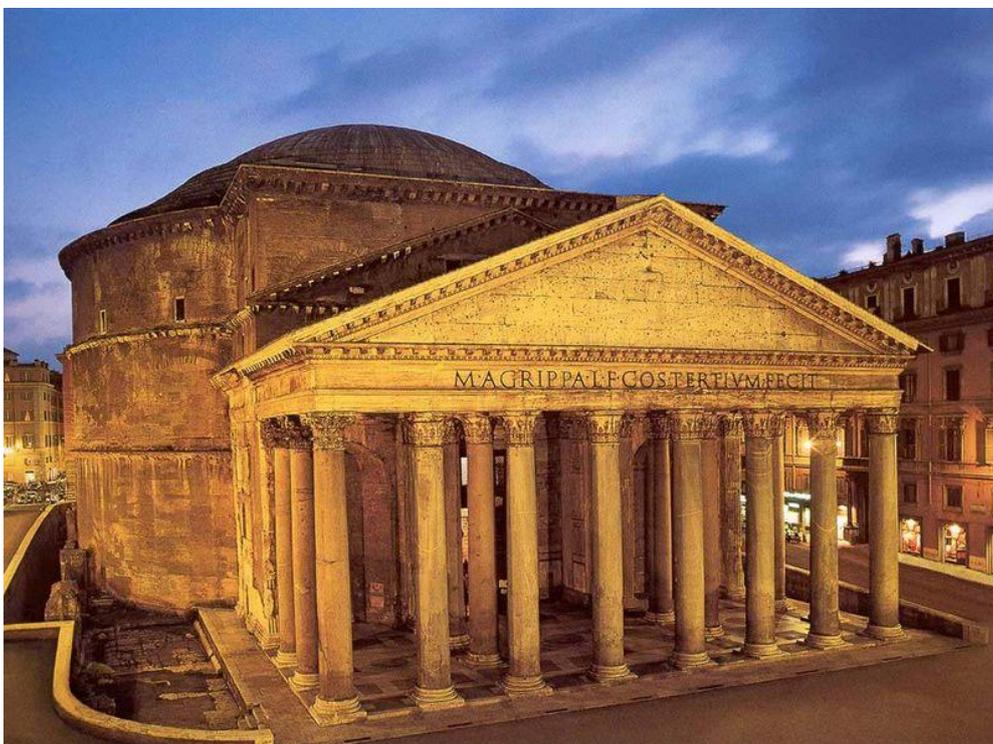
Пракситель. Статуя Афродити Кнідської.

Додаток 94

Етрусський надгробний скульптурний портрет

Додаток 95

Римський Пантеон (храм усіх богів).

Додаток 98

Кінна статуя імператора Марка Аврелія.

Додаток 99

Фрагмент фрески у Помпеях.

Візантійська фреска. Розп'яття Господнє.

Візантійська мозаїка. Собор св. Софії у Константинополі.

Додаток 101

Собор св. Софії у Константинополі. Візантійський стиль.

Додаток 102.

Церква Сан-Марко у Венеції. Кінець XI ст. Візантійський стиль.

Додаток 103.

Маски Венеціанського карнавалу.

Додаток 104.

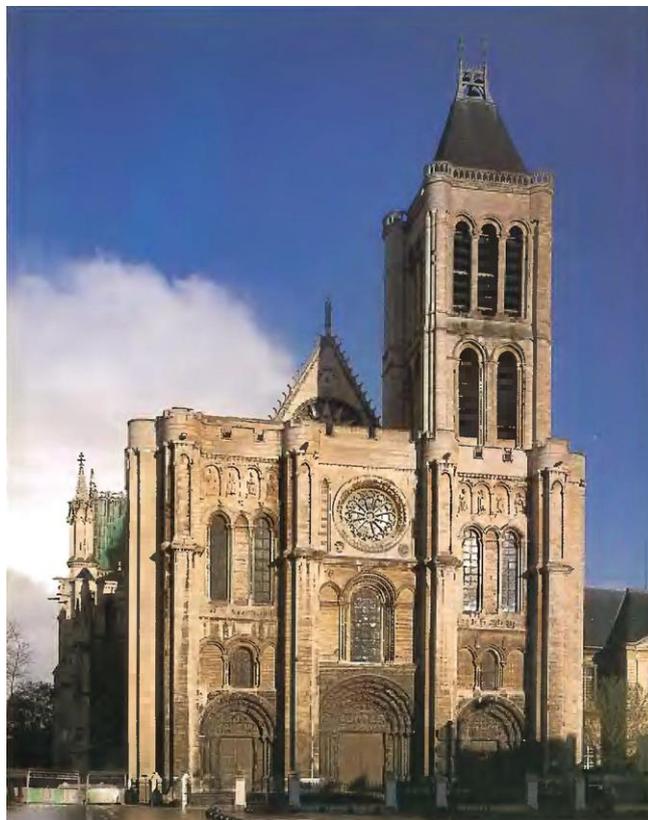
Схоластичний диспут в європейському середньовічному університеті.

Додаток 105.

Собор у Пуатьє. Романський стиль.

Додаток 106.

Собор королівського абатства Сен-Дені. Готика.

Додаток 107.

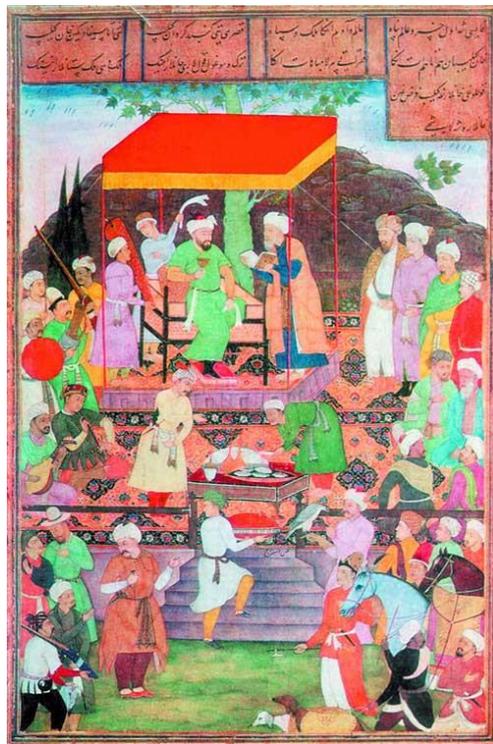
Кафедральний собор у Севільї (Іспанія). Мавританський стиль.

Додаток 108.

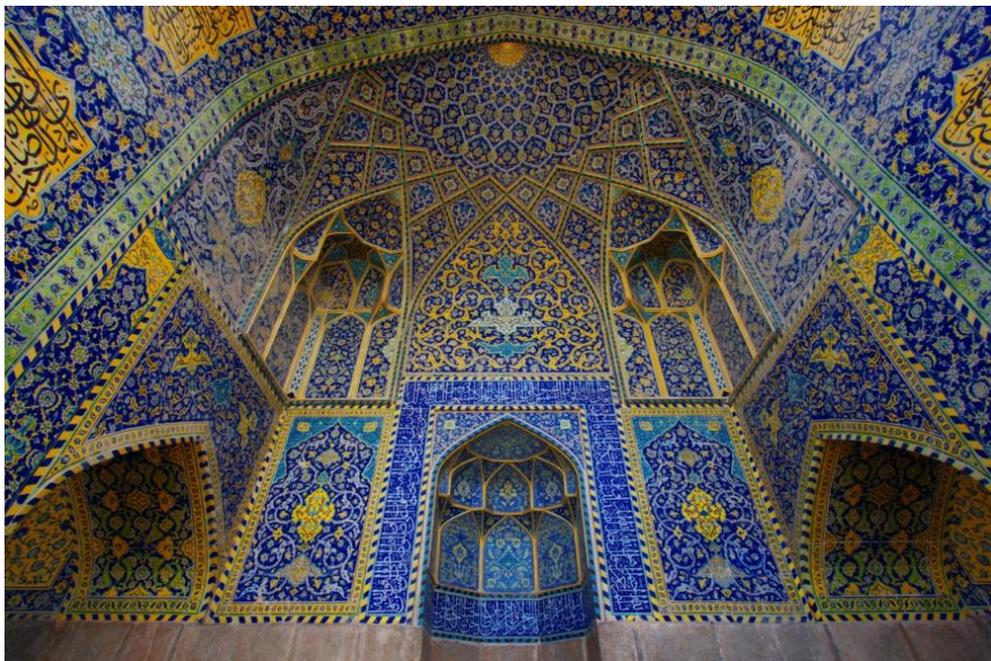
Зразки арабської каліграфії

Додаток 109.

Безхад Кемаледдин (гератська школа мініатюри, XV –XVI ст.)

Додаток 110.

Арабеска. Шедевр перської архітектури: мечеть Імама в Ісфахані (Іран)

Додаток 111.

«Біла мечеть» в Абу-Дабі (ОАЕ). Відкрита 2007 р.

Додаток 112.

Купол мусульманської мечеті, що спирається на склепіння, виконане у техніці мукарн (сталактитів).

Додаток 113.

Джотто ді Бондоне. Воскресіння Лазаря. Фреска.

Додаток 114.

Виховний будинок у Флоренції. Архітектор – Ф. Брунеллескі.

Додаток 115.

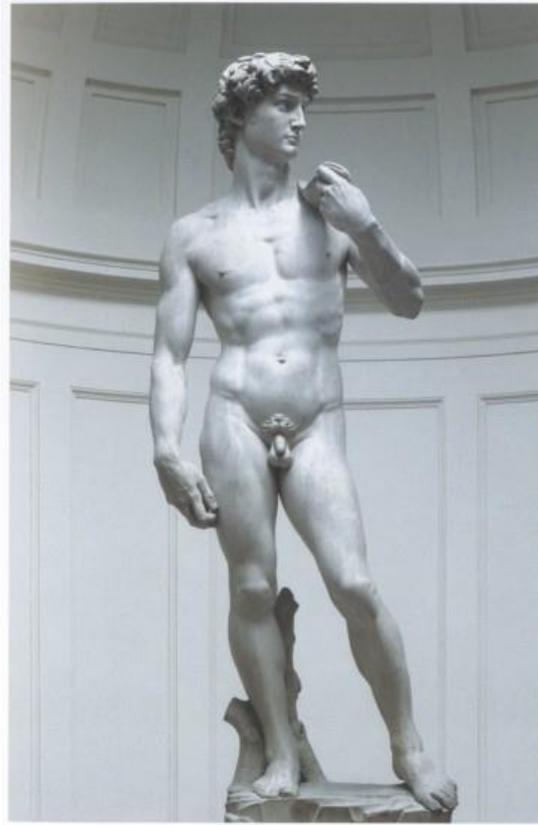
Леонардо да Вінчі. Фреска «Таємна вечеря»

Додаток 116.

Рафаель Санті. «Сікстинська Мадонна».

Додаток 117.

Мікеланджело. Статуя Давида.

Додаток 118.

Мікеланджело. Фреска «Створення світу».

Додаток 119.

Караваджіо. «Шулери».

Додаток 120.

Пітер Пауль Рубенс. Сімейний портрет.

Додаток 121.

Версальський палац. Франція (XVII ст.). Стиль – класицизм.

Додаток 122.

Площа Згоди (Пляс де ля Конкорд) у Парижі. Стиль – класицизм.

Додаток 123.

Собор св. Павла. Архітектор – К. Рен. Стил ь – класицизм.

Додаток 124.

Ніколя Пуссен. «Смерть Германіка».

Додаток 125.

Рембрандт. «Повернення блудного сина».

Додаток 126.

Гойя. «Парадний портрет короля Карла IV з родиною».

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Ірина Григоріївна Передерій

ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ:
навч. посіб. для студентів напряму підготовки 6.020105
«Документознавство та інформаційна діяльність»
денної та заочної форм навчання

Комп'ютерна верстка Передерій І.Г.

Редактор Жигилій Н.В.

Коректор Ланкевич Т.О.

Друк RISO
Обл.-вид. арк. 21,62
Тираж 300 екз.

Поліграфцентр
Полтавського національного технічного університету
імені Юрія Кондратюка
36601, м. Полтава, просп. Першотравневий, 24
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції
Серія ДК, №3130 від 06.03.2008

Віддруковано з авторського оригінал-макета